

ISSN 2518-7236

№ 1(85)/2017

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 2518-7236

Индексі 74621

Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 1(85)/2017

Қаңтар–ақпан–наурыз
30 наурыз 2017 ж.

Январь–февраль–март
30 марта 2017 г.

January–February–March
March, 30, 2017

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2017
Караганда, 2017
Karaganda, 2017

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. докторы, профессор

Е.Қ.Көбеев

Бас редактордың орынбасары **Х.Б.Омаров**, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі,
техн. ғыл. д-ры, профессор

Жауапты хатшы **Г.Ю.Аманбаева**, филол. ғыл. докторы,
профессор

Редакция алқасы

Б.И.Карипбаев,	ғылыми редактор филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.Е.Колумбаев,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Р.М.Жумашев,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.В.Козина,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.С.Батурын,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
З.Г.Сактаганова,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ж.С.Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.А.Амирова,	психол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	филос. ғыл. д-ры (Ресей);
Н.А.Головин,	әлеум. ғыл. д-ры (Ресей);
Р.М.Зиязетдинов,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.Н.Кылышбаева,	әлеум. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.К.Жолдубаева,	филос. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ш.М.Мухтарова,	пед. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	әлеум. ғыл. д-ры (АҚШ);
Р.М.Шукуров,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
В.Г.Рыженко,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Ф.Н.Зиатдинова,	пед. ғыл. канд. (Ресей);
К.С.Алдажуманов,	тарих ғыл. канд. (Қазақстан);
Г.М.Смагулова,	тарих ғыл. канд. (Қазақстан);
С.Б.Стамбулов,	жауапты хатшы PhD (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерде беттеген

Д.Н.Муртазина

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж.
№ 13105–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.03.2017 ж. қол қойылды Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 17,75 б.т.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 29.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты
100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора **Х.Б.Омаров**, чл.-корр. НАН РК,
д-р техн. наук, профессор

Ответственный секретарь **Г.Ю.Аманбаева**, д-р филол. наук, профессор

Редакционная коллегия

Б.И.Карипбаев,	научный редактор д-р филос. наук (Казахстан);
Б.Е.Колумбаев,	д-р филос. наук (Казахстан);
Р.М.Жумашев,	д-р ист. наук (Казахстан);
В.В.Козина,	д-р ист. наук (Казахстан);
В.С.Батурин,	д-р филос. наук (Казахстан);
З.Г.Сактаганова,	д-р ист. наук (Казахстан);
Ж.С.Сыздыкова,	д-р ист. наук (Россия);
Б.А.Амирова,	д-р психол. наук (Казахстан);
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	д-р филос. наук (Россия);
Н.А.Головин,	д-р соц. наук (Россия);
Р.М.Зиязетдинов,	д-р ист. наук (Россия);
Б.Н.Кылышбаева,	д-р соц. наук (Казахстан);
А.К.Жолдубаева,	д-р филос. наук (Казахстан);
Ш.М.Мухтарова,	д-р пед. наук (Казахстан);
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	д-р соц. наук (США);
Р.М.Шукуров,	д-р ист. наук (Россия);
В.Г.Рыженко,	д-р ист. наук (Россия);
Ф.Н.Зиатдинова,	канд. пед. наук (Россия);
К.С.Алдажуманов,	канд. ист. наук (Казахстан);
Г.М.Смагулова,	канд. ист. наук (Казахстан);
С.Б.Стамбулов,	ответственный секретарь PhD (Казахстан)

Адрес редакции: 100028, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерная верстка

Д.Н.Муртазина

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.03.2017 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 17,75 п.л. Тираж 300 экз. Цена договорная. Заказ № 29.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский государственный университет, 2017

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law

Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor **Kh.B.Omarov**, Corresponding member of NAS RK,
Doctor of techn. sci., Professor
Responsible secretary **G.Yu.Amanbayeva**, Doctor of phylol. sciences, Professor

Editorial board

B.I.Karipbaev,	Science Editor Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);
B.E.Kolumbaev,	Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);
R.M.Zhumashev,	Doctor of Historical Science (Kazakhstan);
V.V.Kozina,	Doctor of Historical Science (Kazakhstan);
V.S.Baturin,	Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);
Z.G.Saktaganova,	Doctor of Historical Science (Kazakhstan);
Zh.S.Syzdykova,	Doctor of Historical Science (Russia);
B.A.Amirova,	Doctor of Psychological Science (Kazakhstan);
A.N.Dzhumageldinov,	PhD (France);
V.I.Razumov,	Doctor of Philosophy Science (Russia);
N.A.Golovin,	Doctor of Social Science (Russia);
R.M.Ziyazetdinov,	Doctor of Historical Science (Russia);
B.N.Kylyshbaeva,	Doctor of Social Science (Kazakhstan);
A.K.Zholdubaeva,	Doctor of Philosophical Science (Kazakhstan);
Sh.M.Mukhtarova,	Doctor of Pedagogical Science (Kazakhstan);
Christian-Radu Chereji,	PhD (Romania);
V.S.Aghajanian,	Doctor of Social Science (USA);
R.M.Shukurov,	Doctor of Historical Science (Russia);
V.G.Ryzhenko,	Doctor of Historical Science (Russia);
F.N.Ziatdinova,	Candidate of Pedagogical Science (Russia);
K.S.Aldazhumanov,	Candidate of Historical Science (Kazakhstan);
G.M.Smagulova,	Candidate of Historical Science (Kazakhstan);
S.B.Stambulov,	PhD, secretary (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

I.D.Rozhnova, Zh.T.Nurmukhanova

Computer layout

D.N.Murtazina

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13105–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.03.2017. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 17,75 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 29.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Акмадиева Г.П.</i> Дипломатиялық құжаттарды жіктеудің кейбір мәселелері.....	8
<i>Алимбаев Т., Утебаева А., Ахметжанова Н., Асанканов А.</i> Қазақстандағы экологиялық жағдай және табиғатты қорғау қозғалыстары	13
<i>Бейсенбекова Н.А.</i> Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі тарихи тұлғалар.....	19
<i>Горовой В.В., Стамбулов С.Б.</i> Астанадағы 16 Саммит қарсаңындағы Шанхай ынтымақтастық ұйымының халықаралық ұйымдармен ынтымақтастығы бағытының дамуы	24
<i>Ойон И., Жумашев Р.М., Досова Б.А., Жуманова А.З., Нығметұлы Д.</i> Қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы тілдік жағдай.....	29
<i>Жумашев Р.М., Айтбаева Б.М., Нығметұлы Д.</i> Үштілділік: тарих және болашақ.....	33
<i>Өмірбекова Ж.М., Ташағыл А.</i> Этноэкологиялық зерттеулердің қалыптасуы мен дамуы мәселесіне.....	39
<i>Карсыбаева Ж.А.</i> 1950–1960 жылдардағы Орталық Қазақстан қалаларының тұрғын үй жағдайы	45
<i>Касымжанова Н.А., Дутта М.</i> Халықаралық қауіпсіздік мәселесі бойынша Қазақстан Республикасының БҰҰ-дағы қызметі	51
<i>Құсайынова Ж.Д.</i> Кенесары Қасымұлы басқарған қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі: зерттеудің әдіснамалық мәселелері	57
<i>Елеуханова С.В., Козина В.В.</i> 1950–1970 жылдардағы денсаулық сақтау жүйесінің дамуы және Орталық Қазақстан қала тұрғындарына көрсетілген медициналық көмек сапасы	67
<i>Стамбулов С.Б.</i> Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберіндегі қауіпсіздіктің аймақтық кешенінің қалыптасу мәселесі.....	75
<i>Тлегенова Л.Т., Сақабай Т.Қ.</i> 1928–1941 жж. Қазақстандағы кино саласының материалдық-техникалық негіздерінің даму сипаты.....	82
<i>Түлеуова Б.Т., Шотбакова Л.К., Смагулова Г.М.</i> XX ғасырдың 30 жылдарындағы Орталық Қазақстан әйелдерінің аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына қатысуы	90
<i>Шлюпиков М.В.</i> Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі Испания. Мәселенің тарихнамасы.....	99

ФИЛОСОФИЯ

<i>Годжатюрк Н.Г.</i> Қызыр бейнесімен байланысты философиялық идеялар тарихы.....	108
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Адам фракталдылығы	115

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Альгожина А.Р.</i> Тиімді жаттықтырушының тұлғалық қасиеттерінің психологиялық ерекшеліктері.....	121
<i>Игембаева К.С.</i> Ерлі-зайыптылар арасындағы қақтығыстардың психологиялық негіздерін зерттеу	129
<i>Мағзұмова Н.Қ., Бенчич С.</i> Поли- және моноэтностық ортадағы мәдениеттің психологиялық ерекшеліктеріне теориялық талдау.....	135

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	141
---------------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Акмадиева Г.П.</i> Некоторые проблемы классификации дипломатических документов.....	8
<i>Алимбаев Т., Утебаева А., Ахметжанова Н., Асанканов А.</i> Экологическая ситуация и природоохранное движение в Казахстане.....	13
<i>Бейсенбекова Н.А.</i> Исторические личности в трудах Алихана Букейхана	19
<i>Горовой В.В., Стамбулов С.Б.</i> Развитие курса Шанхайской организации сотрудничества во взаимоотношениях с международными организациями в преддверии 16 ^{го} саммита в Астане	24
<i>Ойон И., Жумашев Р.М., Досова Б.А., Жуманова А.З., Ныгметулы Д.</i> Языковая ситуация в Казахстане на современном этапе.....	29
<i>Жумашев Р.М., Айтбаева Б.М., Ныгметулы Д.</i> Трехязычие: прошлое и будущее	33
<i>Омирбекова Ж.М., Ташагыл А.</i> К проблеме становления и развития этноэкологических исследований	39
<i>Карсыбаева Ж.А.</i> Жилищные условия городов Центрального Казахстана в 1950–1960 гг.	45
<i>Касымжанова Н.А., Дутта М.</i> Деятельность Республики Казахстан в ООН по вопросам международной безопасности	51
<i>Кусаинова Ж.Д.</i> Национально-освободительное движение казахского народа под предводительством Кенесары Касымова: вопросы методологии изучения	57
<i>Елеуханова С.В., Козина В.В.</i> Развитие здравоохранения и качество медицинского обслуживания населения в городах Центрального Казахстана в 1950–1970-е годы.....	67
<i>Стамбулов С.Б.</i> Проблема формирования регионального комплекса безопасности в рамках Шанхайской организации сотрудничества	75
<i>Тлегенова Л.Т., Сакабай Т.К.</i> Развитие материально-технической основы киноиндустрии Казахстана в 1928–1941 гг.	82
<i>Тулесуова Б.Т., Шотбакова Л.К., Смагулова Г.М.</i> Участие женщин Центрального Казахстана в социально-экономическом развитии региона в 30-е годы XX века	90
<i>Шлюпиков М.В.</i> Испания в современной системе международных отношений. Историография проблемы	99

ФИЛОСОФИЯ

<i>Годжатюрк Н.Г.</i> К истории философских идей, связанных с образом Хызыра	108
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Фрактальность человека.....	115

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Альгожина А.Р.</i> Психологические особенности личностных качеств эффективного тренера ...	121
<i>Игембаева К.С.</i> Исследование психологических основ конфликтов между супругами	129
<i>Магзумова Н.К., Бенчич С.</i> Теоретический анализ особенностей психологической культуры в среде поли- и моноэтнических культур.....	135

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	141
--------------------------	-----

CONTENTS

HISTORY

<i>Akmadiyeva G.P.</i> Some problems of classification of diplomatic documents.....	8
<i>Alimbaev T., Utebaeva A., Akhmetzhanova N., Asankanov A.</i> The environmental situation and the environmental movement in Kazakhstan	13
<i>Beisenbekova N.A.</i> Historical figures in the works Alikhan Bukeikhan.....	19
<i>Gorovoi V.V., Stambulov S.B.</i> The direction development of the Shanghai Cooperation Organizations interaction with international organizations: 16 th summit in Astana	24
<i>Oyon I., Zhumashev R.M., Dosova B.A., Zhumanova A.Z., Nygmetuly D.</i> Language situation in Kazakhstan at the present stage.....	29
<i>Zhumashev R.M., Aitbayeva B.M., Nygmetuly D.</i> Trilinguality: past and future.....	33
<i>Omirbekova Zh.M., Tashagyl A.</i> On the problem of formation and development of ethno-ecological studies.....	39
<i>Karsybayeva Zh.A.</i> Housing terms of cities of Central Kazakhstan in 1950–1960	45
<i>Kassymzhanova N.A., Dutta M.</i> Activities of the Republic of Kazakhstan in the United Nations on international security issues.....	51
<i>Kusainova Zh.D.</i> National liberation movement of the Kazakh people led by Kenesary Kasymov: study methodology issues.....	57
<i>Eleyhanova S.V., Kozina V.V.</i> The Development of Public Health Service and Quality of Medical Services in The Cities of Central Kazakhstan in 1950–1970	67
<i>Stambulov S.B.</i> The problem of formation of a regional security complex in the framework of the Shanghai Cooperation Organization.....	75
<i>Tlegenova L.T., Sakabai T.K.</i> Development of material and technical basis of the film industry of Kazakhstan in 1928–1941	82
<i>Tuleuova B.T., Shotbakova L.K., Smagulova G.M.</i> Participation of Central Kazakhstan women in region's socio-economic development in the 30's of the XX century	90
<i>Shlyupikov M.V.</i> Spain in modern system of the international relations. Historiography of the problem.....	99

PHILOSOPHY

<i>Godzhatyurk N.G.</i> On the history of philosophic ideas related to Khidr	108
<i>Zhusupova B.J.</i> Human's fractal.....	115

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

<i>Algozhina A.R.</i> Psychological features of personal qualities of an effective coach.....	121
<i>Igembaeva K.S.</i> Study of psych reasons of origin conflicts between the married couple.....	129
<i>Magzumova N.K., Benchich S.</i> The theoretical analysis of features of psychological culture in the environment of poly- and mono-ethnic cultures.....	135

INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	141
--------------------------------	-----

Г.П. Акмадиева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ahmadieva.gulziya@mail.ru)*

Дипломатиялық құжаттарды жіктеудің кейбір мәселелері

Мақалада дипломатиялық құжаттардың тарихи дерек ретіндегі маңыздылығы анықталып, дипломатиялық құжаттардың жіктелу мәселесі қарастырылған. Автор дипломатиялық құжаттарды жіктеу бойынша ортақ бір пікірдің, ортақ жіктеудің жоқ екендігін дәлелдеп, мақала тақырыбының жалпы деректанудағы, соның ішінде отандық деректанудағы өзектілігін анықтаған. Қазіргі кезеңдегі дипломатиялық құжаттардың жаңа түрлеріне сипаттама жасаған. Сонымен қатар мақалада кейбір авторлардың дипломатиялық құжаттары жіктеліп, сол авторлар дипломатиялық құжаттарды тәжірибелік дипломатия тұрғысынан қарастырған деген қорытындыға келген.

Кілт сөздер: дипломатиялық құжаттар, тарихи дерек, дипломатиялық құжаттардың жіктелуі, дипломатия, сыртқы саясат, деректану.

Қазіргі заманғы деректануды сипаттайтын тарихи деректерді талдаудың жаңа әдістерін іздестірудің өзі жалпы тарихи деректерді жіктеу, соның ішінде деректанудың әрбір саласы шеңберіндегі деректерді (дипломатиялық құжаттарды) жіктеу мәселесін күн тәртібіне қойды.

Тарихи деректер ретінде дипломатиялық құжаттар да өзінің түрі мен құрылымы жағынан айырмашылыққа ие, себебі тарихи құжаттардың бұл түрі қоғамдағы саяси, экономикалық, технологиялық т.б. өзгерістерді көрсетеді. Тарихи деректердің кез келген бір түрі сияқты дипломатиялық құжаттар да кез келген бір мемлекеттің тарихи даму кезеңдері, оның сыртқы саясат тарихы, әлемдік аренадағы кез келген бір мәселе бойынша ұстанымдары т.б. жөнінде құнды ақпарат береді. Сонымен бірге қазіргі кезеңдегі дипломатиялық өзара қатынастардың құжаттармен қамтамасыз етілуі дипломатиялық дамудың ақпараттық нұсқасының жарылысына алып келді және бұл дипломатиялық корпус арасындағы өзара көп деңгейлі байланыстарды қамтамасыз етуге мүмкіндік беріп отыр. Бұл әр түрлі көлем мен мазмұндағы дипломатиялық құжаттардың дамуы мен көбеюі арқылы қамтамасыз етілуде. Сондықтан, біздің пікірімізше, дипломатиялық құжаттарды жіктеу көптеген сұрақтар туғызып, қазіргі кезеңдегі жалпы деректану, соның ішінде отандық деректанудың да өзекті мәселесі болуда. Себебі қазіргі уақытта дипломатиялық құжаттарды жіктеу мәселесі бойынша ортақ бір пікір жоқ, олардың жіктелуі толық жетілдірілмеген.

Дипломатиялық құжаттарды екі категорияға бөліп қарастыруға болады. Бірінші категорияға ішкі ведомстволық сипаттағы дипломатиялық құжаттар, екінші категорияға мемлекеттер арасындағы ресми қатынастар жүзеге асырылатын және кез келген бір мәселе бойынша мемлекеттің ұстанымын білдіретін құжаттарды жатқызуға болады.

Халықаралық өмірдің маңызды мәселелерін қамтитын дипломатиялық құжаттардың көптігі әлемдік аренадағы мемлекет имиджінің қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар дипломатиялық құжаттардың бірқатары өзінің маңызсыздығына немесе құжатта қарастырылған мәселелердің жеке сипатта болуына (виза беру жөніндегі өтініш, дипломаттың мемлекетке баруы т.б. туралы ноталар)

байланысты халыққа жарияланбайды. Сонымен бірге аса құпия сипаттағы дипломатиялық құжаттар да бар.

Ресми түрде дипломатиялық құжаттарды екі үлкен категорияға бөлуге болады: ресми және бейресми, немесе жеке. Бірінші категорияға мемлекеттік субъект ұйымдарының шығаратын құжаттары; екінші категорияға жеке тұлғалардың басып шығаратын құжаттары кіреді. Яғни, ресми құжаттар дегеніміз — өзінің артықшылығы жағынан дипломатиялық құжаттар болса, ал бейресми құжаттар көптеген жағдайда мемуар түрінде берілген. Ресми құжаттар басып шығарылған және шығарылмаған болып бөлінеді. Басып шығарылмаған деректер мемлекеттік мұрағаттарда немесе сыртқы істер министрлігінің мұрағатында, кейбір жағдайларда, дипломатиялық құжаттар Ұлттық мұрағаттардан басқа, Президентік кітапханаларда сақталады. Қазіргі уақытта дипломатиялық құжаттарды жіктеу мәселесі де өзекті болып отыр.

Халықаралық қатынастардағы құжат айналымы дипломатиялық хат алмасу жолы арқылы жүзеге асырылады. Осы уақытқа дейін арнайы әдебиеттерде дипломатиялық хат алмасудың келесі бес түрі жіктеліп көрсетілді:

- 1) жеке нота;
- 2) вербальды нота;
- 3) ескертпе жазба;
- 4) меморандум;
- 5) жартылай ресми сипаттағы жеке хаттар.

Дипломатиялық құжаттардың мұндай тізімін А.Н. Ковалев мемлекет және үкімет басшыларының жеке жолдауларымен толықтыру қажеттілігін атап көрсетті. Сонымен қатар А.Н. Ковалев жоғарыда көрсетілген «бестікке» енбеген, бірақ дипломатиялық қызмет пен сыртқы саясатты жүзеге асыру барысында өз функциясын атқаратын дипломатиялық құжаттардың түрлерін ескермеуге болмайды [1; 63] деген оң пікірге келеді. Олардың қатарында Үкімет, Сыртқы істер министрлігі өтініштері, мемлекет өкілдерінің халықаралық ұйымдарға білдірген өтініштері т.б. бар.

Сондықтан қазіргі уақытта жоғарыда көрсетілген жалпыға танылған және, дәстүрлі дипломатиялық құжаттардан басқа («бестіктен басқа»), саяси-дипломатиялық тәжірибеде қатаң хаттамалық формулаға сүйенбейтін және дипломатия міндеттерін жүзеге асыруда маңызды рөл атқаратын дипломатиялық құжаттардың түрлері пайда болып, айналымға енді. Дипломатиялық құжаттардың мұндай тобына халықаралық мәселелерге қатысты мемлекет, үкімет басшыларының, сыртқы істер министрлігінің декларациялары, мәлімдемелері, жолдаулары, баяндамаларын жатқызуға болады. Бұл құжаттар мазмұнына қарай дипломатиялық қызметтің барлық астарын қамтиды.

Дипломатиялық құжаттардың түрлерін бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мемлекет басшыларының сұхбаттары, халықаралық форумдардағы мәлімдемелері, ресми мәлімдемелері толықтырып отыр. Халықаралық өзекті мәселелері бойынша мемлекеттердің ұстанымдарын көрсететін бірлескен мәлімдемелер мен коммюникелер маңызды орынға ие.

Ең маңызды әрі салтанатты дипломатиялық құжаттың түрі келісім-шарт болып табылады. Келісім-шарт ұзақ мерзімді келіссөз үрдісінің қорытындысы болып саналады. Келісім-шарттың әр түрлі типтері бар. Мысалы, достық қарым-қатынас жөніндегі келісім-шартта тараптарға жүктелген міндеттемелер көрсетіледі. Сондықтан келісім-шарттар дипломатиялық қызметтегі аса ірі және өте маңызды құжаттардың бірі болып табылады. Дипломатиялық құжаттардың бұл түрі қатысушы тараптардың шеңберіне байланысты екіжақты, көпжақты, шектелмеген, шектелген, жабық, жартылай ашық, ашық болып топталады. Ал, нысанына қарай саяси, экономикалық және мәдениет, ғылым мен басқа да арнайы мәселелер жөніндегі шарттар болып бөлінеді.

Дипломатиялық құжаттардың ішінде декларацияның маңызы зор. Декларация тікелей нақты бір адресатқа жіберілмейді және ресми жауап алуды талап етпейді. Бірақ декларация, «классикалық дипломатиялық құжаттарға» қарағанда, мазмұнды жүктемеге ие. Декларацияда белгілі бір мәселе бойынша мемлекеттің ұстанымы көрсетіліп, саясат саласындағы қағидалар анықталады.

Жоғарыда қарастырылғандардың негізінде дипломатиялық құжаттардың әрбірі өзіндік ішкі сипатқа ие екендігін көруге болады. Сондықтан деректанушылар мен тарихшылар дипломатиялық құжаттарды қоғам мен мемлекеттің даму тарихының белгілі бір нақты кезеңі бейнеленген маңызды тарихи дерек көзі ретінде қарастырып, олардан сол кезеңнің ерекшеліктері мен тарихына қатысты шынайылық деңгейі жоғары мәліметтер алу жолдарын іздестірулері керек.

Дипломат В.И. Попов дипломатиялық құжаттарды дипломаттың шетелдегі дипломатиялық өкілдіктерде атқарған қызметінің кәсіби аспектісі негізінде келесідей түрлерге жіктейді:

1. Ноталар (вербальды, жеке ноталар).
2. Жартылай ресми сипаттағы жеке хаттар.
3. Ескертпе жазбалар.
4. Меморандум.
5. Үкімет арыздары.
6. Мемлекет басшыларының арыздары.
7. Ішкі ведомстволық хат алмасу құжаттары:
 - жылдық саяси есеп;
 - саяси хаттар;
 - ақпараттық хаттар / тақырыптық анықтамалар;
 - баспасөз шолулары;
 - саяси сипаттамалар;
 - телеграммалар (шифротелеграммалар).
8. Экономикалық тақырыптар бойынша дипломатиялық құжаттар.
9. Дипломатиялық сұхбат жазбалары [2].

Біздің ойымызша, В.И. Попов шетел мекемелеріндегі дипломатиялық қызмет шеңберіндегі дипломатиялық құжаттардың аталған түрлерінің ерекшеліктерін ескере отырып, бірқатар шектелген тәсілдің негізінде дипломаттың шетелде жұмыс жасайтын дипломатиялық құжаттардың түрлерін бөліп көрсетуге талпыныс жасалғандығын көруге болады. Сондай-ақ дипломатиялық құжаттарды кешенді зерттеу үшін дипломатиялық құжаттардың барлық қалыптасқан түрлерін қамтитын кең әрі әмбебап тәсілді қолдану керек. Дипломатиялық құжаттардың толық күйде жіктелуінің бірден бір нұсқасын Э.Н. Муратов ұсынды. Ол дипломатиялық құжаттардың келесі түрлерін жіктеп көрсетеді:

1. Грамоталар (сенім, қайтармалы грамоталар).
2. Ноталар (вербальды, жеке, циркулярлы, жолдама ноталар).
3. Коммюнике.
4. Ескертпе жазбалар.
5. Меморандумдар.
6. Демарш.
7. Халықаралық келісімдер.
8. Хаттар (ресми, жеке, жартылай ресми, жолдама хаттар).
9. Телеграммалар (ресми, жолдама).
10. Факс [3].

Аталған жіктеу дипломатиялық құжаттардың негізгі түрлерін қамтиды, мұнда әр мемлекеттің сыртқы саяси ведомстволарының дипломатиялық қатынастарды орнату немесе тоқтату мақсатында алмасқан негізгі мемлекетаралық актілер қамтылған. Бірақ аталған жіктеу мемлекеттердің дипломатиялық ведомстволарының тікелей қатысы бар (құрастыру т.б.) халықаралық келісімдердің тобын және халықаралық ұйымдардың дипломатиялық құжаттарын қамтымаған. Сондықтан, біздің ойымызша, аталған типологиялық жіктеу толық емес, себебі дипломатиялық құжаттардың толық әрі түпкілікті жіктелуін іздестіру қажеттілігін туғызып отыр.

И.И. Борисенко және Л.И. Евтушенконың пікірінше, дипломатиялық құжаттарды келесідей топтастыруға болады:

1. Келісімдер және басқада халықаралық келісімдер:
 - келісім-шарт;
 - конвенция;
 - келісім;
 - декларация;
 - хаттамалар.
2. БҰҰ мен басқада халықаралық ұйымдардың конституциялық актілері:
 - БҰҰ Хартиясы (Жарғысы);
 - Халықаралық сот жарғысы;
 - БҰҰ мамандандырылған мекемелерінің конституциялары.

3. Біржақты заң актілері:
 - ратификация;
 - келісім-шартқа қосылу;
 - түсіндірме, ратификацияға қосымша.
4. БҰҰ Бас Ассамблеясы және басқа халықаралық ұйымдардың резолюциялары:
 - резолюциялар (шешімдер, ұсыныстар);
 - рәсімдеу қағидасы;
 - есептер.
5. Қорытынды құжаттар:
 - а) үкіметаралық іс сапарлардың және келіссөздердің қорытынды құжаттары:
 - коммюнике;
 - (бірлескен) арыздар;
 - декларациялар;
 - келіссөз жөніндегі меморандумдар;
 - ә) халықаралық конференциялардың қорытынды құжаттары:
 - қорытынды актілер;
 - декларациялар.
6. Дипломатиялық корреспонденция:
 - а) БҰҰ корреспонденциясы:
 - ресми хаттар;
 - бейресми хаттар;
 - вербальды ноталар;
 - ескертпе жазбалар / меморандумдар;
 - ә) мемлекетаралық дипломатиялық құжаттар;
 - б) басқа да дипломатиялық құжаттар:
 - агремандар;
 - консульдық патент;
 - экзекватура;
 - грамоталар (сенім, кері шақыру) [4].

Қорытындылай келе, аталған авторлардың дипломатиялық құжаттарды тәжірибелік дипломатия тұрғысынан жіктеп көрсеткендігін көруге болады. Дипломатиялық құжаттардың көрсетілген түрлері мемлекеттердің дипломатиялық өзара қатынастарын бағалау үшін тәжірибелік мәнге ие. Дегенмен, біз жоғарыда қарастырған авторлардың ұсынған дипломатиялық құжаттардың нақты жіктемесін толық қолдамаймыз. Себебі дипломатиялық құжаттарды тарихи дерек тұрғысынан жіктеу әлі де толықтыру мен жетілдіруді талап етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ковалев А.Н. Азбука дипломатии. — М.: Междунар. отношения, 1984. — 248 с.
- 2 Попов В.И. Современная дипломатия: теория и практика. Дипломатия — наука и искусство: курс лекций / В.И. Попов. — 2-е изд., доп. — М.: Междунар. отношения, 2006. — 576 с.
- 3 Муратов Э.Н. Дипломатические документы и дипломатическая переписка: учеб. пособие для вузов / Э.Н. Муратов. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: АСТ; Астрель, 2001. — 220 с.
- 4 Борисенко И.И., Евтушенко Л.И. Английский язык в международных документах (право, торговля, дипломатия). — М., 2003. — 480 с.

Г.П. Акмадиева

Некоторые проблемы классификации дипломатических документов

В статье рассмотрены значение дипломатических документов как исторических источников, а также проблемы классификации такого рода документов. Представлен ряд мнений о возможной их классификации, обоснована актуальность данной проблемы как в общем, так и в отечественном источниковедении. Проанализированы новые виды дипломатических источников. Исследованы различные подходы к вариантам классификации дипломатических документов. Отмечено, что в рассмотренных источниках данный вид документов классифицируется с точки зрения практической дипломатии.

Ключевые слова: дипломатические документы, исторический источник, классификация дипломатических документов, дипломатия, внешняя политика, источниковедение.

G.P. Akmadiyeva

Some problems of classification of diplomatic documents

The article discusses the importance of diplomatic documents as historical source, as well as the problems of diplomatic document's classification. The author presents to the reader opinions on the possible classification of diplomatic documents, gives the relevance of this problem in the framework of general source study and national source study. There analyzed new types of diplomatic sources. This article discusses and analyzes various approaches of classification options of diplomatic documents, the author believes that the above authors classified diplomatic documents from the point of view of practical diplomacy.

Keywords: diplomatic documents, historical sources, classification of diplomatic documents, diplomacy, foreign policy, source.

References

- 1 Kovalev A.N. *Hornbook of diplomacy*, Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1984, 248 p.
- 2 Popov V.I. *Modern Diplomacy: Theory and Practice. Diplomacy-science and art: a series of lectures* / Popov V.I., 2nd ed., Ext., Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2006, 576 p.
- 3 Muratov E.N. *Diplomatic documents and diplomatic correspondence: textbook for high schools* / Muratov E.N., ed. 3rd, rev. and ext., Moscow: AST; Astrel, 2001, 220 p.
- 4 Borisenko I.I., Evtushenko L.I. *English language in international documents (law, commerce, diplomacy)*, Moscow, 2003, 480 p.

T. Alimbaev¹, A. Utebaeva¹, N. Akhmetzhanova¹, A. Asankanov²

¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan;*

²*Kyrgyz National University of Yu.Balasaguni, Kyrgyzstan
(E-mail: Arik309@mail.ru)*

The environmental situation and the environmental movement in Kazakhstan

The article analyzes the ecological movement in Kazakhstan in 80–90's of the XXth century. On the basis of the study of ecological associations' Charters there were identified the main directions of this movement. It is a protection of the natural environment, the ecological consequences of unreasoned construction projects, long-term practice of placement and exploitation of large industrial enterprises, regardless of their impact on the natural conditions and human health, the mass movement for the closure of military sites. In the development of the ecological movement were shown two trends in Kazakhstan in the 70–90's. The first trend has evolved under the influence of public-political and economical structures that sought to attract the masses to the solution of ecological issues, determined by the state. For this purpose there were assigned specific legal rules in the state-legal mechanism which ensure the participation of every person in the solution of nature conservation goals. The second trend in the development of the ecological movement is associated with the part of society that is more aware of the nature and risk of further deterioration of the ecological situation, acted with more radical demands and criticism of state policy. This part of the movement was of autonomous and independent nature from the state and political structures and has appeared in Kazakhstan after events of December 1986. However, the ecological movement in the 80's and 90's did not change the character and character of the relationship between society and nature.

Keywords: natural resources, the ecological crisis, the ecological movement in Kazakhstan, the main trends and stages of environmental ecological movement, industrial enterprise, military polygons, people's health, ecology and politics.

Environmental movements appeared in the West in 60–70s. Million people, hundreds of national and local public organizations participated in them. An active part in environmental, antinuclear movement take the youth which enhances social critical and anti-monopoly tendencies. The important part in environmental movement belongs to scientists. In many countries there are special Green parties which grow stronger and active to fight to prevent environmental disaster and missile nuclear war. In our country only in the end of 80s when the government started to reduce total control in all the areas of life there was a legal opportunity for independent public associations of people worried about specific problems. Rapid growth of mass political activity after long silence led to creation of new public organizations and associations in huge amount.

The end of 80 – beginning of 90s is a process of socialist camp destruction and finally collapse of the USSR. All these processes in the recent past have great importance for the world history. Exactly, in the end of 80s of XX century political situation in the most world changes, there are changes in social and economical, political and public life. In the article there are considered some historical problems of creation and evolution of environmental movement in Kazakhstan in 80–90s of the past century.

There were two main tendencies in development of environmental movement in Kazakhstan in 70–90s. The first tendency evolved under the effect of state political and economical organizations which tried to attract mass to solve environmental problems determined by the government. To reach this goal in the state legal mechanism there were determined special legal standards which ensure participation of every person to solve environmental problems.

The second tendency in development of environmental movement is related to that part of society which mostly realizes the matter and danger of further exacerbation of environmental situation and offered more radical requirements and critics to governmental policy. This movement was independent of the state political structures and appeared in Kazakhstan after the situation in December in 1986. The events in December 1986 in Almaty and some regions of Kazakhstan were the first attempt to use the right nominated by restructuring for free expression of civil and political position. There was a splash of mass political participation of population's different social segments in republic.

Since November 1989 till March 1990 there were more than 100 legal and illegal public organizations in republic which were mostly clubs as councils, groups and associations. The centers of political activity were Almaty, Aktyubinsk, Karaganda, Ust-Kamenogorsk where we could count about ten similar organiza-

tions and among them environmental organizations as «Green front» (Almaty), «Biosphere» (Leninogorsk), «Green movement» (Zhambyl) and others [1; 5].

In that period development of public initiative was concentrated on actual environmental problems of that time as Semipalatinsk ground, Priaraliye and other. Creation of environmental movement in Kazakhstan is a natural result of democratic, public process, growth of population social activity. Public organizations appeared from the bottom, both small groups as well as huge in amount of members and great public legal and illegal movements.

Public environmental organizations had different forms of activity which approved their easy adaptability to different situations. They were not limited only with requirements of nature conservation but tried to widen their influence on formation of positive environmental policy by labor groups and different public organizations, deputy system.

In the last period, especially in 1990–1991 mobilization ability of environmental organization and their authority grew up as well as the amount of members in environmental movement. Consolidation of communications among groups of different orientation was successful because of the development process of Green ideology which was introduced to the population mentality by active political members due to the socialist system crisis and ideology of Marxism.

Political parties appeared in the end of 80s – beginning of 90s in Kazakhstan were Socialist party of Kazakhstan, Party of National Congress of Kazakhstan, Unity «National Unity of Kazakhstan», Republican Party of Kazakhstan, party of national liberty «Alash», social democratic party of Kazakhstan, party of Democratic progress of Kazakhstan, national democratic party «Zheltoksan» which included environmental problems to their programs and environmental terms appeared in their lexicon [2; 22–79].

Why could environmental movements get leading positions in a wide range of alternative movements in Kazakhstan? There were some reasons for that. In Kazakhstan injurious actions of ministries and departments, looting of natural sources, poisoning of atmosphere, soil, reservoirs reached great rates. Even mass media and official power had to sound alarm interpreting these processes on their own.

In consequence of unreasoned economical policy and realization of «century projects» appeared serious environmental disaster which covered almost all the territory of Kazakhstan. Activity of military departments did the great damage. For republic it turned to the problem of Semipalatinsk ground, tragedy of Aral, biological ground of island Vozrozhdeniye, grounds in Western and Central Kazakhstan.

Environmental movements became the reaction to the crisis in Kazakhstan of that period and which covered not only economical but also other aspects of life of socialist society. Environmental movements developed in situations when the environmental balance of all the planet was under the threat first time during all the historical period.

There was an alarm for the coming environmental disaster, sharp rejection of crisis development consequences of the latest period, sense that it is impossible to wait the decision of problems from the people above and there is a necessity to act without leaving the decision of problems for tomorrow. That is the main factor for creation of environmental movements in Kazakhstan.

The history of environmental movement with its specification and problems repeated the history of environmental movements of European countries in some way. Until the 70s small amount of active environmental associations supported only nature conservation. First organizations to protect environment appeared in the beginning of 70s. The titles of these organizations show that their attention was concentrated mainly on the problems of national landscape and nature conservation but the problems of environment were not considered a lot. Only in 80s when active urbanization and industrial influence on environment began there was some change in activity of environmental organizations.

Multiple conflicts which happened not only in the enterprises but also in the society made activists consider new problems related to the environment, fight against pollution, worsening of living conditions in the city.

Society pays a lot of attention to the environmental problems which is considered according to social and urban points but not only nature and landscape.

In that period awareness of negative environmental situation and related to it social and economical problems promoted to creation of different independent environmental formations in Kazakhstan. Environmental groups were created around some problem spontaneously which started with collection of signs, letters of protest, requests to official departments.

The next step is creation of independent surveying and desire to show the results to many people. That made an opportunity to use more active forms of protest with support of population as rally, picketing of of-

ficial departments or blocking of dangerous environmental objects. Despite diverse social and professional structure environmental organizations expressed interests of the most social layers of republic and high educational level of many members let them concern and aware environmental problems better.

According to the regulations of environmental organizations they can be divided to three directions.

The first direction is nature conservation. In 1987 at the initiative of famous poet of Kazakhstan M. Shakhanov there was created public committee on the problems of Aral, Balkhash and ecology of Kazakhstan which was supported by republican society. As a volunteer public organization the committee combined scientists, writers, artists. Their main aims were such as formation of objective social opinion about the situation in Aral, the lake Balkhash and other unique natural complexes. Another aim was organization and realization of change the position of society to the problems of Aral, environmental crisis in republic, social mobilization for active operations to realization of governmental and public structures solutions directed to safe unique natural sanctuaries of Kazakhstan.

At the initiative of the committee there were organized many events the funds of which were transferred to Aral Fund such as poetic nights with famous poets of Kazakhstan and other republics, Environment Round Table, «Days of Aral» in Moscow. Since 1988 there were held charity television marathons «Help Aral» which collected 40 million rubles only in 1988 [1; 8].

At committee there was organized Public Academy on the problems of Aral and environment of Kazakhstan. As actions of the committee got large scale, in 1991 its status was approved as International public committee «Aral-Asia-Kazakhstan». Besides its daily work on realization of help to population of Aral, refugee from the region of Aral, public committee does active international functions, in 1991 it prepared and held all-Union and International conference on the problem of Aral. Also it strongly fought for the save of Aral, for improving environmental and social situation in Priaraliye. To reach this goal there was founded International nomination of Aral which was given to scientists and public activists, organizations which contributed a lot to solve the problem of Priaraliye.

In 1991 at the initiative of public committee «Aral – Asia – Kazakhstan» Global Infrastructure Fund chose Aral basin as an object which requires total help [2; 22–79].

At creation of Public committee of saving Aral and Balkhash functioning of local power departments to save water sources of Kazakhstan became more active. Green organizations made different events trying to pay attention of population to environmental problems.

In Eastern Kazakhstan region hundreds of enthusiasts worried about disastrous state of river Irtysh in 1989 created public committee to protect Irtysh. In address taken there were formulated aims and tasks of new public organization. Following information was told there as «Environmental research shows that Irtysh is too close to disaster. The main reason of that is inept, unreasonable, environmentally incorrect managing» [3; 21.].

Because of departmental approach for using natural sources and development of industry in Irtysh region negative environmental consequences became huge. There appeared threat to existence of ecosystem in the mouth of Irtysh, fish, people's health, nature. In Irtysh basin many meliorative lands are flooded, boggy, salinized, left a turn and lost their productivity because of soil and natural changes. [1; 15].

In Kokchetav region there was the unity «Borovoye» which combined scientists and engineer technical employers of the city Shchuchinsk.

Tasks of the unity were such as conservation of ecosystem in Borovoye resort, conservation and rational use of region's forests [1; 19].

Environmental consequences of unreasonable construction projects, long-term practice of location and operation of large industrial enterprises without considering its influence on the nature and people's health caused organization of many independent unities for environmental conservation. Different public committees, groups, sections started to fight for removal of such enterprises from the city, their reshaping or closing which was the second direction of environmental movement in Kazakhstan.

In Aktyubinsk region there were created two unions as «Aktyubinsk ecologist» and public committee for nature conservation of the Northern region of Aktyubinsk [4; 143].

In its program «Aktyubinsk ecologist» considered making control of obeying environmental legislation by enterprises and organizations, making public discussions of construction projects, popularization of environmental knowledge. Amount of members is more than 500 people.

Public committee for nature conservation of the Northern region of Aktyubinsk considered learning of all the aspects of nature conservation in the Northern region of Aktyubinsk in its program. The committee

demanded obeying the environmental legislation from the pollutant of the Northern industrial area of the city.

There were created 10 nature protection organizations by 1990 in the Eastern Kazakhstan region.

The main aim of the group «Alternative» created with employers of Ulbinsk metallurgic factory (main part consisted of 25 members) was awakening of public consciousness and strengthening of public opinion on regional environmental problems. It was very bright especially in the period of election campaign for promotion of national deputies in Kazakh SSR and local councils. As the result there was organized practical majority in the city council which supported concrete measures on environmental problems in the region. The program of group functioning corresponded to the declaration adopted on meeting which occurred in Ust-Kamenogorsk in September 1988. Meeting made the concept where some part of claims were related to the competence of Government and central departments and another part was related to those measures which can be done by common efforts. In Eastern Kazakhstan region there was created local department of environmental fund. The aim of that organization was assistance to all the forms of environmental activity. There were also created such organizations as «Ecology», «Omir» which made equipment checkout, adjustment of car engines in order to reduce toxic emissions, produced systems of control for the atmosphere, planted trees to create green area in settlement [1; 22].

In 1989 Green organization of Sokolovsk-Sarbaysk mining and processing factory made a campaign in order to forbid construction work of the object where it was not considered set of dust removal device, there was organized independent environmental assessment which showed discrepancy of environmental safety. As a result construction of that workshop was stopped [5].

The third direction of environmental movement in Kazakhstan is mass movement for closing military grounds, paying of compensations, compensation of material and ecological losses to population.

Huge territories were occupied by military bases and grounds situated in the territory of Kazakhstan. Military industrial enterprises caused a loss to nature, polluted environment, test flights of rockets and supersonic military aircraft caused damage to ozonosphere.

During some decades statistics of nuclear detonation was hidden from the population. In the territory of Kazakhstan nuclear detonation took place since 1949 till 1989. According to official republican data, there were 470 nuclear detonations for 40 years, 90 of them are airy, 26 are land and 354 are underground. According to Russian data, in Semipalatinsk ground there were 125 atmosphere nuclear tests since 1961 including 100 airy, 25 land and 348 underground tests. In official data nuclear pollution of the territory occurred mainly as a result of air and land detonations and due to escaped gas fraction from 69 underground detonations [1; 47].

Data analysis of incidence and mortality of this area showed negative influence on the ground functioning. Activity of surface contamination made 11,6 thousand curie, 12,87 million curie of underground, so quota of underground contamination was more than 99,99%.

In some regions of Kazakhstan in 60s–70s there were made underground nuclear detonations as it was claimed later in order to learn the opportunity of using atomic energy for needs of national economy.

Nuclear detonations for needs of national economy in Atyrau and Eastern Kazakhstan regions since 1972 took place 10 and 7 times corresponding to regions, three times in Mangystau, two times in Southern Kazakhstan region and one time in Turgay, Kustanay, Aktyubinsk regions [1; 48].

In Urdinsk of Eastern Kazakhstan region there is military ground where took place tests of aircrafts and rockets, in this region there were some nuclear detonations. And researches had another characteristic comparing to Semipalatinsk. There were studied the ways of delivering nuclear charges to aircrafts and rockets. Starts were done from Kapustin Yar — this ground is now well known.

Most of detonations were done in the air, great part was infected with radioactive wastage. There were found serious chemical wastage of soil and water.

In Dzhezkazgan region it was created the movement «Ylytau». Activists were against the construction of military grounds and other military objects, for closing Baikonur Cosmodrome, made some discussions the main aim of which was attraction of general public to the problem of closing military grounds, compensation of moral and material losses to population, environment caused by grounds and Baikonur Cosmodrome.

Residents of the village Azgir of Tengiz in Mangystau region in June 1990 organized meeting the result of which was the demand to the Government to close military ground working since 1966 and make guilty people to renovate lands suffered from military tests, make the analysis of detonations influence on people's health and environment [1; 51].

Therefore, totally in republic in the period researched environmental movement became more active, in all the regions appeared environmental groups and organizations which had aims to improve environmental situation in the some region and totally in republic. In these years public initiatives on nature conservation, saving nature sanctuaries, unique natural territories were very popular. Ecologists fought for air purity, water purity in industrial cities of republic, against departments and ministries which constructed industrial enterprises without considering their influence on nature, environment and people's health. Especially movement for closing military grounds, compensation of material and environmental losses to population were very popular and gained big scope.

However, environmental movement in 80-s did not change the idea of society treatment to environment. Department's interests continued to appoint the idea of production forces development, irrational way of using sources. One of the bright examples of that regularity is the problem of Balkhash lake. Despite convincing arguments of scientists, members of the movement to protect Balkhash, the Government supported antiecological project on construction of Kapchagay water reservoir in 1970. As a result, the great damage was caused to Balkhash lake.

The growth of environmental activity of population demanded adequate activization of nature protection bodies. However, despite the active participation of public in discussion and solving environmental problems nature protection committee were very passive reducing their activity to use ways of administrative influence to breakers of nature legislation, updated forms and methods of work very slowly, lagging behind the growth of social and ecological activity of mass.

References

- 1 Текущий архив Министерства экологии и биоресурсов Республики Казахстан // Годовой отчет за 1991 г. — 80 с.
- 2 Политические партии и общественные движения современного Казахстана: Справочник (Вып. 1). — Алматы: КазГУ, 1994. — 365 с.
- 3 Государственный архив Южно-Казахстанской области. — Ф. 123. — Оп. 5. — Д. 867. — Л. 21.
- 4 Доклад: Состояние природной среды в Казахстане в 1989 году. — Алма-Ата: Гос. комитет КазССР по охране природы, 1990. — 184 с.
- 5 Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 1485. — Оп. 1. — Д. 246. — Л. 38.

Т. Алимбаев, А. Утебаева, Н. Ахметжанова, А. Асанканов

Қазақстандағы экологиялық жағдай және табиғатты қорғау қозғалыстары

Мақалада ХХ ғ. 80–90-жж. Қазақстандағы экологиялық қозғалыс талданды. Экологиялық бірлестіктердің жарғыларын зерттеу барысында бұл қозғалыстың негізгі бағыттары айқындалды, олар: табиғи ортаны қорғау, дұрыс ойластырылмаған құрылыс жобаларының экологиялық зардаптары, адамдардың денсаулығы мен табиғи ортаға ірі өнеркәсіп орындарының әсерін есепке алмай, оларды орналастыру мен пайдаланудың көпжылдық тәжірибесі, әскери полигондарды жабу бойынша бұқаралық қозғалыстар. 70–90 жж. Қазақстандағы экологиялық қозғалыстардың дамуында екі тенденция байқалады. Бірінші тенденция мемлекеттік-саяси және экономикалық құрылымдардың ықпалымен дамиды, олар мемлекет анықтаған экологиялық мәселелерді шешуге бұқараны тартуға ұмтылды. Осы мақсатпен мемлекеттік-құқықтық механизмде табиғатты қорғау міндеттерін шешуге әрбір адамның қатысуын қамтамасыз ететін белгілі заңдық нормалар бекітілді. Экологиялық қозғалыстың дамуындағы екінші тенденция мемлекеттік саясатты сынаумен барынша радикалды талаптармен шыққан, экологиялық жағдайды одан әрі ушығу қаупі мен мәнін көп жағдайда саналы түрде түсінген қоғамның бір бөлігімен байланысты. Қозғалыстың бұл бөлігі мемлекеттік-саяси құрылымдардың тәуелсіз және дербес сипатқа ие және Қазақстанда 1986 ж. желтоқсан оқиғасынан кейін пайда болды. Алайда 80–90 жж. экологиялық қозғалыстар табиғат пен қоғамның қарым-қатынасының сипаты мен мәнін өзгертпеді.

Кілт сөздер: табиғи ресурстар, экологиялық дағдарыс, Қазақстандағы экологиялық қозғалыс, өнеркәсіптік кәсіпорындар, адамдардың денсаулығы, экология және саясат.

Т. Алимбаев, А. Утебаева, Н. Ахметжанова, А. Асанканов

Экологическая ситуация и природоохранное движение в Казахстане

В статье рассмотрено экологическое движение в Казахстане в 80–90-х годах XX столетия. На основе изучения уставов экологических объединений выявлены основные направления этого движения: охрана природной среды, экологические последствия непродуманных строительных проектов, многолетняя практика размещения и эксплуатации крупных промышленных предприятий без учета их влияния на природные условия и здоровье людей, массовое движение по закрытию военных полигонов. В развитии экологического движения в Казахстане в 70–90-х годах проявлялись две тенденции. Первая тенденция развивалась под воздействием государственно-политических и экономических структур, которые стремились привлечь массы к решению экологических вопросов, определяемых государством. С этой целью в государственно-правовом механизме были закреплены определенные юридические нормы, обеспечивающие участие каждого человека в решении природоохранных задач. Вторая тенденция в развитии экологического движения связана с той частью общества, которая в большей степени осознавала суть и опасность дальнейшего обострения экологической ситуации, выступала с более радикальными требованиями и критикой государственной политики. Эта часть движения носила самостоятельный и независимый от государственно-политических структур характер и появилась в Казахстане после декабрьских событий 1986 г. Однако экологическое движение в 80–90-х годах не изменило характера и сущности отношения общества и природы.

Ключевые слова: природные ресурсы, экологический кризис, экологическое движение в Казахстане, промышленные предприятия, здоровье людей, экология и политика.

References

- 1 The current archive of the Ministry of Ecology and Biological Resources of the Republic of Kazakhstan, Annual Report for 1991, 80 p.
- 2 Political parties and social movements of modern Kazakhstan: Manual (Issue 1), Almaty: Kazakh State University, 1994, 365 p.
- 3 State archives of the South Kazakhstan region, f. 123, inv. 5, f. 867, p. 21.
- 4 Report: State of the natural environment in Kazakhstan in 1989, Alma-Ata: The State Committee for Nature Protection of the Kazakh SSR, 1990, 184 p.
- 5 Central state archive of the Republic of Kazakhstan, f. 1485, inv. 1, f. 246, p. 38.

Н.А. Бейсенбекова

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: nurapai@mail.ru)*

Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі тарихи тұлғалар

Тарихты тұлғалар жасайды. Тәуелсіз елдің азаттығы үшін күрескен Алаштың көсемі Әлихан Бөкейхан қазақ даласына әлемдік тарихи тұлғалардың өмірін зерттеуі қазақ халқына үлгі ретінде жазылған. Озық ойлы еуропалық зиялылардың атқарған қызметі, артында қалдырған мұраларын талдап, XX ғ. басында ұлттық-демократиялық қозғалыста қазақ мүддесін қалай іске асыруды көрсеткен. Ұлттың арманы – тәуелсіз мемлекетті қалпына келтіру үшін бейбіт күресте қазақ халқының мүддесіне сәйкес пікір білдірген тұлғалар туралы жаза отырып, Ә. Бөкейхан қазақ халқын Еуропада болып жатқан саяси, мәдени өзгерістермен таныстыруды мақсат еткен. Автормен Ә. Бөкейханның еуропалық тарихи тұлғалар арқылы қазақ даласына либералдық-демократиялық идеяларды тарату жолындағы іс-әрекеті талданған.

Кілт сөздер: Әлихан Бөкейхан, тарихи тұлға, ұлттық мүдде, Әлихан Бөкейхан еңбектері, Алаш, ұлт-азаттық қозғалыс, қызықты деректер.

XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстың көсемі, Алаштың Әлиханы аталған Әлихан Бөкейханның артында қалған мол мұрасында тек қазақ халқына қатысты ғана емес, әлемдік тарихқа, жеке тұлғаларға қатысты қызықты деректер мен құнды мәліметтер молынан кездеседі. Әсіресе адамзат тарихында мемлекеттің саяси, экономикалық және мәдени дамуына өздерінің үлестерін қосып, тарихта есімдерін қалдырған көрнекті тұлғалардың аттарын оқи отырып, Әлихан Бөкейханның кең ойлы, терең білімді, көп ізденіп, көп оқыған тұлға екенін байқауға болады. Ол бүкіл әлемдік тарихтағы қоғамдық үдерістерді жете бақылап отырған. Олардың қазақ даласына тигізіп отырған ықпалы жайлы өз пікірін жазып қалдырған.

Әлихан Бөкейхан тарихи тұлғаларға арналған арнайы кітаптар жазса да, мақалаларында, зерттеу еңбектерінде Ресейден, Еуропа мен Орта Азия елдерінен шыққан, тіпті сонау ежелгі Греция мен Рим мемлекеттерінде өмір сүрген адамдар жайлы арнайы тоқталады. Олардың ұлы өнегесі мен істеген істерінің оң және теріс қырлары арқылы адамзат баласының даму тарихындағы оқиғаларды көрсетеді. Тұлғалардың өмірі мен қызметтері жайлы мәліметтерді қазақ халқының тағдырымен байланыстыра отырып, қазақтарды тарихи көштің артында қалып қоймауға қарай бағыттайды. Айталық, 1915 жылғы «Қазақ» газетінің № 109 санына жариялаған мақаласын Әлихан Бөкейхан Николай Лукич Скалозубовке арнайды. Мұнда автор: «20-шы февральда шыққан «Речь» газетасының 49-шы нөмірінде Қорғанда Николай Скалозубов опат болғанын оқыдым. Скалозубов Мәскеудегі бұл күнде сельхоззяйственный институт болған Петровский-Разумовский академияны бітірген агроном. Орыста аты шулы, ғылымы асқан, талай кітап жазған агрономның бірі еді. 1914-ші жылы Тобылға келіп, Сібір мұжықтарының шаруасын мәдени жолға түсірген Скалозубов болатын. Машинамен сары май алып, оны Лондонға апарып сататын сібір мұжықтарының игілік ісі Скалозубовтың бастауымен, үйретуімен көгеріп, көркейген іс. Мұндай Сібір шаруасын жақсы білетін хәм жұрт шаруасын ілгері басуға өнегелі, өнерлі іс қылған адам жоқ. Сібір мұжықтарына бірлесіп іс қылуды үйретті...» [1; 280], — деп жазды. Н.Л. Скалозубовтың іс-әрекетінен қазақ даласында жер шаруашылығымен айналысудың, бірлесіп жерді өңдеудің қазақ үшін өте маңызды екенін көрсетеді. Жер өңдеуді сібірлік шаруалардан үйреніп, қазақ ұлтының жер мәселесіндегі алдағы уақыттығы атқаратын істеріне жол сілтейді. Сонымен қатар Әлихан Бөкейхан патша үкіметінің қазақ даласындағы отаршылдық саясатынан зардап шегіп және зиян көріп отырған қазақ шаруаларының тұрмыс-тіршілігін айтады. Сол саясатты Скалозубовтың сөздері арқылы дәлелдейді: «Үшінші думада қазақ жері үшін қазақтың өз депутатындай қызмет атқарды. Бюджет мәжілісі болғанда қазақты қорғап, сойлемей қалмайтын. Комиссияда қазақ шаруасы, қазақ халі туралы істеген ісін кітап қылып шығарды. Қазақ жайынан сөйлеген сөздері Дума комиссиясының 1909-шы жылғы отчетында бар. Қазақ 15-тен жер алғанмен аз уақытта егінші бола ма? Мал шаруасы егін шарасына қанша уақытта аянап айналмақшы. Қазақ жерінде мұжықта мал бағуға құл. Жердің түбіне қараған сібір мұжығы да малды көп ұстайды. Жұрт шаруасын саясат ісіне келгенде, жәбір қылып отырсындар дейтін» [1; 281]. Сонымен қатар Скалозубовтың мына пікірін келтіреді: «...қазақ жайын орыс обшествосы білмейді; қазақ ісі, қазақ шаруасы біздің жұртқа басшы саясат жолындағы кісілерімізге қараңғы. Думада жетекшіл көп депутат бәрі қара көңіл жәбіршіл, біле тұра қазаққа жәбір істі қуаттайды деп айтуға ауыз бармайды, білмеген

соң басқаның адастыруымен қазаққа залалды іске қол қойып отыр. Сондықтан қазақ тұрмысы, қазақ салты, шаруасы тұрасынан орыс тілінде кітап шығарып, газета, журналдарға жазып орыс жұртының саясаттағы адалдарының көзін ашу зор мақсұт іс дейтін» [1; 281]. Осыған сәйкес Әлихан Бөкейхан Ресейден шығатын мерзімді басылымдарға орыстың озық ойлы саясаткерлеріне түсінікті болу үшін, қазақ жұртының жайын білдіретін мақалаларын жазды. Өйткені Үшінші Мемлекеттік думадағы Скалозубов сияқты озық ойлы орыстың зиялы депутаттары қазақты қолдап, сөз сөйлеген. Мысалы, Скалозубов «Қазақ жері үшін байлап апармаса жерлерге барып, көрмейтін есіктерді көрген» [1; 281].

Скалозубовтың тұлғалық қасиеттерін жоғары бағалап, көрсете білген. Соның бірі айыпталған бір топ қазақ азаматтары жайлы, 1910-шы жылы Әлихан Бөкейханның інісі болғандықтан, Смахан, Ж. Ақбаевтың туысы, Ахмет Байтұрсынұлының өлеңін халық арасында насихаттаған Бодаубек, Ахмет, Райымбек баласы Сүлеймен жер аударылады. Осы қазақ азаматтарының мерзімінен бұрын босатып, үйлеріне қайтаруларына да Скалозубовтың көмектескендігі жайлы былай дейді: «... Столыпинге неше қайтара барып, байды сөзге түсіріп, осы алты жігіттің қайтуына көп қызмет өткізген Г. Совет члені Л.Н. Толстой досы, Михаил Александрович пен Н.Л. Скалозубов болатын. Осындай қызмет қаруы жұртқа, жұрт азаматына тиген есіл ер Н.Л.-ды біздің «Қазақ» жоқтамасқа бола ма?» [1; 282]. «Бірігіп іс қылған есіл ер Николай Лукич кезегің мезгілсіз келіп кеткенің де! Сен кеткен соң қазақ ісінің көбі жетімсірер» Қош, Николай Лукич, дегеннен басқа қолымыздан келер жоқ!» [1; 281]. Әлихан Бөкейхан Скалозубов тәрізді тамаша адамның өмірден өткеніне осындай өкініш білдіреді.

Әлихан Бөкейханның 1915 жылы «Қазақ» газетіне арнайы жазған мақаласының бірі ғалым И. Мечниковтің туғанына 70 жыл толуына байланысты. Бұл мақаласында Әлихан Бөкейхан Бірінші дүниежүзілік соғыстың салдарынан атақты ғалымның мерейтойының аталмай жатқанын айтады. Оның пікірінше, И. Мечников «XX ғасырдың жұрттан озған ағасы» [1; 282]. «35 жылдан бері Франциядағы Париж шаһарында тұр. Сонда Пастор институты деген бір үлкен ғылым жұртының атқарушысы. Бұл институт жер үстінде болған бір ғылым дүкені. Онда ғылым жолына жүйрік, талапкер болса, сен кімсің деп талғамай, қабылдай береді» [1; 283]. Әлихан Бөкейхан И. Мечников тәрізді ғалымның іс-әрекетін және Пастор атты институттың бар екенін қазақ даласына жеткізеді. Француз ғалымы Пастордың ашқан жаңалықтары құтырған ит қапқан адамға пайдаланатын дәріні тапқандығын айта келіп, И. Мечников жұкпалы ауруларды әрі қарай зерттейді және ол қазақ даласындағы осы аурулардың түрлерін емдеу, олардың қалай жұғатындығын зерттей келе, өзінің жасаған қорытындыларын береді. И. Мечниковтың ғылым жолындағы еңбегінің нәтижесін 1911 жылы Швед академиясы жоғары бағалап, оған Нобель сыйлығы — 100 мың сом бәйге бергендігін айтады.

Әлихан Бөкейхан осы мақаласында адамдардың ұзақ жасайтын себептерін анықтап, сүт, айран, қымыз тәрізді тағамдарды адам баласы неғұрлым көбірек пайдаланса, олар ұзақ өмір сүреді деген ғылыми пікір айтқандығын жазады. XXI ғасырдың басында да жиі айтылып жүрген экологиялық таза өнімдер, яғни, адам ағзасына қажетті қазақ даласындағы дәстүрлі ұлттық тағамдардың қаншалықты пайдасы бар екендігін Әлихан Бөкейхан сол кезде-ақ көре біліп, «Қазақ» газеті арқылы халық арасында насихаттаған.

XX ғасырдың басында Ресей империясында орыс жұмысшылары мен шаруаларының өз құқықтарын қорғаған, әлеуметтік саладағы қозғалыстары жүріп жатты. Қазақ даласында да азаттық тәуелсіздік үшін ұлттық-саяси күрестің өскенінің белгісі ретінде «Қазақ» газеті жарыққа шықты. Оның беттерінде қазақ зиялыларының ұлт болашағы жөнінде мақалалары жарық көре бастады. Азаттық қозғалысты біріктіретін, бастайтын басшының, саяси партияның қажеттігін түсінген Әлихан Бөкейхан басқа мемлекеттердегі көшбасшылар мен жекелеген тұлғалардың өмірі арқылы қазақ даласында үгіт-насихат жұмысының жаңа бір бағытын ұстанған. Соның бірі «Қыр баласы» деген бүркеншік атпен 1913 жылғы «Қазақ» газетіне жариялаған «Бebelь» деген мақаласынан көруге болады.

«А. Бebelь 27 жасынан бері Рейхстагқа (бұл Германия жұртының думасы) жұмысшы партиясы әрқашан сайлайтын депутаты еді. Жер үстінде Бebelьден шешен адам баласы жоқ десе, кінәлі емес еді... Қайда жүрсе, кемде жүрген бишара жұмысшылар жағына шығып, бұларды біріктіріп, басын қосып, партияға айналдырып, 1867-ші жылы қызметші депутаты жалғыз Бebelь еді. 1912-ші жылы сайлауда Германия Рейхстагында социал-демократ (бұл қызметші партиясының аты) 110 болды. Рейхстагының бар депутаты 397-і. Германияда бұл социал-демократтардан өзге мықты партия жоқ. Осы 110 депутатты сайлағанда тас салған қызметші үш миллионнан аса, мұндай қол ұстасып тізе қосып жүрген адамы бар жер үстінде партия жоқ. Германия социал-демократ партиясының ақшасына басылатын «Вперед» (Алға) деген газет әрбір күнде бір миллион нөмір болып басылып шығады. Осы адам өзіне өзі риза болып мақтанарлық істің бәрінің басшысы, ұйытқысы эзелден артық туған сабаз Бebelь... Тусан, Бebelьдей болып ту, жасасан, ғұмырды Бebelьдей жаса!» [1; 285, 286]. Бұл мақалада

Бибель сияқты қазақ даласында ұлты үшін қызмет жасайтын азаматтар болса екен деген Әлихан Бөкейханның арманы байқалады. Сол арманының орындалғандығының бір белгісі — Әлихан Бөкейхан төңірегіндегі Алаш зиялыларының ұлт-азаттық қозғалысқа араласуы және «Алаш» партиясын құруы.

Әлихан Бөкейхан қазақтың тұңғыш ағартушы, ғалымы, аққан жұлдыздай жарқ еткен тамаша тұлғаның бірі Шоқан Уәлихановтың өмір жолында кездескен П.С. Семенов туралы да мақала жазған. Ол туралы мақаласында былай дейді: «... П.П. Семенов Петербордағы зор жағрафия жамғатының председателінің жолдасы, сенатор, Г.Совет члені, құрметті академик. Еуропада неше ғылым мекемесінің члені еді.

Г.Н. Потанин менен одақтас орыс тіліне Карл Риттердің «Азия» деген кітабын тәржіме қылған еді. Бұл кітапқа екеуінің қосқаны Риттер кітабынан аз емес. Осы қосымшада жазылған біздің қазақ жері. Алтай, Тарбағатай, Жетісу, Іле, Алатау, Ыстықкөл, Хан Тәңірі. Еуропа адамында осы айтылған жерлерді ең алғаш барып, жазған П.П. Семенов еді. 1859 жылы, жаңылмасам, қолымда кітабым жоқ болып тұр, Түркістанға барып қайтып келе жатып, Омбыда жас офицер Г.Н. Потанинмен біздің қазақтың орысша оқығанының жалғызы Шоқанға жолыққан. Шоқан мен Потанинді ғылым жолына бастаған осы Семенов еді. Семеновтың ақылымен Шоқан, Потанин Петерборда болып, университетке келіп тындайтын студент болған. 1888-ші жылы Семенов Түркістанға тағы барып, жазған мақаласы «Түркістан һәм Закаспий край» [1; 279, 280]. Осы мақала арқылы Әлихан Бөкейхан Ұлы даланы зерттеген атақты ғалымды қазақ оқырмандарын тағы да газет арқылы таныстыра келіп, П.Семенов тәрізді ғалымдар да қазақ арасынан шыкса деген үмітін көрсетеді.

Әлихан Бөкейханды Кеңес үкіметі ұлтшыл деп жазалады. Алайда біз талдап отырған мақалалар оның жабылған жала екенін дәлелдейді. Өз кезегінде орыстың алдыңғы қатарлы демократтары Әлихан Бөкейханмен дос болған және оның халқының бостандығы, тәуелсіздігі туралы көзқарастарын қолдап, өз пікірлерін айтқан. Солардың бірі Г.Н. Потанин Қызылжар оясындағы Сібірдің атты казагының баласы. Әкесі казак-орыстың жүз басысы Баян ауыл аты Тұз қала дейтін қаласында 21 сентябрьде 1835 жылы Г.Н. Потанин туған...

Г.Н. Потанин Омбыда кадетский корпусе Уәлихан ұлы Шоқанмен бірге оқыған. Шоқанмен дос болған. Қырық жыл қоймай қуып жүріп, 1904 жылы Шоқанның екі кітабын бастырды.

Корпусты бітірген соң 1855 жылы казак-орыстың бастығы болып Жетісу барған, Алматыны Г.Н. салдырған.

1863 жылы Қытай мен Россияның шегін шектеген комиссияның ағзасы болып жүріп, қазақша жазу үйреніп, қазақтың, Алтайдағы түрік жұртының әдебиетімен салыстырып адам баласының тарихы жолында көп мағыналы іс шығарған. «Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе» деген кітабында күнбатыстың әдебиетіне қор болған, үлгі болған күншығыстың ауыз айтып жүрген ертегі, жыр, мақал, өлеңі деп келеді.

1863 жылы осындай данышпанды, «сен Сібірді бөліп автономия қылам деп жүрсің» деп неше жолдастарымен үкімет ұстап абақтыға салып байлады. Омбыда абақтыда бір жыл отырды. Г.Н. қарап жатуды білмейді. Омбыдағы кеңселердің ескі қағаздарын қарастырып, қазақтың Абылай хан заманындағы тарихы туралы көп әңгіме тапты.

Семенов-Тяньшанский екеуі неміс Карл Риттердің «Азия» деген кітабын орыс тіліне басып, «Азияға» қазақ тарихы туралы Г.Н. көп қосымша жазған. Бұл қосымшаның бірі мынау: Абылай ханның Қошқарбай деген батыры «Қошқарбайдың жұрағаты осы күні Чарлақ оязы Ақмола губерниясы Қараөзек деген жерде, Ертістен 10–15 шақырым. Қошқарбай-қыпшақ Омбы қаласы тұрған жерден жоңғарды Обь өзенін өткізе қуып тастаған. Бұл туралы Барнаул оясында Сібір мұжығының айтып жүрген әңгімелері бар. Мұжықта Қошқарбай жоңғарды Обь өзенін асыра куды, дейді.

Саяси жолындағы бізге жылы көрінетін бір негізді пікірі мынау: «Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын алып жүре алмады. Олай болса, көп ұлттан құралған Россияны бір орыстың белмін дегенінде мағына жоқ. Россия өзге тілі, тұрмысы, қаны басқа жұртқа автономия беруі керек», — дейтін Г.Н.

«Қазақты автономия қылсақ, Қараөткел Алаштың ортасы, сонда университет салып қазақтың ұлын, қызын оқытсақ, «Қозы-Көрпеш — Баянды» шығарған, Шоқан, Абай, Ахмет, Міржақыпты тапқан қазақтың кім екенін Еуропа сонда білер еді-ау», — дейтін Г.Н. «Қозы Көрпеш – Баянда» Баян махаббат жолына өзін құрбан қылған. Мұны шығарған жұрт махаббаты сынай, бағалай біледі. Мұндай жұрттың қатыны келешекте кіммен болса да қатар «отыруға ұялмайды», — дейтін Г.Н.» [1; 277, 278].

Әлихан Бөкейхан сондай-ақ «қазақты туғанындай жылы көріп, оған қорған болған» Потаниннің іс-әрекеттерін «әулиенің ісіндей» деп бағалайды.

Ә.Бөкейхан өз арманын Г.Потаниннің ой-пікірі арқылы шебер берген. Қазақтың өзінің астанасы бар тәуелсіз ел атанып, ал ондағы жастарының білім алатындығы «Алаш» партиясының бағдарламасына негіз болды. Н.Г. Потанин айтқан «Қараөткел Алаштың ортасы» ол бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның қаласы Астана, «сонда университет салсақ» деген ойының бүгінгі дәлелі ол халықаралық Назарбаев Университеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті және басқаларында қазақтың ұл-қыздары бірнеше тілді білім алуда. Қазақтың кім екенін Еуропа ғана емес, бүкіл әлемге танытқан азамат туды. Ол тәуелсіз Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев. Тәуелсіздіктің 25 жыл ішінде біздің Елбасы әлемдік қауымдастыққа қазақтың кім екенін және оның мемлекеті қандай екенін танытып үлгерді. Біріккен Ұлттар Ұйымына Қазақстан мүше болып қабылданғаннан бері, әлемнің азулы мемлекеттерімен иық түйістіріп отыратын және қазақ елімен санасатын мемлекетке айналды.

Осы уақыттан бері Қазақстан тек қана халықаралық қауымдастықтың мүшесі ретінде қабылданып қоймай, сонымен бірге онда өзінің лайықты орнын таба білді. Қазақстан БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының биік мінберінен халықаралық өзекті мәселелерге қатысты ұсыныстар білдіруге мүмкіндік алды. Бұның бәрі кешегі Алаш зиялылары армандап өткен тәуелсіздіктің арқасы деп білеміз.

Ал Н.Г. Потанин мен Әлихан Бөкейхан армандаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» тәрізді халық ауыз әдебиетінің мұралары «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы арқасында жүздеген том болып жарық көрді. Әр жылдары халықаралық ЮНЕСКО ұйымы шеңберінде қазақ халқының атақты ақындары мен өнер қайраткерлерінің, ғалымдарының мерейтойлары өтті — Абайдың 150 жылдығы, Мұхтар Әуезовтың 100 жылдығы, Мұхамед Дулатидің 500 жылдығы, Қаныш Сәтбаевтың 100 жылдығы, Махамбет Өтемісұлының 200 жылдығы, Әлкей Марғұланның 100 жылдығы т.б. 2016 жылы ЮНЕСКО көлемінде тойланатын шаралар тізіміне тарихи тұлғалар жайлы мақалалар жазған Әлихан Бөкейханның 150 жылдық мерейтойы да кірді.

Әлихан Бөкейханның қазақтың аяулы ұлдарының біріне арналған мақаласы «Кәкітай» деп аталады. Бұл мақала да «Қазақ» газетінің 2015 жылғы № 105 санына жарияланған. Онда «Кәкітайдың әкесі — Ысқақ ақын Абайдың інісі. Кәкітайды жасынан сүйіп, Абай қасына ертіп баулаған, Абай қасында жүріп, школ көрмей, Кәкітай орысша жаза да, оқи да білген, Абай білетін еуропа жазушыларымен Кәкітай да таныс, оқыған еді. Ыждағаттылық арқасында сөзге ұста болды. Топта орысша сөйлеуге қысылмайтын. Сөз білетін еді.

Мен депутат сайланып шыққан жылы Семей қаласының орыстары бізді клубта қонақ қылғанда, орыс шешендеріне Кәкітай жауап та қайырған еді. «Біз Михаэлис пікіріндеміз. Солардың шәкірті Әлиханды сыйлағанымыздың себебі – осы» деп. Абайдың тәржіме халық жазған да — Кәкітай. Осы екі істен-ақ Кәкітайдың білімі оқушыларға танылып қалар.

1905 жылғы апрель аяғында Кәкітай Абайдың қолжазба кітабын алып, Омбыға маған келді. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мез-мейрам болдық. Анық таныстық.

1909-шы жылы Шәкәрім, Кәкітай маған хат жазып, ақыл сұрады. «Не айтасың, ата-қоныс, кір жуып, кіндік кескен Қарауыл өзені мұжыққа кетіп барады, 15-тен жер ал дейді, аламыз ба?», деп. «Бұл жолсыз қоқан-лоққы тәмам қазақ баласына. Жерің кетсін. Құнанбай шаруасы қағазбен 15-ті алған менен егінге айналмас. Тәмам қазақ Құнанбай баласына еріп қалған, артыңнан еріп 15-ке құл болса, мал баққан шаруаға зиян болар», дедім. Құнанбай саясат жолына мұндай ерлік қылған қазақ басшысынан көргенім жоқ», дей отыра [1; 271–273], осындай тұлғаның қайтыс болғандығын газет арқылы халыққа жеткізеді және оның кім екендігін басқалар да біліп жүрсе деген ниетпен жазғандығы байқалады.

Әлихан Бөкейхан еңбектерінің тағы бір ерекшелігі, тарихи тұлғалардың еңбектері арқылы қазақ өміріндегі кешеуілдеп жатқан ұлттық проблемаларды көтереді. Мысалы, ол М.Дулатовтың еңбегіне байланысты жазған ой-пікірі: «Бізде мұнан бұрын роман жазылған емес. Мир Яқұб романы «Бақытсыз Жамал» кішкентай ғана кітап. Мен мұны «Қазақ»-қа сын жазбақ болып қолға алған едім. Екі жұма отырдым. Бұл менің бұрын қылмаған ісім еді. Сонан ба, жоқ, сын өнері менде жоқтықтан ба, оны оқушылар білер.

Мәдени жұртта көркем кітап жазып отыратын Ахмед, Мир Яқұб газетаның уақ ісіне есіл ғұмырын байлап отыр. Білмегенді қылам дегенге жұрт керегі қойып жатыр ма: Шаһкәрім, Ахмед, Мир Яқұб (бұлар Аполоннан бата алған жоқ) жеріме түсті демесе, мен сыншы парызын өткеруге құл болдым» [2; 46].

Осы мақаласында Әлихан Бөкейхан қазақ даласында әдеби романдар жазудан артта қалғандығын, көркем шығармаларға сын-пікір жазатын мамандардың жоқтығына өкініш білдіреді. Оның ойынша, М.Дулатұлы мен А.Байтұрсынұлы роман да, сын-пікір де жаза алатын оқымыстылар. Әттең, «Қазақ» газетіне мақала жазатын қазақ зиялыларының аздығынан, олар тек газетке мақала

жазумен шектеліп тұрғандығына налиды. Әлихан Бөкейхан осы мақаласы арқылы алғашқы көркем әдеби шығармаларға сын жазатын ғалым ретінде көрінді.

Өз көзінің тірісінде тарихи тұлғаға айналған Әлихан Бөкейхан әр халық өзінің ұлттық ерекшелігін, озық салт-дәстүрін заман талабына сәйкестендіріп, әлемдік дамудың прогресіне қосылғаны дұрыс деп тұжырымдады. Ол үшін әлемдік тарихи тұлғалардың өмір жолдары мен қызметтерінің озық үлгілерін, ашқан ғылыми жаңалықтарын оқып-білу арқылы ғана әлемдік қауымдастықтан өз орнын алатынын болжады. Біздің пікірімізше, Әлихан Бөкейханның тарихи тұлғаларға арналған мақалаларының негізгі мақсаты да осында болды. Тәуелсіз Қазақстанның тарих сахнасында өзінің орнын сақтап қалу үшін, Алаш зиялыларының мұрасын жан-жақты зерттеу, зерделеу және олардан тарихи сабақ алу — бүгінгі ұрпақтың парызы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Бөкейханов Ә. Шығармалар.* — Алматы: Қазақстан, 1994. — 384 б.
- 2 *Алаш арыстары. Ой-толғау. Ә.Бөкейханның 150 жылдығына арналған.* — Қарағанды: TENGRI Ltd, 2016. — 52 б.

Н.А. Бейсенбекова

Исторические личности в трудах Алихана Букейхана

Историю творят личности. Важной составляющей духовного наследия лидера Алаш, боровшегося за независимость своей родины, Алихана Букейхана являются его труды, посвященные жизни и деятельности представителей мировой интеллектуальной элиты. А.Букейхан одной из своих задач считал необходимость познакомить казахское общество с политической и культурной жизнью европейских стран. По его мнению, казахской национально-демократической интеллигенции начала XX в. необходимо было использовать в своей борьбе за независимость казахского народа жизненный и духовный опыт европейской интеллигенции. В статье дан анализ трудов А.Букейхана, в которых он, посредством изучения жизни и деятельности исторических личностей Европы, определяет пути и методы распространения в Казахской степи либерально-демократических идей.

Ключевые слова: Алихан Букейхан, историческая личность, национальные интересы, труды Алихана Букейхана, Алаш, национально-освободительное движение, интересные факты.

N.A. Beisenbekova

Historical figures in the works Alikhan Bukeikhan

The history is made by historical figures. An important part of the spiritual heritage of Alash leader Alikhan Bukeikhan who fought for the independence of his country is his works which devoted to the life and activities of the world's intellectual elite representatives. A. Bukeyhan considered as one of his tasks is to introduce Kazakh society with the political and cultural life of European countries. According to him, it was necessary for the Kazakh national-democratic intellectuals of the early twentieth century to use living and spiritual experience of the European intelligentsia in their struggle for the independence of Kazakh people. The article analyzes the works A. Bukeyhan, in which he, through the study of the life and work of historical figures of Europe, defines the ways and methods of liberal-democratic ideas dissemination in the Kazakh steppe.

Keywords: Alikhan Bukeikhan, historical identity, national interests, Alikhan Bukeikhan's works, Alash, the national liberation movement, interesting facts.

References

- 1 Bukeikhanov A. *Composition*, Almaty: Kazakhstan, 1994, 384 p.
- 2 *Supports Alash. Views. Consecrated 150 years A. Bukeikhan*, Karaganda: TENGRI Ltd, 2016, 52 p.

В.В. Горовой, С.Б. Стамбулов

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Казахстан
(E-mail: serstam@mail.ru)*

Развитие курса Шанхайской организации сотрудничества во взаимоотношениях с международными организациями в преддверии 16го саммита в Астане

В статье авторы обращают внимание на актуальность и цикличность деятельности Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) по усовершенствованию работы всех изученных через контакты с ШОС международных организаций. Предложены перспективные наработки данных взаимосвязи ШОС и ММПО, дана характеристика последовательности данных взаимоотношений и их перспективности для первой четверти XXI в. Отмечены три уровня взаимодействия: глобальный уровень (ООН), региональный уровень (АСЕАН), евразийский уровень (СНГ, ОДКБ, СВМДА). На данных уровнях вскрыт комплексный подход к совершенствованию работы ШОС с международными организациями, даны перспективы будущих наработок в области деятельности саммитов ШОС, в том числе и юбилейного саммита в Астане. Выделены содержание, формат и дорожная карта курса ШОС в глобальном и интегрирующемся мире.

Ключевые слова: ШОС, международные организации, ООН, СНГ, ОДКБ, СВМДА, региональная безопасность, внешняя политика.

Созданная в 2001 г. Шанхайская организация сотрудничества к настоящему времени превратилась в одну из влиятельных международных структур. Свидетельством этому является то, что в настоящее время без участия ШОС невозможно добиться эффективного решения ряда задач регионального характера. За прошедший по историческим меркам короткий срок ШОС не только сумела доказать свою жизнеспособность, но и утвердилась в мировой политике в качестве международного форума по решению комплекса региональных проблем: от политики и безопасности до вопросов экономического и гуманитарного сотрудничества. Можно сказать, что ШОС нарабатывает самостоятельный курс развития по отношению к современным государствам и международным организациям.

Международные организации стали на современном этапе реальными акторами многосторонних международных отношений, предоставили свои трибуны и поля для обсуждения самых разнообразных глобальных и региональных вопросов. Одним из важных направлений деятельности ШОС является развитие сети партнёрских отношений с ведущими международными и региональными организациями. ШОС на современном этапе нарабатала опыт, имеющий не только региональное, но и глобальное значение, особенно в борьбе с терроризмом, радикальным экстремизмом, сепаратизмом, наркотрафиком и организованной преступностью.

Ещё в июне 2004 г. на саммите в Ташкенте лидеры государств-членов ШОС обратились к другим международным и региональным форумам с предложением приступить к постепенному созданию партнёрской сети многосторонних объединений. После Ташкентского саммита ШОС значительно расширились международные контакты Организации и были подписаны меморандумы о взаимопонимании между Секретариатом ШОС и исполнительными органами ООН, АСЕАН, УНП ООН и ЭСКАТО ООН. Были установлены контакты с контртеррористическими структурами СНГ и АСЕАН. Курс ШОС не ограничивался структурными и технологическими контактами с указанными выше организациями, характеризовал взаимодействие с ними как перспективную программу построения более безопасного и стабильного мира. На основании наработанного опыта разработана Стратегия ШОС (Решением Совета глав государств-членов ШОС № 3 от 12 сентября 2014 г.). В Стратегии было отмечено «создание неделимого пространства безопасности, развитие взаимодействия с ООН, другими международными и региональными объединениями в различных областях, в том числе в борьбе с традиционными и новыми угрозами в области безопасности» [1].

На первом месте во взаимоотношениях ШОС и других международных организаций находятся перспективы взаимодействия с ООН. В своем послании по поводу торжественной церемонии открытия Секретариата ШОС еще в январе 2004 г. Генеральный секретарь ООН К. Аннан заявил, что ООН рассчитывает на всестороннее сотрудничество с ШОС с целью разрешения современных проблем и продвижения всеобщих ценностей человечества. Глава ООН подчеркнул необходимость объединения

усилий ООН и ШОС в противодействии терроризму, а также обеспечении стабильности, процветания и продвижения универсальных ценностей государств-членов.

В декабре 2004 г. ШОС обрела статус наблюдателя при ГА ООН. В период председательства Узбекистана в ШОС (2009–2010 гг.) принята резолюция ГА ООН «Сотрудничество между ООН и ШОС» (декабрь 2009 г.) и подписана Совместная декларация о сотрудничестве между секретариатами ШОС и ООН (5 апреля 2010 г., г.Ташкент). В соответствии с Совместной декларацией о сотрудничестве между секретариатами ШОС и ООН предусмотрено взаимодействие по вопросам предотвращения и урегулирования конфликтов, борьбы с терроризмом, с транснациональной преступностью, включая наркобизнес и незаконную торговлю оружием, предотвращения распространения ОМУ и средств его доставки.

В последующее пятилетие Шанхайской организацией сотрудничества была проведена кропотливая тактическая работа по осуществлению указанных выше стратегий и задач, ШОС всячески консультировалась по соответствующим вопросам с лицами, ответственными в ООН за выполнение указанных выше документов.

13 декабря 2010 г. на 64-м пленарном заседании принята Резолюция A/RES/65/124 «Сотрудничество между Организацией Объединенных Наций и Шанхайской организацией сотрудничества» (пункт 122 v повестки дня), которая постановила включить в предварительную повестку дня 67-й сессии ГА ООН подпункт, озаглавленный «Сотрудничество между ООН и ШОС» (повестка дня 66-й сессии (сентябрь 2011 — сентябрь 2012 гг.) не предполагала рассмотрения вопросов сотрудничества ООН с международными и региональными организациями).

В июне 2011 г. в Астане Генеральным секретарем ШОС и Исполнительным директором УНП ООН подписан Меморандум о взаимопонимании между Секретариатом ШОС и УНП ООН.

В сентябре 2012 г. делегация Секретариата ШОС во главе с заместителем Генерального секретаря присутствовала на открытии 67-й сессии ГА ООН в Нью-Йорке. 19 ноября 2012 г. на 40-м пленарном заседании в рамках 67-й сессии ГА ООН принята Резолюция A/RES/67/15 «Сотрудничество между Организацией Объединенных Наций и Шанхайской организацией сотрудничества» (пункт 121 u повестки дня), которая постановила включить в предварительную повестку дня предстоящей 69-й сессии ГА ООН в рамках пункта «Сотрудничество между ООН и региональными и другими организациями» подпункт, озаглавленный «Сотрудничество между ООН и ШОС». В соответствии с запросами ООН Секретариат ШОС совместно с государствами-членами и Исполкомом РАТС на регулярной основе готовит информацию по реализации ряда резолюций ГА ООН.

Налажено тесное взаимодействие между ШОС и структурными подразделениями ООН — Управлением по наркотикам и преступности (УНП ООН) и Экономической и социальной комиссии для стран Азии и Тихого океана (ЭСКАТО ООН).

21 августа 2012 г. подписан Меморандум о взаимопонимании между Секретариатом Шанхайской организации сотрудничества и Секретариатом Экономической и социальной комиссии для Азии и Тихого океана ООН.

За прошедший период Шанхайская организация установила связи и развернула сотрудничество с ЭСКАТО, ПРООН и другими структурами ООН. В настоящее время ШОС и ЭСКАТО при содействии Азиатского банка развития активно сотрудничают в процессе подготовки проекта Соглашения между правительствами государств-членов ШОС о создании благоприятных условий для международных автомобильных перевозок. В январе 2008 г. подписан Меморандум о взаимопонимании между Секретариатами ШОС и ЭСКАТО, предусматривающий конкретные формы и сферы взаимовыгодного сотрудничества, включая проведение консультаций экспертов в целях обзора осуществления совместной деятельности и обсуждения путей дальнейшей активизации связей, а также обмена информацией, представляющей взаимный интерес.

28 октября 2016 г. в Совете Безопасности ООН состоялось заседание, посвященное сотрудничеству ООН с региональными организациями, в частности с Организацией Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), Шанхайской организацией сотрудничества (ШОС) и Содружеством Независимых Государств (СНГ). Приветствуя руководителей этих трех организаций, Генеральный секретарь ООН Пан Ги Мун отметил их важную роль в деле обеспечения мира и безопасности в Центральной Азии, а также в борьбе с терроризмом, нелегальной миграцией и незаконным оборотом афганских наркотиков.

22 ноября 2016 г. в штаб-квартире ООН в Нью-Йорке в зале заседаний Экономической и социальной комиссии ООН состоялось специальное мероприятие высокого уровня, посвященное практи-

ческим аспектам сотрудничества между ООН и ШОС в области совместного противодействия вызовам и угрозам.

21 ноября 2016 г. Генеральная Ассамблея путём аккламации приняла Резолюцию о «Сотрудничестве между ООН и ШОС». Принятие Резолюции ознаменовало собой начало нового этапа развития партнёрских отношений между ООН и ШОС в целях поддержания глобального мира и безопасности, а также стало важным практическим вкладом в дело совместного противодействия современным вызовам и угрозам [2].

Отмеченная выше работа, проведенная между ШОС и ООН, указывает на перспективу распространения сотрудничества ШОС умудренного соотношением с главной международной организацией в региональной перспективе. Подписанный в апреле 2005 г. в Джакарте (Республика Индонезия) Меморандум о взаимопонимании между секретариатами ШОС и АСЕАН определил основные направления сотрудничества и взаимодействия двух международных организаций. Согласно этому документу приоритетными сферами взаимодействия стали борьба с терроризмом и транснациональной преступностью, контрабандой наркотических средств и оружия, отмыванием денег и незаконной миграцией. Стороны договорились о сотрудничестве в таких сферах, как экономика и финансы, туризм, охрана окружающей среды и использование природных ресурсов, а также по вопросам энергетики, в особенности гидроэнергетики и биотоплива.

Следует отметить, что одним из ключевых направлений взаимодействия ШОС–АСЕАН является сотрудничество в области обеспечения региональной безопасности. Как известно, АСЕАН выступает в качестве эффективного механизма обсуждения и решения вопросов по борьбе с современными вызовами и угрозами в Юго-Восточной Азии. В свою очередь ШОС имеет большое значение для строительства системы коллективной безопасности в Азиатско-Тихоокеанском регионе (АТР). Наряду с другими интеграционными объединениями ШОС рассматривалась АСЕАН в качестве важного звена в системе многостороннего сотрудничества.

В настоящее время взаимодействие ШОС–АСЕАН осуществляется путём обмена между секретариатами этих международных организаций информацией и опытом, проведения консультаций экспертов. В ноябре 2008 г. в Пекине (Китайская Народная Республика) состоялась встреча на уровне генеральных секретарей ШОС и АСЕАН, в ходе которой было подтверждено обоюдное намерение поддерживать регулярные контакты на основе принятого ранее меморандума.

С 2010 по 2016 гг. шла разработка обновленного проекта Меморандума о взаимопонимании между ШОС и АСЕАН, которая сопровождалась рядом встреч лиц, облеченных доверием обеих организаций.

На пространстве постсоветского масштаба велась активная работа по взаимодействию структур ШОС и таких международных организаций, как СНГ, ОДКБ, СВМДА.

В соответствии с Меморандумом о взаимопонимании между секретариатами ШОС и СНГ (21 апреля 2005 г., г. Пекин) предусмотрено сотрудничество в следующих областях: обеспечение региональной и международной безопасности; противодействие терроризму, сепаратизму, экстремизму, незаконному обороту наркотиков и оружия, организованной и транснациональной преступности; поощрение и защита инвестиций; охрана окружающей среды; культура; образование, наука, здравоохранение и другие. В дальнейшем проводились постоянные консультации между структурами ШОС и СНГ по текущим вопросам по указанным выше проблемам.

В 2007 г. были налажены связи и взаимоотношения между ШОС и ОДКБ. Был подписан «Меморандум о взаимопонимании между Секретариатом Организации Договора о коллективной безопасности и Секретариатом Шанхайской организации сотрудничества». Были проведены консультации по его проведению в жизнь, соответствующий обмен информацией. В ходе многочисленных контактов началась разработка совместных программ антитеррористического масштаба. С 2007 по 2013 гг. происходило постепенное сближение двух форматов организации ШОС и ОДКБ. На современном этапе в своем соотношении с ОДКБ ШОС исходит из усложнения и дифференциации вызовов и угроз в 2014–2015 гг. в евразийском регионе. Повестка безопасности отражает следующие реалии:

- 1) сохранение универсального характера организации как организации стратегического партнерства;
- 2) формирование с помощью ШОС и ОДКБ (де-факто) дихотомной центральноазиатской системы безопасности, в которой основную роль играет ОДКБ, особенно с учетом реформ 2012 г., — создание Коллективных сил оперативного реагирования (КСОР);

3) свертывание кооперации между Россией (ОДКБ) и США (НАТО) по вопросам борьбы с трансграничным терроризмом, религиозным экстремизмом, наркотрафиком в регионе Центральной Азии, включая возможность закрытия для войск западной коалиции (ISAF) северных (центральноазиатских) коридоров отхода из Афганистана;

4) резкая радикализация афганского вызова, в том числе за счет подключения ресурсов ближневосточного экстремистского движения ИГИЛ, возможность распада Афганистана на несколько частей, углубление общей нестабильности в регионе [3; 16]. Самое актуальное сотрудничество между ШОС и региональной организацией (прототип евразийской версии ОБСЕ) налажено в десятых годах XXI в. с СВМДА. 20 мая 2014 г. в Шанхае подписан Меморандум о взаимопонимании между Секретариатом Шанхайской организации сотрудничества и Секретариатом Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии. ШОС и СВМДА объединяют совпадающие подходы к фундаментальным проблемам современности — урегулированию региональных конфликтов, укреплению основополагающих режимов нераспространения, поиску совместных ответов на актуальные вызовы: терроризм, сепаратизм, экстремизм, наркобизнес, транснациональная преступность, незаконная торговля оружием.

В настоящее время ведется активная подготовка к юбилейному саммиту ШОС в Астане в 2017 г. Основная ее часть начата с середины десятых годов XXI в. Большое значение в качестве этапов данной подготовки представляли собой саммиты ШОС в 2014–2016 гг., которые проходили в Душанбе (2014 г.), Уфе (2015 г.), Ташкенте (2016 г.).

В Душанбе была подписана Душанбинская декларация глав государств стран-членов ШОС. Также подписаны решения глав государств-членов ШОС «О типовом меморандуме об обязательствах государства-заявителя в целях получения статуса государства-члена ШОС», «Об утверждении порядка предоставления статуса государства-члена ШОС», «О проекте стратегии развития ШОС до 2025 года».

По итогам саммита в Уфе страны-члены ШОС подписали 2 десятка документов и приняли стратегию развития организации до 2025 г.

25 июня 2016 г. в Ташкенте проходил 15 саммит ШОС, на котором был принят план действий на 2016–2020 гг. по реализации Стратегии развития ШОС до 2025 г. В нем были уточнены разработанные на прошлогоднем уфимском саммите шаги развития организации на протяжении последующих 10 лет, были представлены конкретные меры по сотрудничеству в разных сферах. Все это поможет как можно скорее превратить достигнутый лидерами консенсус в практические результаты, в частности, вплотную подойти к непосредственному этапу завершения подготовки юбилейного саммита ШОС в Астане.

Комплексный характер указанных выше действий обусловил эффективность разработки Стратегии развития ШОС до 2025 г. — документа, определяющего ориентиры и параметры дальнейшей эволюции Организации. В настоящий период ШОС целенаправленно устремлена в будущее — к разработке новых этапов Стратегии развития до 2025 г., ориентируясь на плодотворную деятельность и усовершенствование места в развитии и реформировании ООН.

Список литературы

1 Стратегия развития Шанхайской организации сотрудничества до 2025 года. — [ЭР]. Режим доступа: <http://sco-russia.ru/load/1013640805>

2 ООН и ШОС: совместное противодействие вызовам и угрозам. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.trend.az/casia/uzbekistan/2548826.html>

3 Шанхайская организация сотрудничества: модель 2014–2015 / С.Г. Лузянин и др., гл. Российский совет по междунар. делам (РСМД). — М.: Спецкнига, 2015. — 36 с

В.В. Горовой, С.Б. Стамбулов

Астанадағы 16 Саммит қарсаңындағы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының халықаралық ұйымдармен ынтымақтастығы бағытының дамуы

Мақалада авторлар Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) қызметінің өзектілігі мен кезеңділігін ШЫҰ мен халықаралық ұйымдар арасындағы қатынастар арқылы қарастырды. XXI ғ. бірінші жартысындағы ШЫҰ мен Халықаралық үкіметаралық ұйымдар арасындағы қатынастардың болашағы сипатталған. Өзара қатынастардың үш деңгейі көрсетілген: жаһандық деңгей (БҰҰ); аймақтық деңгей (АСЕАН); еуразиялық деңгей (ТМД, ҰҚКШ, АӨСШК). Аталған деңгейлерде ШЫҰ-ның аталған халықаралық ұйымдармен жұмыс жасау қызметін жетілдірудің кешенді көзқарасы ашылған, ШЫҰ саммиттерінің нәтижелері, Астана саммитіне дайындық барысы талданған. Біздің пікірімізше, ШЫҰ-ның жаһандық және интеграцияланған әлемдегі бағытының картасын, форматын және мазмұнын осымен түсіндіруге болады.

Кілт сөздер: ШЫҰ, халықаралық ұйымдар, БҰҰ, ТМД, ҰҚКШ, АӨСШК, аймақтық қауіпсіздік, сыртқы саясат.

V.V. Gorovoi, S.B. Stambulov

The direction development of the Shanghai Cooperation Organizations interaction with international organizations: 16th summit in Astana

The authors would like to call attention to the relevance and the cyclicity of the Shanghai Cooperation Organization activity on the improvement of interaction between the SCO and international organizations. There are proposed perspective projects of interaction between the SCO and IGO, given characteristics on sequence of this relationships and prospects for the first quarter of the XXI century. It is noted three levels of interaction: the global level (UN), regional level (ASEAN), the Eurasian level (CIS, CSTO, CICA). At these levels revealed a comprehensive approach to improve the work of the SCO with the data given by international organizations, prospects for future developments in the field of activity of the SCO summits, including the jubilee summit in Astana. From our point of view, this is the content, format, and a road map of the SCO course in the global and integrated world.

Keywords: SCO, international organizations, the UN, CIS, CSTO, CICA, regional security, foreign policy.

References

- 1 Strategy for development of the Shanghai Cooperation Organization to 2025, <http://sco-russia.ru/load/10136408052>
- 2 UN and SCO joint counteraction to challenges and threats, <http://www.trend.az/casia/uzbekistan/2548826.html3>
- 3 Shanghai Cooperation Organization: 2014–2015 Model: / S.G. Luzyanin et al., chief Russian Council on International Affairs (INF), Moscow: Spetskniga, 2015, 36 p.

И. Ойон¹, Р.М. Жумашев², Б.А. Досова², А.З. Жуманова², Д. Ныгметулы²

¹Центр изучения русского, кавказского и центральноевропейского миров (CERCEC/CNRS)
при Высшей школе социальных наук, Париж, Франция;

²Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: aitan_jumanova@mail.ru)

Языковая ситуация в Казахстане на современном этапе

В статье дан общий анализ языковой политики в Республике Казахстан на современном этапе. Авторы статьи попытались проанализировать проблемы и перспективы политики в области языка в современном Казахстане. Как отмечают авторы, одной из проблем, возникающих в процессе реализации языковой политики, является снижение контроля со стороны правительства за выполнением принятых законодательных актов и неэффективное освоение финансовых средств, выделяемых государственным бюджетом для проведения мероприятий в области языковой политики. В результате исследования авторы сделали вывод о том, что проводимая в республике языковая политика недостаточно эффективна. В первую очередь это касается достижения одной из главных целей — поднятия статуса государственного (казахского) языка.

Ключевые слова: языковая политика, Республика Казахстан, государственный язык, казахский язык, моноязычие, Государственная программа развития и функционирования языков, языковая ситуация, русификация, казахизация.

Казахстан позиционирует себя как страна, дающая равные возможности для развития языков всех народов республики. Президент Н.А. Назарбаев в 1998 г. 22 сентября объявил Днем языков народов Республики Казахстан. Толерантный характер языковой политики продиктован сложившимися историческими условиями — Казахстан является многонациональной страной. На сегодняшний день в стране языком межнационального общения остается русский язык. И с этим приходится считаться при проведении языковой политики. Но, уделяя внимание развитию родного языка народов республики, государственная политика Казахстана акцентирует внимание на развитии государственного языка — казахского. Считается, что в советский период 25 процентов (а некоторые говорили 40 процентов) казахов не знали своего родного языка [1].

В данной статье мы попытались сделать анализ языковой политики в современном Казахстане и определить перспективы ее дальнейшего развития. Объектом исследования статьи является языковая политика казахстанского государства на современном этапе. Предмет исследования — причины, динамика и последствия этого процесса.

Регулирование языковых отношений в Республике Казахстан является крупной, имеющей большое значение для будущего страны проблемой. Вследствие усложнения языковой ситуации после обретения Казахстаном суверенитета объектом исторических исследований стали составные части внутривнутриполитического комплекса государства: национальная, образовательная, религиозная, информационная, языковая политика. Изучение каждой из них дает возможность более глубоко проанализировать проблемы регулирования общественных отношений в той или иной сфере. Определение языковой политики в качестве самостоятельного объекта исследования позволит не только выявить особенности регулирования языковых отношений, но и будет способствовать формированию целостного представления о политической системе государства. Это обстоятельство в значительной степени актуализирует тему настоящего исследования.

Таким образом, актуальность темы исследования заключается, прежде всего, в том, что все понимают важность изучения основ языковой политики как одного из средств осуществления власти в современных государствах. Также актуальность исследования обусловлена необходимостью всестороннего анализа сложного процесса языкового реформирования в Казахстане в его политическом аспекте. Такой анализ обеспечит создание базы для обобщающих исследований политической системы Республики Казахстан.

Концептуальная идея исследования состоит в том, что языковая политика — это важнейшая составляющая национальной государственной политики, во многом определяющая сохранение государственности.

В отечественной историографии политический аспект развития языковых отношений в Казахстане в современный период изучен недостаточно, что вызывает необходимость исследования этой темы. Но уже появились научные работы, которые попытались проанализировать языковую ситуацию, языковую идеологию и политику. Большинство работ рассматривают политические факторы языковой политики [2]. В частности, Б. Хасанулы в своей статье представил основополагающие принципы языковой политики РК и показал, что изучение и развитие государственного языка и родных языков в Казахстане, их употребление в различных сферах жизни являются важнейшими факторами демократизации страны, национальной, профессиональной и фундаментальной потребностью [3; 166–176].

По объему выполнения коммуникативных функций между доминирующими языками в Казахстане сложился следующий расклад: казахский язык — 20–25 %, русский язык — 75–80 %, остальные языки — не более 5 % [4].

В первые годы независимости в республике стала проводиться языковая политика, направленная на развитие всех языков народов Казахстана, особенно государственного. Был создан уполномоченный орган по развитию и внедрению государственного языка — Комитет по языкам Министерства культуры и информации. В республике проводились и проводятся мероприятия, направленные на реализацию языковой политики: из бюджета были выделены огромные средства; по инициативе Президента Казахстана Н. Назарбаева был создан Президентский фонд развития государственного языка [5].

Современная языковая политика осуществляется в Казахстане в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, Законом Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан (от 11 июля 1997 г.), Государственной программой функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2001–2010 гг., Государственной программой развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 гг. и другими документами, регулирующими государственно-правовые аспекты языковых отношений. Основная цель всей языковой политики заключается в том, чтобы обеспечить полномасштабное функционирование государственного языка как важнейшего фактора укрепления национального единства при сохранении языков всех этносов, живущих в Казахстане. Языковая политика является важной частью национальной политики государства и поэтому от ее эффективности зависит сохранение межнационального согласия в казахстанском обществе.

На наш взгляд, возрождение и укрепление духовности, устойчивое развитие общества как открытой системы позволяют рассматривать государственный язык как главный компонент осуществляющейся в стране языковой политики. В соответствии с этим языковая политика как стратегически важная часть внутренней политики Казахстана обязана обеспечить решение важных задач по регулированию и укреплению позиций государственного языка.

Современная языковая политика, конечно же, основывается на опыте советского периода, в котором были свои «плюсы» и «минусы». Энциклопедический справочник 2003 г. выделяет этапы государственной языковой политики в Казахстане

Советский этап (1923–1989 гг.) — принятие Декрета о языках, Постановления «Об увеличении числа сотрудников, владеющих казахским языком», Постановления «Об усилении контроля за увеличением числа сотрудников, работающих на казахском языке», Постановления Краевого комитета ВКП(б) «О препятствиях великодержавного шовинизма в привлечении казахов в аппарат и промышленность республики», Постановления Краевого комитета ВКП(б) «Об очередных мерах обеспечения предприятий представителями коренного населения». Данные документы способствовали увеличению занятости казахов в промышленности и в органах управления, а также расширению сферы применения казахского языка. А Постановлением Краевого комитета ВКП(б) от 4.04.1933 г. вообще предусматривался полный перевод делопроизводства на казахский язык в таких структурах, как ЦИК Казахской Республики, Народный комиссариат просвещения, Народный комиссариат по здравоохранению, Народный комиссариат юстиции, Рабоче-крестьянская милиция. В тех регионах, где казахов было мало, вводили двуязычие, а там, где казахов было более 40%, вводился документооборот на казахском языке. В регионах, где проживали компактно малочисленные этнические группы, давалось право на подготовку документов на своих родных языках. В результате введения распоряжения «О льготах для специалистов, владеющих казахским языком» в Казахстане повышался оклад, предоставлялись преимущества при поступлении на работу, сокращении штатов для специалистов, владеющих казахским языком. В 1934 г. было принято Постановление ЦИК республики «Об обязательном изучении казахского языка в неказахских школах».

Как видим, языковая политика, проводимая Советской властью на территории Казахстана в 1920–1930-е гг., поднимала статус казахского языка. К сожалению, в последующие 1940–1950-е гг. благоприятная политика меняется и принимаются нормативные документы, сводящие употребление казахского языка практически к нулю. Это такие документы, как Постановление 1941 г. «Об отмене льгот за владение казахским языком», Инструкция 1955 г. «Об освобождении русских школ от изучения казахского языка», а Постановление от 9 мая 1955 г. способствовало началу закрытия казахских школ.

По мнению специалистов, следующий этап языковой политики, охвативший период с 1989 по 1997 гг., характеризуется созданием новой законодательной базы, отвечающей реалиям новой политической системы. В 1989 г. был принят Закон «О языках Казахской ССР», который не смог сломать общую тенденцию второстепенности казахского языка в казахском обществе. По-прежнему русский язык был преобладающим, а в таких сферах общественной жизни, как государственные органы, а также на транспорте, в армии, в медицине он оказался невостребованным [6; 71–73].

Ситуация меняется с обретением суверенитета республикой. Повышается интерес к национальной истории, культуре, традициям и обычаям и, конечно же, к родному языку. Интерес иногда принимал крайние формы, например, активизировался процесс переименования населенных пунктов, природных объектов и т.д. Определенные реваншистские настроения в первые годы независимости могли привести к необратимым последствиям и поэтому необходимо было разработать и проводить в жизнь такую языковую политику, которая учитывала бы полиэтничный состав населения республики. В кратчайший срок были разработаны нормативные документы, способствовавшие поднятию статуса казахского языка до уровня государственного, при этом не допуская дискриминации по мотивам незнания государственного и других языков страны. В первую очередь речь идет о Конституции РК 1995 г., а также Законе РК «О языках в Республике Казахстан» 1997 г. и ряде других законодательных документов, легших в основу национальной языковой политики независимого Казахстана [7]. Данная законодательная база в целом повышает статус казахского языка как государственного и русского языка как официального, т.е. не дается возможность резкого перехода к внедрению казахского языка во все сферы общественной жизни казахстанцев. Такая политика продиктована реальной ситуацией в республике после обретения независимости — во всех сферах общественной жизни преобладал русский язык и поэтому необходимо было время для изменения языковой ситуации.

Таким образом, в данной статье мы сделали попытку определить основные черты языковой ситуации в Республике Казахстан на современном этапе, сделав акцент на проводимой языковой политике. Современная казахстанская языковая политика является централизованной, так как проводится государством и предусматривает систему общеобязательных мероприятий; также она характеризуется как перспективная, поскольку направлена на изменение существующей языковой ситуации. Политика учитывает интересы широких масс и поэтому ее можно назвать демократической. Безусловно, необходимо подчеркнуть интернациональный характер языковой политики, так как, несмотря на то, что приоритет, в первую очередь, отдается развитию казахского языка, при этом уделяется максимальное внимание развитию русского языка и языков всех других этнических групп страны.

Список литературы

- 1 22 сентября. Календарь КАЗИНФОРМА «Даты. События. Имена». — http://www.inform.kz/kz/22-sentyabrya-kalendar-kazinforma-daty-sobytiya-imena_a2698935
- 2 *Абдыгалиев Б.* Языковая политика в Казахстане: состояние и перспективы // *Казахская миссия: Сб. ст.* — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — С. 237–244.
- 3 *Хасанулы Б.* Развитие государственного и других языков — фактор демократизации Республики Казахстан // *Вестн. ПГУ. Сер. Социологические науки.* — 2001. — № 1. — С. 166–176.
- 4 *Жангазы Р.* Системный подход в реализации государственной языковой политики Республики Казахстан до 2020 года: анализ, стратегия, политика, прогнозы. — [ЭР]. Режим доступа: <http://zhangazy.yvision.kz/>
- 5 *Амирхамзин А.* О казахах, о казахском языке. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.neotech.kz/print/article1>.
- 6 *Народы Казахстана. Энциклопедический справочник.* — Алматы: Арыс, 2003. — 352 с.
- 7 Распоряжение Премьер-министра Республики Казахстан «О поощрении административных государственных служащих, осуществляющих подготовку документов на государственном языке» (№ 117 от 21 сентября 2001 г.); Постановление Правительства Республики Казахстан «О Государственной ономастической комиссии при Правительстве Республики Казахстан» (№ 368 от 21 апреля 1998 г.); «О Государственной терминологической комиссии при Правительстве Республики Казахстан» (№ 367 от 21 апреля 1998 г.); «О расширении сферы употребления государственного языка в государственных органах» (№ 769 от 14 августа 1998 г.); «Об утверждении положения о порядке контроля за соблюдением законодательства

о языках» (№ 16 от 8 января 1999 г.); «О требованиях по нанесению информации на государственном и русском языках на товарных ярлыках (этикетках) товаров» (внесены изменения постановлениями Правительства РК (№ 44 от 11.01.2000 г.) и (№ 121 от 24.01.2000 г.)); «О плане мероприятий по реализации Государственной программы функционирования и развития языков на 2001–2002 годы (№ 450 от 6 апреля 2001 г.)».

И. Ойон, Р.М. Жумашев, Б.А. Досова, А.З. Жуманова, Д. Нығметұлы

Қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы тілдік жағдай

Мақалада қазіргі Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты жалпы түрде талданған. Авторлар қазіргі Қазақстандағы тіл саясатының маңызды мәселелері мен болашағын жан-жақты қарастырды. Тіл саясатын жүзеге асыру процесінде туындаған проблемалардың бірі ретінде үкімет тарапынан қабылданған заңнамалық актілерді іске асыруда бақылаудың төмен болуын, тіл саясаты саласында өткізілетін іс-шаралар үшін мемлекеттік бюджеттен бөлінетін қаражаттың тиімсіз игерілуін атап көрсетті. Зерттеу нәтижесінде республикадағы жүргізіліп жатқан тіл саясатының тиімсіз екенін баса айтады. Бірінші кезекте бұл саясаттың басты мақсатының бірі — мемлекеттік (қазақ) тілдің мәртебесін көтеруге қолжеткізу.

Кілт сөздер: тіл саясаты, Қазақстан Республикасы, мемлекеттік тіл, қазақ тілі, біртілділік, тілдерді дамыту мен қолданудың мемлекеттік бағдарламасы, тілдік жағдай, орыстандыру, қазақтандыру.

I. Oyon, R.M. Zhumashev, B.A. Dosova, A.Z. Zhumanova, D. Nygmetuly

Language situation in Kazakhstan at the present stage

In article the general analysis of language policy in the Republic of Kazakhstan at the present stage is given. Authors of article tried to analyse problems and prospects of policy in the field of language in modern Kazakhstan. As authors, one of problems, arising in implementation process of language policy note, decrease in control from the government of accomplishment of the adopted legal acts is and inefficient development of the financial resources allocated by the government budget for holding actions in the field of language policy. As a result of a research authors drew a conclusion that the language policy pursued in the republic is insufficiently effective. First of all it concerns achievement of one of main goals of policy is a raising of the status of the state (Kazakh) language.

Keywords: Language policy, Republic of Kazakhstan, state language, Kazakh, monoyazychy, State program of development and functioning of languages, language situation, russification, kazakhization.

References

- 1 September 22. KAZINFORMA calendar «Dates. Events. Names», http://www.inform.kz/kz/22-sentyabrya-kalendar-kazinforma-daty-sobytiya-imena_a2698935
- 2 Abdygaliyev B. *Kazakh mission: digest of articles*, Almaty: Dayk-Press, 2007, p. 237–244.
- 3 Hasanula B. *Bulletin. Series Sociological sciences*, 2001, 1, p. 166–176.
- 4 Zhangaza R. *System approach in implementation of the state language policy of the Republic of Kazakhstan till 2020: analysis, strategy, policy, forecasts*, <http://zhangazy.yvision.kz>
- 5 Amirkhamzin A. *About Kazakhs, about the Kazakh language*, <http://www.neotech.kz/print/article1>.
- 6 *People of Kazakhstan*. Encyclopedic reference book, Almaty: Arys, 2003, 352 p.
- 7 The order of the Prime minister of the Republic of Kazakhstan «About encouragement of the administrative government employees performing preparation of documents in a state language» (No. 117 of September 21, 2001); The Order of the Government of the Republic of Kazakhstan «About the State onomastichesky commission in case of the Government of the Republic of Kazakhstan» (No. 368 of April 21, 1998); «About the State terminological commission in case of the Government of the Republic of Kazakhstan» (No. 367 of April 21, 1998); «About expansion of the sphere of the use of a state language in state bodies» (No. 769 of August 14, 1998); «About approval of a regulations on an order of control of compliance with the law about languages» (No. 16 of January 8, 1999); «About requirements for drawing information in the state and Russian languages on commodity labels (labels) of goods» (changes by the orders of the Government RK (No. 44 of 11.01.2000) and (No. 121 of 24.01.2000 are made)); «About the actions plan on implementation of the State program of functioning and development of languages for 2001–2002 (No. 450 of April 6, 2001)».

Р.М. Жумашев, Б.М. Айтбаева, Д. Нығметұлы

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: zhumashev@bk.ru)*

Үштілділік: тарих және болашақ

Мақалада Қазақстандағы үштілділік тіл саясаты мәселелері қарастырылды. Мемлекетте үштілді білім беру ресми түрде тиімді деп танылып отыр. Қазақстандағы үштілділік тұжырымдамасы елімізді нығайтуға бағытталған. Үштілділік идеясы ұлттық идеологияның бөлігі болып табылады. Жетілген мемлекеттік тілмен біз өзіміздің тәуелсіздігімізді, даралығымызды, ерекшелігімізді сақтаймыз. Ал, екі халықаралық тілді білу бізге әлемдік ғылымға, экономикаға мүмкіндік, қолжетімділік береді. Үштілділік елімізді мықты және бәсекеге қабілетті етеді.

Кілт сөздер: тіл саясаты, үштілділік, көпұлтты, тұжырымдама, бәсекеге қабілетті, тілдік тұлға, мемлекеттік саясат.

Қазақстан Республикасындағы басым міндеттердің бірі — тіл саясаты. Бұл — мемлекеттік саясаттың қазіргі таңдағы ең маңызды міндеттерінің бірі. Мемлекеттік тілді білу мемлекеттік бірлікке әсер етеді, тілдердің дамуы мен көптілігін сақтау мемлекетті жаңа деңгейге көтереді, әлемдік қауымдастықта Қазақстан интеграциясына ықпал етеді, сонымен қатар экономикалық және әлеуметтік модернизация кезеңінде біздің мемлекетіміз үшін қажет бәсекеге қабілеттілікті нығайтады.

Қай заманды алсақ та, бірнеше тілдерді білген ұлттар өздерінің интеграциялық және қарым-қатынастық қабілеттерін кеңейтіп отырғаны бәрімізге мәлім. Қазақта өзінің даналығымен тарихта қалған ғұламалардың бірнеше тіл білгені ақиқат. Мәселен, Абылайхан түрік халықтарының және де парсы, қытай, орыс тілдерін, ал Құдайберген Қуанұлы Жұбанов араб, парсы, орыс, латын, түрік, жапон, француз, ағылшын, неміс тілдерін жетік білген. Әл-Фараби, Махмұт Қашқари, Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханұлы, Нәзір Төреқұлов, Мұстафа Шоқай секілді ел үшін ерен еңбек еткен ұлыларымыз кемінде үш тіл білгені белгілі. Олар бірнеше тілді білу арқылы дүние сарайын кеңітіп, саяси санасын ширата білген жандар. Ежелгі Мысырдың өзінде бірнеше тілді білетін мамандар иерархиялық сатымен жоғарылап, көбіне салық төлеуден босатылғаны тарихтан аян.

Жалпы, үштілділік дегеніміз не? Т.В.Жеребилоның лингвистикалық сөздігінде мынадай анықтама берілген: «Үштілділік — бұл территориялық қауымдастық шегінде, яғни мемлекетте, ауданда, қалада, үш тілдің қолданылуы. Жеке адамның үш тілді өзінің коммуникативтік мүмкіндігі шегінде меңгеруі» [1; 72]. В.Ю.Михальченко әлеуметтік-лингвистикалық терминдер сөздігінде анықтамамен қоса оған мысал келтірген: «Үштілділік дегеніміз — территориялық қауымдастық шегінде үш тілдің қызмет етуі. Мысалы, Гунзиб ауылында (Дагестан Республикасы) гунзиб, авар және орыс тілдері қолданылады» [2; 23]. Ал, Б.Хасанұлы: «Үштілділік дегеніміз — гетероген әлеуметте бір этнос өкілінің үш тілді кезек-кезек қолданылуы» [3; 35].

Яғни, үштілділік — нақты тұлға, ұжым, халықтың белгілі бір қоғамда қарым-қатынас үдерісінде қажет болған жағдайда үш түрлі тілді алма-кезек қолдану құбылысы.

Жалпы, тіл ұлтпен бірге өмір сүреді, дамиды, көркейеді. Себебі тіл — әр халықтың мемлекеттік нышаны. Б.Момышұлы: «Тіл дегеніміз — қай халықтың болмасын, кешегі, бүгінгі ғана емес, ертеңгі де тағдыры», — деп айтқан. Шындығында да, тіл ұлттық рухтың абыройы, болмысы. Қазіргі ақпараттық заманда бірнеше тілді білу — қажеттіліктен туындаған мәселе. Барлық алпауыт елдер көптілді, олар халықаралық тілдерді білу маңызды деп санайды. Сол себепті біздің мемлекетімізде де көп тілді меңгеру мәселесі қолға алына бастады. Бұл — қажеттілік, заман талабы. Өйткені бірнеше тілді еркін меңгерген болашақ маман бәсекеге қабілетті тұлғаға айналады. Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Қазір біз балаларымыз қазақ тілімен қатар орыс және ағылшын тілдерін де белсенді меңгеру үшін жағдай жасауға шаралар қабылдап жатырмыз. Үштілділік мемлекеттік деңгейде ынталандырылуы керек», — деген. Яғни, біз көп тіл білген сайын еліміз бәсекеге қабілетті болады. Елбасы: «Қазақ тілі үш тілдің бірі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, маңыздысы бола береді. Қазақ тілі — Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі», — деген болатын [4; 5].

Қазақ тілі, орыс тілі және шет тілдерін жетік меңгеру заманауи қоғамда адамның жеке және кәсіби іс-әрекетінің ажырамас бөлігіне айналып отыр. Бұның барлығы — практикалық және кәсіби түрде бірнеше тілдерді еркін меңгерген, осыған байланысты қоғамда әлеуметтік және кәсіби жағынан алдыңғы қатарда тұруға мүмкіндігі бар азаматтарға сұраныс тудыруда. Жалпы, көптілділік жеке адамның және ұлттың көптілділігі болып екіге бөлінеді. Көп ұлтты Қазақстан үшін көптілді болу жат дүние емес, себебі бірнеше этнос мекендейтін елде бірнеше тіл өмір сүреді. Яғни мемлекеттің көптілділігі халықтың өмір сүрген тілдік ортасына байланысты болады. Ал ұлттық құрамы тек бір ғана этнос мекендейтін елде көптілділік өте сирек кездеседі. Мысалы, Жапонияда көбіне жеке адамның көптілділігі кездессе, АҚШ-та ұлттың көптілділігі — бұл жүздеген ұлт мекендейтін елге тән құбылыс. Сонымен бірге көптілділікті ішінара және жаппай көптілділік деп бөлуге де болады. Өйткені кей елдер өзінің көршілес елдерімен тығыз қарым-қатынаста немесе халықтардың қоныс аударуы, елдердің тығыз орналасуы және тағы да басқа тарихи жайттар әсері етуі мүмкін. Мәселен, Кавказ, Дагестан халықтарының арасында жиі кездесетін құбылыс. Бүгінгі таңда біздің еліміздегі жағдайда осыған ұқсас десекте болады. Яғни, қазақтар екі не үш тілде, өзбек, ұйғыр және т. б. түркі тектес халықтар үш тілде, славян халықтары көбінесе бір тілде сөйлейтіндер кездеседі.

Президент «Үш тұғырлы тіл» туралы идеяны алғаш рет 2006 жылдың қазанында өткен Қазақстан халқы Ассамблеясының XII құрылтайында жария етіп, 2007 жылғы Жолдауында «Тілдердің үштұғырлылығы» атты мәдени жобаны кезең-кезеңмен іске асыруды ұсынды [5; 2]. Бұл жоба бойынша Қазақстан халқы үш тілде сөйлейтін жоғары білімді ел ретінде бүкіл әлемге танылуы тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кіру тілі. Біздің халқымыз үшін қазақ тілінің маңыздылығын және оның еліміздегі орын алуы туралы қазақ халқының зиялы азаматтарының ерте заманнан бастап айтқандары белгілі. Қазіргі уақытта да бұл мәселеге мемлекет тарапынан аса назар аударылатындығы баршамызға мәлім. Біз үштілділік заманның сұранысы екенін түсінуіміз керек. Үштілді меңгеру арқылы бәсекеге қабілетті елдер қатарына қосыламыз. Қ.Мырзалиев айтқандай: «Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте». Яғни, өз тіліміздің байлығын көрсете отырып, бірнеше тілдерді еркін меңгере алатын ұлт екенімізді көрсетеміз. Сонымен қатар ағылшын тілін жетік білу арқылы шет елдермен тығыз қарым-қатынас орнатып, экономикамызды жақсартамыз.

Дүниежүзінде бір ғана тілде сөйлейтін тұрғындары бар мемлекеттер бар. Мысалы, Канадада ағылшын және француз тілдері ресми тілдер болып саналады, бірақ француз тілінде тек Квебек штаты ғана сөйлейді.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі – қазақ халқының игілігі, оның архимаңызды рухани және мәдени құндылығы, тұлғаның барлық деңгейлерде қалыптасуына қажетті фактор, басқа тілдерді меңгерудегі базалық тіл, мәдени-тілдік қоғамдастықты дамыту мен көркейтудің кепілі және күшті идентификаторы, ондағы әлеуметтік-адами қатынастарды реттеуші, жалпыадамзаттық және ұлттық білімдер, құндылықтар жүйесінің аккумуляторы және трансформаторы. Ана тілінен тамырын үзген адам – осы байлық пен бағасыз игіліктен айырылған жан. Сондықтан Қазақстандағы үштілділіктің әрбір компоненті осы тілдің басымдығына бағынуға, соған қызмет етуі тиіс. Тіл саясатындағы тек осыдан кейінгі кезектегі, екінші басымдық — Қазақстандағы көптілділік, өйткені қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгерген ҚР-ның әр азаматы өз білім капиталын айтарлықтай еселей алады, олай болса, оның бәсекеге қабілеттілігі жоғары және мүмкіндіктері артық болмақ. Қазақстандағы тіл саясаты мемлекеттің тілдің өмір сүру мәселесіне қарым-қатынсының шоғырланған көрінісі болып табылады және ғалымдар бұны орталықтандырылған, демократиялық, интернационалдық, перспективалық, құрылымдық деп бағалайды.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» атты Жолдауын үлкен ықыласпен баршамыз қабылдадық. Ондағы айтылған Елбасының әрбір сөзі қазақстандықтарға дамудың нақты жолдарын айқындап көрсетіп, болашаққа деген сенімін арттырды.

Елбасы өз сөзінде қазіргі заманғы қазақстандық үшін үш тіл білу – әркімнің дербес табыстылығының міндетті шарты екендігін атап көрсетті. Ана тілінің айбынын асқақтатып, мәртебесін көтеру, дамыту – еліміздің мемлекеттік саясатының ең маңызды бағыттарының бірі. Сондықтан Елбасымыздың 2020 жылға қарай мемлекеттік тілді білетін қазақстандықтардың саны кемінде 95 пайызды құрауы тиіс деген міндеттемесін орындауда еліміздің барлық азаматтары болашағымызды айқындайтын мемлекеттік тіл екендігін түсінуі қажет. Осы ретте қазақ тілінің

қолданылу аясын одан әрі кеңейту және конституциялық мәртебесіне сәйкес қоғамдағы рөлін нығайтуға, еліміздің барлық азаматтарының мемлекеттік тілді меңгеруіне қажетті жағдайлар жасалуда. Яғни, тіл саясаты елімізде ең алдымен, қазақ тілінің қоғамымыздағы біріктіруші, топтастырушы міндетін орнықтырумен байланысты жүргізілуде. Көп ұлтты Қазақстан үшін тіл мәселелелерін дұрыс шешу ұлтаралық қатынастар үйлесімділігінің, халық бірлігі мен қоғамдық келісімді нығайтудың түп қазығы болып табылатындығы айқын. Шындығында, қазақ тілі мәселесі мемлекеттік деңгейге көтерілген кейінгі жылдары бұқара жұртшылықтың тіл үйренуге деген ынта-ықыласы арта түсті. Жолдауда алдымызға кемел талаптар қойылып отыр. Жолдаудағы тілдерді дамытудың міндеттемелері мемлекеттік тілдің мәртебесін арттырып, беделін күшейте түсері сөзсіз. Осы орайды он жылдан кейін мектеп бітірушілердің 100 пайызы мемлекеттік тілді біліп шығуы тиіс деген Елбасы тапсырмасын абыроймен атқару баршамыздың азаматтық борышымыз. Тіл саясатындағы айқын міндеттер — тәуелсіз елдің парасатты да білімді, іскер де қабілетті, отансүйгіш те ұлтжанды тұлғасын қалыптастырудың негізі.

В.Б.Галимьянова: «Құрылымдық тіл саясаты дегеніміз – тілдің әлеуметтік-коммуникативтік қызметін кеңейтуге, әдеби тілді дамытуға бағытталған мемлекеттің саясаты», — деп түсіндіреді [6; 12]. Орталықтандырылған тіл саясаты – мемлекет өткізетін міндетті іс-шаралар жүйесі. Ал, орталықтандырылмаған тіл саясаты — бұл аймақтағы жергілікті билік органдарының саясаты.

Қазақстан Республикасының Болон процесіне қосылуы елімізде үштілділіктің дамуына маңызды рөл атқарды. Болон декларацияларының қағидалары бойынша Қазақстанда көптілді білім беру жүйесі жүзеге асуы тиіс. Яғни, қазақ және орыс тілдерімен қатар, ағылшын тілі де қолданылуы қажет. Болон процесінің мақсаты – әлемде бәсекеге қабілетті мықты білім беру жүйесін құру.

Қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеру қажеттілігі үштілді білім беру базасын құрастырады. Біз тілдік жоспарлауда мына мәселені ескеруіміз қажет: Қазақстан Республикасында қостілділік: біріншіден, бұл табиғи процесс; екіншіден, ұлтына, нәсіліне, жасына қарамастан, барлық тұрғындар меңгерген. Ал, үштілділік — бұл реттелетін және қалыптастырылатын процесс.

Жалпы, үштілділік төмендегі факторлар ықпалынан дамиды: бірінші, әлеуметтік мәдени компонент рөлін күшейтуден; екінші, бірыңғай білім беру кеңістігін құрастырудан; үшінші, көптілді білім беру қажеттілігінен; төртінші, әлемдік ақпараттық кеңістікті дамытудан.

Сол себепті қостілділіктен үштілділікке өтудің мәні әр қазақстандықтың үш тілді меңгеру идеясын түсінуі, ал білім беру жүйесі бұл үшін қолайлы жағдай жасауы қажет. Соңғы мақсат — бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету және әлемдік кеңістікке сәтті ену. Қазір барлық мектептерде, арнайы оқу орындарында, жоғарғы оқу орындарында осы идея жүзеге асуда. Себебі қазақстандықтар үштілділік дамыған мемлекет құрудың алғышарттарының бірі және өмірде өте қажет екенін жетік түсінеді.

Біз үштілділікті тәуелсіз еліміз үшін стратегиялық мәні ерекше құбылыс деп бағалаймыз, сондықтан да бұл құбылысты төрттілділік пен бестілділіктен бөліп қараймыз, үштілділіктің кез келген сыңары ретінде кез келген шет тілін алуға болар еді, бірақ біз бұл жерде де қоғамның нақты сұранысы басым түскен қазақ, орыс, ағылшын тілдеріне ерекше мән берген жөн деп түсінеміз [7; 9].

Бірнеше тілде еркін сөйлей алатын, жаза білетін қазақстандықтар өз елінде де, шетелдерде де бәсекеге қабілетті тұлға айналады. Қазақстанның білім беру жүйесінің әлемдік білім кеңістігіне біртіндеп өтуі жағдайында шетел тілдерін оқытудың рөлі артады. Оқушылардың бір мезгілде үш тілде — қазақша, орысша және ағылшынша — ауызекі сөйлеудің негізін игеруге көмектеседі.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында: «Қазақстандықтардың жас ұрпағы кем дегенде үш тілді білулері тиіс: қазақ, орыс, ағылшын тілдерін еркін меңгерулері қажет», — деп атап өтті. Үш тілді меңгертудегі басты мақсат — қазақ тілінің халықаралық қолданыстағы орыс, ағылшын тілдерімен терезесін теңестіріп, әлемдік деңгейге көтеріп, жаһан тілдерімен тең қолданылатын биікке жеткізу [7; 2]. Әрқезде де бірнеше тілді меңгерген мемлекеттер мен халықтар өзінің коммуникациялық және интеграциялық қабілетін кеңейтіп отырған.

Қазақстанда үштілді білім беру ресми түрде тиімді деп танылып отыр. Не себепті десек, біріншіден, қазіргі геосаяси жағдай, екіншіден, тарих іздері, үшіншіден, көршілес елдермен қарым-қатынас. Тіл саясатында елдің ішкі жағдайымен бірге сыртқы жағдайы да ықпал ететінін ескеру қажет. Сондықтан, қазір Қазақстан «посткеңістік кеңістік» деген геосаяси орта болып отыр. Сол себепті, осы субъектіге тән барлық үдерістерге сай деп айтсақ болады. Егер де ғалымдардың, мамандардың, сарапшылардың зерттеулеріне қарасақ, бұл субъектіге Кеңес Одағы кезіндегі «қазақ

тілі — орыс тілі» қостілділігінің орнына «қазақ тілі – ағылшын тілі – орыс тілі» үштілділігіне басымдық берілген. Мұндай тіл саясаты Кеңес Одағы құрамында болған кейбір елдерде кездеседі, бірақ орыс тілі мүлде қолданылмайды. Мәселен, Украина, Балтық жағалауы елдерінде орыс тілі өте аз қолданылады деп айтуға болады. Литва, Латвия және Эстонияда мемлекеттік деңгейде орыс тілінің ресми қызметі жоқ. Балтық елдерінде орыс тілі тек орыс ұлтымен қарым-қатынас орнату тілі қызметін атқарады. Ал, Қазақстанда орыс тілінің позициясы жоғары: Ата Заңда орыс тілі ресми жағдайда қолданылатын тіл ретінде көрсетілген. Грузияда екі тілге, яғни грузин және ағылшын тілдеріне, басымдық берілген. Өйткені бұл елдің сыртқы саясаты Батыс елдерімен тығыз байланысты, сол себепті орыс тілінің қызметі бәсеңдеп кетті. Өзбекстанда, Грузиямен салыстырғанда, қостілділік әлсіз, себебі ағылшын тілін өзбек ағайындардың аз бөлігі, яғни белгілі бір мамандық иелері, ғана меңгерген. Сондықтан бұл елде бір тіл, яғни монотілділік басым деп айтуға болады. Монотілділік жаһандану заманында көптеген қауіптерге, кедергілерге тап болады. Өйткені ақпараттық заманда сырттан толастап келген материалдарды игеру қиындық тудырады. Ал, Қазақстан үшін үштілділік дұрыс модель болып табылады. Дегенмен, ғалымдардың зерттеулеріне назар аударсақ, соңғы жылдары Қазақстанда «қазақ тілі — ағылшын тілі» қостілділік үлгісі басым болып отыр. Көптілді Қазақстан үшін үштілділік моделі этносаралық бейбітшілік пен келісімді сақтауда маңызы зор.

Жалпы, Қазақстандағы үштілділік тұжырымдамасы елімізді нығайтуға бағытталған. Үштілділік идеясы ұлттық идеологияның бөлігі болып табылады. Яғни, Қазақстандағы бәсекеге қабілеттілікті дамытуға және нығайтуға бағытталған. Жетілген мемлекеттік тілмен біз өзіміздің тәуелсіздігімізді, даралығымызды, ерекшелігімізді сақтаймыз. Ал, екі халықаралық тілді білу бізге әлемдік ғылымға, экономикаға мүмкіндік, қолжетімділік береді. Үштілділік елімізді мықты және бәсекеге қабілетті етеді. Қазақстан Республикасы территориясында тұратын халықтардың жалпы адамзаттық құндылықтарын сақтау — мемлекетіміздің қазіргі кезеңдегі саясаты. Мемлекетіміздің әлемдік интеграцияға енуі тілдердің этностық дамуына әлеуметтік, моральдық, психологиялық жағдайлар туғызады, халықтар арасындағы мәдени, қоғамдық қатынастарды реттейді. Қазақстан Республикасының Ата Заңында әлемдік тілдердің қай-қайсысын да қолдануға ерік берілген. Мемлекетіміздің саяси-экономикалық, мәдени байланыстары көптілділік пен бірнеше тілді сөйлей білу, білім алуды қажет етеді. Мемлекеттік тіл, ең алдымен, қалада қалыптасады. Өйткені ол заман ағымына қарай бейімделіп, технология мен ғылым жаңалықтарына ілесе отырып дамуы тиіс. Ал техника тіліне айналмаған тіл бұқараның қатынас құралы болудан қалады. Білім мен ғылымның, экономиканың, бизнестің, саясаттың, жалпы бәсекелестіктің қарыштап дамып отырған бүгінгідей жаһандану кезеңінде Елбасы көрегендік танытып, алдымызға үш тілді білу қажеттігін қойып отыр. Әсіресе жастар алдында бірнеше тіл білу міндеті тұр. Қадір Мырза Әли: «...басқа тілдің бәрін біл, өз тілінді құрметте», — дегені қазіргі таңда өте өзекті. Тіл – қазіргі кезде аса көңіл аударарлық нәрсе, қазақстандық патриотизмнің қалыптасуы мен ұлттық және жеке тұлғалық дамудың қалыптасуына тікелей бағыт-бағдар беретін құбылыс. Үш тілде білім беру бәсекеге қабілетті, қазақ тілі – мемлекетті тіл, орыс тілі – қарым-қатынас тілі, ағылшын тілі – әлемдік кеңістікке кірігу тілі, яғни осы үш тілді еркін меңгерген тілдік тұлға қалыптастыру. Мемлекеттік тілді білу – бұл отан алдындағы парызын, халықаралық тілдерді білу — ол мәртебе. Еліміздегі тіл саясатын дамыту басым бағыттардың бірі болып қала береді. Сол себепті қазақ тілінің іскери, ресми бағыттағы, халықаралық қатынастағы ақпараттық рөлін күшейтіп, кеңейту сияқты шаралардың күн тәртібінен орын алатындығы белгілі. Қазақстанның тілдер саясатындағы басты бағыты – тілдердің үштұғырлылығы. Үштілділік үшін тілді қолдану мәртебесінің жан-жақты болуы, қажеттіліктің туындауы маңызды рөл атқарады.

«Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл» деген аталы сөз қазіргі таңда да өзекті болып отыр. Тілді көп білген сайын көкжиегін кеңейе түседі. Үш тілді еркін меңгеру арқылы Қазақстан азаматтары 2050 жылы қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде сөйлеп, жаза алатын бәсекеге қабілетті қоғамға айналады. Яғни, бүкіл әлемге үш тілді бірдей меңгерген жоғары білімді мемлекет ретінде танылады. Озық ойлы адамдар қай заманда да бір елдегі бірнеше мәдениеттің, тілдердің қатар өрістеуіне үлкен мән берген. Басқа елдермен бейбіт қатар өмір сүріп, ынтымақтастық орнату үшін, сондай-ақ әлемдегі тіршілік тынысынан, толассыз ағылған ақпарат ағынынан хабардар болуы үшін де Қазақстанның жас ұрпағының ағылшын тілін білуі аса маңызды. Бүгінгі жаппай ақпараттандырылған дүниеде өзгелермен қарым-қатынасқа түспей, оқшауланып өмір сүру мүмкін емес. «Бір тіл білсең — бір адамсың, екі тіл білсең — екі адамсың» демекші, көп тіл білген сайын адамның дүниетанымы өзгереді, рухани байи түседі. Бүгінгі күні үш тілде білім беру – болашақ ұрпаққа білім кеңістігіне жол

ашады. Үш тілде оқыту – заман талабы десек, оның негізгі мақсаты — бірнеше тілді меңгерген, әлеуметтік және кәсіптік бағдарға қабілетті, мәдениетті тұлғаны дамыту және қалыптастыру [9; 3].

Еуропадағы мектеп түлектері мен студенттерінің өзара бірнеше тілде еркін сөйлесулері қалыпты жағдайға айналғандығын атап өтті. «Өзге елдерді қор көре отырып, өз елін артық санау мүмкін емес. Сол себепті мен үш тұғырлы тіл туралы айтамын. Қазақстан мемлекеттік тілді игеруі керек. Орыс тілі – көрші еліміздің ана тілі және БҰҰ-ның алты тілінің бірі. Осы тіл арқылы әлемдік мәдениет пен әдебиетке жеткенімізді мойындауымыз керек. Бұл тілді де ұмытуымызға болмайды. Әр тіл – адамзаттың байлығы», — деді Мемлекет басшысы [7; 2].

Қорыта келе, бәсекеге қабілетті ел болудың бірінші сатысы — үш тұғырлы тіл деп айтуға болады. Қай елді алсақ та, ең бірінші ұрпағының біліммен қаруланғаны, өз туған тіліне деген құрметі мен сүйіспеншілігін жоймауы маңызды болып табылады. Сондықтан, болашағымыз жарқын болу үшін ұрпағымыздың үштілді, сауатты, білімді, бәсекеге қабілетті болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. — Назрань: Пилигрим, 2010. — 486 с.
- 2 Михальченко В.Ю. О принципах создания словаря социолингвистических терминов: к постановке проблемы. — М.: Российская академия наук, 2006.
- 3 Хасанұлы Б. Тілдік қатынас негіздері.— Алматы, 2006. — 86 б.
- 4 Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан: ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. — Астана, 2007.
- 5 Қазақстан Республикасының Президентінің Жолдауы. — 2012. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: www.akorda.kz
- 6 Галимьянова В.Б. Идея триединства языков в Казахстане правильна и будет способствовать развитию страны // Казинформ. — 2008. — 15 мамыр.
- 7 Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ: ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. — Астана, 2014.

Р.М. Жумашев, Б.М. Айтбаева, Д. Ныгметулы

Трехъязычие: прошлое и будущее

В статье рассмотрены вопросы трехъязычия в Казахстане, идея культурного проекта «Триединство языков». Овладение гражданами тремя языками исходит из сегодняшних реалий: триединство языков будет являться свидетельством конкурентоспособности страны. Казахстан развивает политику трехъязычия, так как сегодня успешно развиваются те страны, которые ведут правильную языковую политику. Необходимость знания трех языков — это требование времени. Народ Казахстана должен быть узнаваемым во всем мире как народ высокообразованный, говорящий на трех языках: казахском — государственном языке, русском — языке межнационального общения и английском — языке международных отношений.

Ключевые слова: языковая политика, трехъязычие, многонациональный, концепция, конкурентоспособность, языковая личность, государственная политика.

R.M. Zhumashev, B.M. Aitbayeva, D. Nygmetuly

Trilinguality: past and future

In the article the questions of a trilingual Kazakhstan, the idea of the cultural project «Trinity of languages». The acquisition of citizens three languages, comes from today's realities: the Trinity of languages will be a testimony to the country's competitiveness. Kazakhstan is developing a policy of trilingualism. The idea of trilingualism is neobhodimo for our state because today we are successfully developing our country, where are the right language policy. The need for knowledge of three languages — a requirement of time. The people of Kazakhstan should be recognized throughout the world as a nation of highly educated, speaking three languages: Kazakh language — the state language, Russian as the language of interethnic communication, and English is the language of international relations.

Keywords: language policy, trilingual, multinational, concept, competitiveness, linguistic personality, State policy.

References

- 1 Zherebilo T.V. *Dictionary of linguistic terms*, Nazran: Piligrim, 2010, 486 p.
- 2 Mikhailchenko V.Yu. *The principles of creating a dictionary of sociolinguistic terms: statement of the problem*, Moscow: Rossiyskaya akademiya nauk, 2006.
- 3 Hasanuly B. *Fundamentals of linguistic communication*, Almaty, 2006, 86 p.
- 4 Nazarbayev N.A. *New Kazakhstan in the new world: President of Kazakhstan N.A.Nazarbayev to people of Kazakhstan*, Astana, 2007.
- 5 *The message of the President of the Republic of Kazakhstan*, 2012.
- 6 Galimyanova V.B. *Kazinform*, 2008, May, 15.
- 7 *Kazakhstan's way – 2050: common goal, common interests, common future: President of Kazakhstan N.A.Nazarbayev to people of Kazakhstan*, Astana, 2014.

Ж.М. Өмірбекова¹, А. Ташағыл²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;²Мимар Синан университеті, Стамбул, Түркия
(E-mail: jana_gul83@mail.ru)

Этноэкологиялық зерттеулердің қалыптасуы мен дамуы мәселесіне

Зерттеу жұмысының өзектілігі күмән туғызбайды, алайда ғылыми әдебиеттерде этноэкологиялық зерттеулердің қалыптасуы мен даму мәселесі теориялық және қолданбалы біліммен және әдіснамалық бағыттармен шектеулі болып келеді. Мақала авторлары осы «ақтаңдақтың» орнын толтырып, этноэкологияның қалыптасуына негіз болған білім салалары: шаруашылық-мәдени типтер, антропогеоценоз және этноэкожүйе, мәдениеттің бейімділік қызметі мен компоненттік құрамы, популяциялық ұзақ жасау оңтайлы бейімделудің индикаторы ретіндегі білімдердің жиынтығының қысқаша тарихына шолу жасайды. Аталмыш тақырыпқа қатысты этноэкологиялық бағыт туралы түсінік қалыптастырып, оның негізгі принциптерін ашып көрсетеді. Авторлардың өзіндік зерттеуі нәтижесінде этноэкологияның негізгі түсініктері және міндеттері бойынша көзқарастары қалыптастырылып, оның ғылым жүйесіндегі орны анықталып, даму кезеңдері айқындалып, этноэкологиялық зерттеулердің қалыптасуының және дамуының ерекшеліктері көрсетілді.

Кілт сөздер: этникалық экология, этнос, шаруашылық-мәдени типтер, тіршілікті қамтамасыз ету, этноэкожүйе.

Дәстүрлі қоғамдағы адам–табиғат–қоғам қарым-қатынасын зерттеу мәселесі этноэкологияның басты назарында. Бұл арақатынас халықтың мәдениетімен де тығыз байланысты. Этноэкологияның құрылымдық элементтеріне қоршаған орта, табиғатты пайдалану және халықтың дүниетанымы жатады. Адам қоршаған ортаға биологиялық тұрғыдан ғана емес, шаруашылық және мәдени іс-әрекеттерімен де бейімделеді. Табиғат пен қоғамның өзара әрекеттесуі халықтың дәстүрлі мәдениетінен анық байқалады. Экологиялық және әлеуметтік-экономикалық факторлардың өзара байланысын көшпелі этностардың дәстүрлі мәдениетінен көре аламыз.

Мұндай зерттеулердің өзектілігі жоғары. Себебі қазіргі әлемде шешімін таппай жүрген көптеген экологиялық мәселелер бар. Этноэкологиялық ізденістердің басты бағыттары қоршаған орта мен адамның өзара қарым-қатынасы, адамдардың әлеуметтік-биологиялық ерекшеліктерін анықтау, олардың шаруашылығының қоршаған ортаға маңызын зерттеу болып табылады.

Соңғы жылдары этноэкология мәселесіне көп көңіл бөліне бастады. Алайда отандық зерттеулерге этноэкология бағыты ресейлік ғылыми ортадан келгені анық. Мәселен, «Қазақтардың тіршілікті қамтамасыз етудің дәстүрлі мәдениеті» атты іргелі еңбектің авторлары бұл ұғымның орыс тілді ғылыми әдебиетте қалыптасқанын атап өтеді [1; 3]. «Тіршілікті қамтамасыз ету» ұғымы этникалық экологиямен тығыз байланысты ескерсек, этноэкологиялық зерттеулердің Қазақстандағы бастаулары Ресейдің ғылымымен тығыз байланысты екенін көреміз. Сол себепті де бұл бағыттың зерттеу объектісі, ерекшеліктерімен танысу үшін Ресейдегі этникалық экологияның қалыптасуына тоқталуымыз қажет. Сондай-ақ ресей ғылымына этникалық экология мәселелерін зерттеу шетелдік этнология ғылымынан келгенін де айта кетуіміз керек. Шетелде «мәдени экология», немесе «экологиялық антропология», кеңінен танымал екені белгілі.

Ресейдегі этноэкологиялық зерттеулердің қалыптасуы шаруашылық-мәдени типтерді зерттеулерден бастау алады. Этникалық экологияны зерттеуге 1977 жылы КСРО ҒА Н.Н.Миклухо-Маклай атындағы Этнография институтының ұйымдастыруымен жүзеге асырылған «Ұзақ жасайтындардың ара салмағы басым халықтар мен этникалық топтарды биологиялық-антропологиялық және әлеуметтік-этнографиялық тұрғыдан кешенді зерттеу» деп аталатын халықаралық жоба түрткі болды [2; 294]. Бұл жобаға Ю.В.Бромлей, С.И.Брук, В.И.Козлов, А.А.Зубов тәрізді белгілі ғалымдар қатысып, этникалық экологияның ғылым ретінде қалыптасып, оның міндеттерін анықтауға әсерін тигізді. Алайда ресми тарихнамада этноэкологияның қалыптасуына С.А.Арутюновтың және Ю.В.Бромлейдің зерттеулері негіз болды деген пікір қалыптасқан [3; 139].

Ресейде этникалық экологияның ғылым ретінде қалыптасуында белгілі этнограф, ғалым В.И.Козлов маңызды рөл атқарды. Оның зерттеулерінде «этникалық экология» термині ұсынылып,

этнография мен экология байланысында этностардың дәстүрлі тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінің ерекшеліктерін анықтайтын бағыт екенін айқындады [4]. Ғалымның зерттеулері күні бүгінге ресейлік және шетелдік ғалымдар тарапынан сұранысқа ие. Автор этникалық экологияның қалыптасуы этностардың спецификасымен байланысты екенін атап өтеді және ол биологиялық, әсіресе әлеуметтік-мәдени салада ерекше көрініс табатынын жазады [4; 4]. Бұл арада автор адам экологиясы мәселесіне ерекше көңіл аударады. Экологияның бағыттарының ішінде адам экологиясын зерттеу биологиялық және әлеуметтік-мәдени тұрғыдан қарастырылады. Адам экологиясы тек биологиялық тұрғыдан қарастырылған жағдайда жалпы экология тұрғысынан зерттеледі, ал әлеуметтік-мәдени тұрғыдан қарастырылса, әлеуметтану мен мәдениеттану бағыттарына ауытқып кетеді. Сол себепті де осы екі бағыттың тепе-теңдік жағдайында адам экологиясына кешенді зерттеу бағыты ретінде қарастыруға болады. Адам экологиясының мәселесі тікелей этникалық экологияның пән ретінде қалыптасуына әсер етеді. Алайда адам экологиясының негізгі таксономы ретінде этносты қарастыру зерттеу бағытын этникалық экологияға бұрады. Сондықтан кейбір ғалымдардың пікірлеріндегі осы жаңсақтықты ескеру қажет.

В.И.Козлов этникалық экологияның ғылым ретінде кешеуілдеп қалыптасуын ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы — ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық ғылымдардан жаратылыстану ғылымдарының бөлінуімен байланыстырады: «Бұрын дифференциацияланбаған жалпы елтану-халықтану ғылымына жататын этнографияның географиядан бөлінуінің теріс әсерлері де болды. Бұл әсерлерді физикалық және тіпті экономикалық географиядан адам бейнесінің, ал этнографиядан табиғи ортаның жоғала бастауынан байқауға болады. ХХ ғасырдың ортасында ғылымдар арасындағы байланыс қалпына келе бастады. Экономикалық географиядан жеке пән – Халық географиясы бөлініп, оның этнографиямен байланысынан «Этникалық география» қалыптаса бастады. Соңғысы негізінен қоныстану мәселелерімен айналысады, бірақ оның көптеген бақылаулары мен нәтижелері этноэкологиялық мәнге де ие» [4; 6].

Жалпы ғалым В.И.Козлов этникалық экологияның ғылым ретінде қалыптасуына этнографияның үш түрлі ғылым саласымен тығыз байланысы әсер еткенін аңғартады:

– біріншіден, этнографияның географиямен байланысы және оның нәтижесінен шаруашылық-мәдени типтер концепциясының зерттеле бастауы;

– екіншіден, этнографияның антропологиямен байланысы және нәтижесінде «этникалық антропологияның» қалыптасуы. Әрине, ол бірінші кезекте этногенетикалық мәселелерді зерттеуге бағытталғанмен, онда экологиялық мазмұн бар екендігі сөзсіз;

– үшіншіден, этнографияның демографиямен байланысын және нәтижесінде қалыптасқан «этникалық демография» пәні. Бұл пәннің зерттеу объектісіндегі халықтың туу, ауруы мен өліміне әсер ететін факторлардың ішінде табиғи ортаның әсері адам экологиясымен тығыз байланысты болғандықтан, этникалық экологияның да ортақ тақырыбына айналады [4; 7].

Ғалым ойын қортындылай келе, этникалық экологияның этнография мен адам экологиясы қиылысында орналасқан және этникалық география, этникалық антропология және этникалық демографиямен байланысы бар ғылыми пән екендігін айқындайды [4; 8]. Демек, осы тұрғыдан этникалық экологияның міндеттері де белгілі. Олар: этникалық топтар мен этностардың мекендеген ортадағы табиғи және әлеуметтік-мәдени жағдайындағы тіршілікті қамтамасыз етудің дәстүрлі жүйесін зерттеу, сонымен қатар қалыптасқан экологиялық қарым-қатынастың адамдардың денсаулығына әсерін зерттеу; этностардың табиғи ортаны пайдалану ерекшелігін және олардың табиғи ортаға әсерін, табиғатты пайдаланудың рационалды дәстүрлерін, этноэкожүйелердің заңдылықтарының қалыптасуы мен қызмет етуін анықтайды [4; 8]. Қарап отырсақ, автор тарапынан этникалық экологияның алдына күрделі міндеттер қойылған және де бұл міндеттерді жүзеге асыру кешенді зерттеу жұмыстарын қажет етеді. Қалай дегенмен де, В.И.Козлов этникалық экологияның пәнін анықтап, зерттеушілік міндеттерін айқындап берді. Қойылған міндеттердің негізінде «тіршілікті қамтамасыз ету» ұғымы ерекше маңызға ие болып отыр. Адамдардың тіршілікті қамтамасыз етуі ұғымы туралы пікірталастар көптеп кездеседі. Олардың басты аргументтері адамдардың тіршілігіндегі қажеттіліктермен байланысты.

Этноэкологияның қалыптасуына ресейлік этнограф-ғалымдар елеулі үлес қосты десек, қателеспейміз. Мәселен, олардың тарапынан этноэкологиямен ұштасып жатқан мәселелер зерттелген болатын: шаруашылық-мәдени типтер (М.Г.Левин, Н.Н.Чебоксаров), мәдени бейімделу турасындағы зерттеулер (С.А.Арутюнов, Ю.В.Бромлей), антропогеоценоз концепциясы (В.П.Алексеев), этноэкожүйе

(И.И.Крупник). Ресейлік этноэкологияның қалыптасуы мен дамуына арналған тарихнамалық ізденістер А.Н.Ямсков тарапынан жүргізілді [5].

Этникалық экологияның ғылым ретінде дамуына академик Ю.В.Бромлейдің 1981 жылы жарық көрген «Адам экологиясының этникалық аспектілері» атты зерттеуі де өзіндік үлес қосты [6]. Бұл теориялық-әдіснамалық тұрғыдан жазылған мақалада әр түрлі этностардың табиғи ортаны пайдалану ерекшелігі, табиғи ортаға әсер ету спецификасы көрсетілген. Этностардың белгілі бір табиғи ортада өмір сүретіндігі белгілі. Зерттеушілер адам экологиясын қарастыруда міндетті түрде этникалық қауымдастықтардың ерекшеліктерін ескерулері қажет. Ғалымның пікірінше, әлеуметтік бірлестіктердің ішінде этникалық сипаттағы қауымдастықтар ғана ұзақ уақыт бойы тұрақтылығымен ерекшеленіп, олардың табиғатпен қарым-қатынасы жүздеген, тіпті мыңдаған жылдармен есептелінеді [6; 245].

Адамдардың табиғатпен байланысын бірнеше аспекті бойынша қарастыруымыз керек. Біріншіден, табиғаттың адамның биологиялық негізде әсер етуі, яғни этнострандың белгілі бір ортаға бейімделуі, адамдардың мінез-құлқының ерекшеліктері, оның негізінде этникалық сипаттың пайда болуы. Екіншіден, табиғи орта этностың басқа да компоненттеріне елеулі әсерін тигізеді. Әсіресе географиялық ортаның өндіргіш күштерінің қалыптасуына және дамуына әсері айқын байқалады. Академик Ю.В.Бромлейдің географиялық ортаның этникалық үдерістерге әсерін қарастыру барысында «географиялық нигилизмге» ұрынбауымыз қажет [6; 247]. Демек, этностардың өндіргіш күштерінің дамуында географиялық фактордың рөлін әсірелемеуіміз керек.

Тарихтан әрбір этностың шаруашылық мамандануының қалыптасуының екі маңызды факторына көңіл бөлуіміз керек: алдымен, олардың әлеуметтік-экономикалық дамуының деңгейі, сосын мекендеген ортасының сипаты. Осының негізінде кез келген этностың табиғаттағы өмірге қажетті мүмкіндіктерді пайдалану орын алады. Табиғи ортаның ұзақ уақыт өзгермеуі және әлеуметтік-экономикалық дамудың тұрақтылығы шаруашылық түрдің дәстүрге айналуына алып келеді. Дәстүр халықтың тұрмыс-тіршілігінде сақталып, этностың табиғи ортаны өзгертуіне қарамастан, оның ажырамас бөлігіне айналады. Халық дәстүрінің экологиялық факторлардың негізінде де қалыптасатынын белгілі зерттеуші Б.А.Андрианов жазған болатын [7; 17]. Кеңестік дәуірде этнограф-ғалымдар этникалық қауымдастықтармен қатар, мәдени-шаруашылық типтерді және тарихи-этнографиялық облыстарды ерекшеледі. Бұл концепция XX ғ. 50-жж. кеңес ғалымдары М.Г.Левин және Н.Н.Чебоксаров тарапынан зерттелді. Авторлар «шаруашылық іс-әрекеттің бағыттары мен географиялық орта халықтардың материалдық мәдениетінің ерекшеліктерін, олардың қоныстары мен тұрғын үйлерінің түрлерін, көлік құралдары мен ауыр заттарды тасымалдау тәсілдерін, тағамдары мен ыдыс-аяғын, киімін және аяқ киімін т.б. анықтайтынын» көрсетті [8; 4]. Шаруашылық-мәдени тип дегеніміз — шығу тегі әр түрлі халықтарға тән ұқсас географиялық орта өмір сүретін және бірдей әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіндегі тарихи тұрғыдан қалыптасқан шаруашылық пен мәдениеттің кешені [7; 18].

Көріп отырғанымыздай, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап этнографияның географиямен байланысы орын алады. Бұл этникалық географияның қалыптасуына, оның негізінде этноэкологияның пайда болуына алып келеді. М.Г.Левин мен Н.Н.Чебоксаровтың бастамасынан кейін осы сипаттағы зерттеулер кең өріс ала бастайды. Әрине, кең көлемді зерттеу жұмыстары оның аясын кеңейтіп, жаңа бағыттардың қалыптасуына ықпал еткені сөзсіз.

Этностардың қоршаған ортамен байланысын зерттеу нысанына алған белгілі ғалым Л.Н.Гумилев болды. Оның зерттеулерінде «этнос және ландшафт» ұғымдары қолданылып, ғылыми ортада көптеген пікірталастар туғызды. Автор этностардың географиялық ортада пайда болатынын алға тарта отырып, табиғи ортаның да өзгеріске ұшырап отыратынын ескертеді. Л.Н.Гумилевтің «этноценоз» ұғымын пайдалануы «этноэкожүйе» ұғымының қолданысқа енуімен ұштасып жатыр [9]. Әрине, дәстүрлі қоғамдарда жекелеген адамдардың қауымын ортақ жүйенің «антропоценоз» немесе «антропогеоценоздың» құрамдас бөлігі ретінде қарастыруды В.П.Алексеевтің есімімен байланыстырады [10]. Ұғымдар арасындағы айырмашылық шын мәнінде зерттеліп отырған мәселенің белгілі бір тұрғысының басымдығынан туындап отыр.

Солтүстік халықтарының экологиялық тәжірибесін бағалауға бағытталған И.И.Крупниктің «Арктиканың этноэкологиясы» еңбегі таңдаулы зерттеулердің біріне айналды [11]. Автор тарапынан теңізде балық аулаушылар мен бұғы бағушылардың дәстүрлі қоғамындағы табиғатты пайдалану жүйесі, демографиясы, әлеуметтік құрылымы этноэкология тұжырымдамасы тұрғысынан зерттеліп, дәстүрлі қоғамдардың динамикалық дамуы туралы идея ғылыми тұрғыдан дәлелденеді. Зерттеушінің

ғылыми айналымға «этноэкожүйе» ұғымын енгізуі де құнды жаңалық болып саналады. Этникалық экология тұрғысынан этножүйе ретінде этникалық қауымдастық мензеліп, оның экоортамен өзара қарым-қатынасы және бірлігі этноэкожүйені қалыптастырады. Логикалық тұрғыдан қарастырғанда этноэкожүйе табиғи, экономикалық, саяси, әскери, психологиялық және экологиялық факторлардың кешені этносқа әсер етіп, динамикалық жүйені құрайды.

Ресейдегі этноэкологиялық зерттеулердің әлем мойындаған ғылыми орталығы Ресей ғылым академиясының Н.Н.Миклухо-Маклай атындағы Этнология және атропология институты болып табылады. XX ғасырдың 80-жылдарынан бастап аталмыш институт құрамында этникалық экология секторы жұмыс істей бастады [12].

Этнографиялық қауымдастықта мәдениеттің экологиялық маңызды қызметтерін анықтауда және танымал болуына 1983 жылы армян мәдениеттанушылары мен этнографтары жариялаған ұжымдық монографияның рөлі ерекше болды [13]. Монографияға 1976 және 1978 жылдары Арменияда жүргізілген ірі масштабты далалық экспедиция материалдары негіз болды.

1991 жылы этноэкология секторы алғашқы рет «Этникалық экология» атты тақырыптық жинақ шығарды [14]. Бұл жинақта этноэкологиялық зерттеулердің әдістері мен әдіснамасы, адам экологиясы мен этникалық экологияның арақатынасы, этностардың тіршілікті қамтамасыз етуі және бейімделуі тәрізді мәселелер қарастырылды. Осы арада әр түрлі этноэкологиялық мектептердің қалыптасуы да сөз етілді. Мұндай тақырыптық жинақтар арқылы этноэкологиялық зерттеулерді жүйелеу, пікіралмасу және көзқарастарды саралау кеңінен тарала бастады.

XX ғасырдың 90-жылдарының ортасында этноэкология секторында қазақстандық ғалым Н.Е.Масанов диссертациялық зерттеулер жүргізіп, этноэкологияның басты тұжырымдарымен танысты. 1995 жылы Н.Е.Масанов Еуразияның далалық аймақтарының тарихы мен этнографиясы бойынша этноэкологиялық ұстанымдарды негізге ала отырып, іргелі монографиялық зерттеуін жариялады [15].

Қазақстандағы этноэкологиялық зерттеулердің жаңа бір белесі 1998 жылы ұжымдық монография ретінде жарық көрген «Қазақстардың тіршілікті қамтамасыз етудегі дәстүрлі мәдениеті. Теориясы және тарихының очерктері» («Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории») атты еңбекте көрініс тапты [1]. Монографияда Қазақстандағы көшпеліліктің тарихы мен этнографиясының әр түрлі аспектілері қарастырылып, көшпелі қоғам әлеуметтенудің қауымдық түрі екендігі туралы пікір ұсынылды [1; 10–61]. Авторлар мұндай пікірге көшпелі ортадағы қоғамдық қатынастардың объективтік логикасынан туындайтынын көрсетті.

Этноэкологиялық зерттеулердің белсенділігін арттыру көптеген зерттеушілер тарапынан көтеріліп отырған жаһандық этникалық дағдарыс мәселесі тұрғысынан туындап отыр. Бұл мәселенің экологиялық тұрғысынан да қарастырылуының қажеттілігі анық. Этноэкологиялық зерттеулердің жандануына оның пәнаралық байланыста болуы, кешенді зерттеулер жүргізу мүмкіндігі әсер етсе де, әр түрлі пәндердің кіріктірілуі, бір жағынан, қиындық туғызып жатады. Әр пән өзіндік түсініктік-категориялық аппаратымен, қалыптасқан аксиомалары мен теорияларын алға тартады. Осындай зерттеулер өзара байланыссыз жеке пәндер аясында жүргізіліп, бірегей ортақ зерттеуге ұштаспауы да мүмкін. Көп жағдайда этноэкологиялық зерттеулерде теориялық плюрализмнен арылу мүмкін болмай, қалыптасқан белгілі бір «ғылыми мектептердің» әдіснамалық ұстанымдары монистік көзқарастардың қалыптасуына кедергі болып жатады. Дегенмен, XX ғасырдың орта шенінде бастау алған этноэкологиялық зерттеулер XXI ғасырда жаңа белеске көтеріліп, жаңа ізденіс бағыттарын анықтап, қоғам мен ғылымның дамуына өзіндік үлесін қосары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Алимбай Н.А., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. — Алматы: Ғылым, 1998. — 234 с.
- 2 Дубова Н.А. Антропологические и этноэкологические исследования на рубеже тысячелетий // Феномен идентичности в современном гуманитарном знании. К 70-летию академика Валерия Александровича Тишкова. — М.: Наука, 2011. — 314 с.
- 3 Ямсков А.Н. Этноэкология: содержание понятия и история его развития в отечественной этноэкологии // Расы и народы: современные этнические и расовые проблемы / Ежегодник. Вып. 34. Ред. Н.А. Дубова, Л.Т. Соловьева; Сост. Н.А. Дубова. — М.: Наука, 2009. — 142 с.
- 4 Козлов В.И. Основные проблемы этнической экологии // Советская этнография. — 1983. — № 1. — С. 3–16.

- 5 Ямсков А.Н. История становления и развития отечественной этноэкологии // Этнографическое обозрение. — 2013. — № 4. — С. 49–64.
- 6 Бромлей Ю.В. Этнические аспекты экологии человечества // Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнологии (очерки теории и истории). — М.: Наука, 1981. — 256 с.
- 7 Андрианов Б.В. Неоседлое население мира (историко-этнографическое исследование). — М.: Наука, 1985. — 277 с.
- 8 Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области // СЭ. — 1955. — № 4. — С. 3–17.
- 9 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли: науч. изд. — М.: АСТ, 2002. — 557 с.
- 10 Алексеев В.П. Глава 10. Генезис антропогеоценозов // Алексеев В.П. Становление человечества. — М.: Политиздат, 1984. — 383 с.
- 11 Крупник И.И. Арктическая этноэкология: модели традиционного природопользования морских охотников и оленеводов Северной Евразии. — М.: Наука, 1989. — 272 с.
- 12 Этноэкология в ИЭА РАН. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.ethnoecology.ru/index.php/ru/menu-ethnoecology-ceas-gas.html> (Дата обращения: 28.09.2016)
- 13 Культура жизнеобеспечения и этнос. Опыт этнокультурологического исследования (на материалах армянской сельской культуры) / Отв. ред. С.А. Арутюнов, Э.С. Маркарян. — Ереван: АН АрмССР, 1983. — 320 с.
- 14 Этническая экология: теория и практика / Ред. В.И.Козлов, Н.А.Дубова, А.Н.Ямсков. — М.: Наука, 1991. — 376 с.
- 15 Масанов Н. Кочевая цивилизация казахов: Основы жизнедеятельности кочевнического общества. — Алматы: Социвест, 1995. — 319 с.

Ж.М. Омирбекова, А. Ташагыл

К проблеме становления и развития этноэкологических исследований

Актуальность исследования очевидна, однако в научной литературе проблема становления и развития этноэкологических исследований ограничена теоретическими и практическими знаниями и методологическими подходами. Авторы статьи восполняют этот пробел и представляют сжатый обзор истории появления и содержания тех областей знаний, на основе которых возникла этноэкология: исследование хозяйственно-культурных типов, антропогеоценозов и этноэкологических систем, адаптивных функций и компонентного состава культуры, популяционного долгожительства как индикатора успешной адаптации. Дано понятие этноэкологического подхода в исследовании заявленной проблемы и раскрыты его основные принципы. Сформулированы взгляды, представлены результаты собственных исследований авторов на возможные задачи и основные понятия этноэкологии, ее место в системе наук, выделены этапы, раскрыты особенности становления и развития этноэкологических исследований.

Ключевые слова: этническая экология, этнос, хозяйственно-культурные типы, система жизнеобеспечения, этноэкологическая система.

Zh.M. Omirbekova, A. Tashagyl

On the problem of formation and development of ethno-ecological studies

The relevance of the study is obvious, however, in the literature the problem of formation and development of ethno-ecological studies are limited to theoretical and practical knowledge and methodological approaches. The author fills this gap and presents a concise overview of the history of the emergence and maintenance of those areas of knowledge, which formed the basis of the ethno-ecology: the study of economic-cultural types, anthropogenesis and ethnocacerista, adaptive functions and composition of culture, population longevity as an indicator of successful adaptation. The notion of ethno-ecological approach in the study of the alleged problem as well as its basic principles are described in the article. The author formulates views, presents the results of own researches on possible objectives and basic concepts of ethnoecology, its place in the system of sciences, the stages, the features of the formation and development of ethno-ecological studies.

Keywords: ethnic environment, ethnos, economic-cultural types, life supporting system, ethno ecosystem.

References

- 1 Alimbai N.A., Mukanov M.S., Argynbaev H. *The traditional culture of Kazakhs life support. Essays on the theory and history*, Almaty: Gylym, 1998, 234 p.
- 2 Dubova N.A. *Phenomenon of identity in contemporary humanities. On the 70th anniversary of academician Valery Alexandrovich Tishkov*, Moscow: Nauka, 2011, 314 p.
- 3 Yamskov A.N. *Races and peoples: modern, ethnic and racial issues*, yearbook, 34, ed.: N.A. Dubova, L.T. Solovyeva. Comp. N.A. Dubova, Moscow: Nauka, 2009, 142 p.
- 4 Kozlov V.I. *Soviet Ethnography*, 1983, 1, p. 3–16.
- 5 Yamskov A.N. *Ethnographic Review*, 2013, 4, p. 49–64.
- 6 Bromley Yu.V. *Ethnic aspects of human ecology* // Bromley Yu.V. *Modern problems of Ethnology (Essays on the theory and history)*, Moscow: Nauka, 1981, 256 p.
- 7 Andrianov B.V. *Travellers World (historical-ethnographic research)*, Moscow: Nauka, 1985, 277 p.
- 8 Levin M.G., Cheboksarov N.N. *SE*, 1955, 4, p. 3–17.
- 9 Gumilyov L.N. *Ethnogenesis and biosphere of the Earth: the scientific edition*, Moscow: AST, 2002, 557 p.
- 10 Alekseev V.P. *Chapter 10. Genesis anthropogeocoenoses* // Alekseev V.P. *Formation of mankind*, Moscow: Politizdat, 1984, 383 p.
- 11 Krupnik I.I. *Arctic ethnoecology: traditional nature pattern sea hunters and reindeer herders of Northern Eurasia*, Moscow: Nauka, 1989, 272 p.
- 12 Etноekologiya in IEA RAS, <http://www.ethnoecology.ru/index.php/ru/menu-ethnoecology-cea-ras.html> (məlimet alu merzimi: 28/09/2016)
- 13 *Culture of Life and ethnicity. Experience ethnoculturological studies (on materials of the Armenian rural culture)*. Ans. ed. S.A. Arutyunov, E.S. Markarian, Yerevan: Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1983, 320 p.
- 14 *Ethnic ecology: Theory and Practice*, ed. V.I.Kozlov, N.A.Dubova, A.N.Yamskov, Moscow: Nauka, 1991, 376 p.
- 15 Massanov N. *Civilization Nomadic Kazakhs: Basics of Life migratory habits of society*, Almaty: Sotsinvest, 1995, 319 p.

Ж.А. Карсыбаева

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: karsybayeva1981@mail.ru)*

1950–1960 жылдардағы Орталық Қазақстан қалаларының тұрғын үй жағдайы

Мақалада 1950–1960 жылдардағы Орталық Қазақстан қалаларындағы тұрғындардың баспанамен қамтамасыз етілуі, тұрғын үй құрылысының дамуы қарастырылды. Автор қалалардағы өндірістің қарқынды дамуынан қала халқы санының артқандығын көрсете отырып, олардың тұрғын үймен қамтамасыз етілуінде туындаған қиындықтарды анықтайды. Автор жергілікті билік органдарының Орталық Қазақстан қалалары мен елді мекендерінде тұрғын үй құрылысын жүргізуде жіберген кемшіліктерін көрсете отырып, қалалардағы әкімшілік ғимараттар мен тұрғын үйлердің жағдайына талдау жасайды. Берілген салаға жұмсалған қаржы көлемін көрсете отырып, тұрғын үй, мәдени-тұрмыстық, коммуналдық құрылыс пен көгалдандыру ісінің жүргізілу барысын талдайды. Халықтың әлеуметтік қамсыздандырылу саласы бойынша кеңес билігінің ұстанған саясатын бағамдайды.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, қала тұрғындары, тұрғын үй құрылысы, елді мекендер, әкімшілік ғимараттар, коммуналдық шаруашылық, көгалдандыру, өндірістік-техникалық база, мұрағат мәліметтері.

Адамның өмірлік маңызы бар сұраныстарының бірі тұрғын үй болып табылады, сондықтан да ол мемлекет үшін өз экономикасын, қоғамның әлеуметтік саласын дамытуда әрдайым өзектілікке ие. Бұл сұранысты қанағаттандыру тәсілі қоғамдық құрылыстың сипатына тәуелді. Тұрғын үй құрылысы мәселесі кеңес мемлекетінде де сан жылдар бойы белгілі бір тарихи себептерге байланысты шешімді қажет ететін ауқымды мәселе болып қала берді. Еңбекшілердің тұрғын үй жағдайын жақсарту кеңес мемлекетінің күнтізбесінен түспейтін тақырып болды.

Ұлы Отан соғысынан кейінгі кезеңде тұрғын үй өндірісінің механикаландырылған тәсілі басты назарда болды, бұл өз кезегінде тұрғын үй саласындағы соғыстың ауыр зардаптарын тез арада жоюға көп жағдайда ықпал етті. Бұл уақытта тұрғын үй алаңының орташа жылдық өсу қарқыны 25,4 млн шаршы метрді құрады, яғни, 1940 жылдарға қарағанда, екі жарым есеге жоғары болды. Бұқара халықтың тұрғын үй құрылысы мен оның елдегі өндірістік базасының дамуына белсенді қатысуы нәтижесінде бұл жылдары 254,5 млн шаршы метр жаңа үй тұрғызылды. Аталған уақытта қала тұрғындары өз есебінен және мемлекеттің көмегімен 69,2 млн шаршы метр үйді тұрғызды [1; 56].

50 жылдары тұрғын үй құрылысын дамытуда салынушы үйлер санының артуы ғана емес, біршама сапалы өзгерістер де тән: ғимараттардың капиталдылығы артып, олардың көгалдандырылуы және жайлылығы жақсарды. Бірақ соған қарамастан, тұрғын үй құрылысы халықтың сұранысынан артта қалушылығы біршама болды. Бұл артта қалушылықтың басты себептері мемлекет халық шаруашылығының барлық салаларына соғыстың тигізген ауыр зардаптарынан оларды бірдей шамада дамытуға мүмкіндіктерінің болмауында еді. Сонымен қатар тұрғын үйді тұрғызудың әдістеріне тұрғын үй құрылысының өндірістік-техникалық базасының сай келмеуі де белгілі бір дәрежеде бұл саланы артқа тартты.

Сонымен қатар тұрғын үй құрылысының дамуына көптеген қуаты аз, мамандандырылмаған құрылыс ұйымдары бойынша құралдарды, техникаларды және мамандарды шектен тыс пайдалану да жағымсыз әсер етті. 50-жылдардың ортасында әрбір қалада тұрғын үй құрылысын түрлі министрліктер мен ведомстволардың ондаған, тіпті жүздеген құрылыс ұйымдары жүргізді. Олардың көпшілігі көрші алаңдарда үйлерді тұрғызды, бірақ әрбір мекеме өзінің өндірістік базасын жасақтады. Әдетте мұндай қуаты аз ұйымдар техниканы әлсіз қолданды, сонымен қатар жаңа үй алаңдарын тұрғызу бойынша мемлекеттің жүктеген міндеттерін көбіне орындай алмады, шығынмен жұмыс жасады.

Индустрияландыру жылдарында тұрғын үй құрылысындағы қалыптасқан салалық жүйе 50 жылдардың ортасына қарай тұрғын үй құрылысын одан әрі дамытудың тежегішіне айналды. Сонымен бірге типтік жобалаудың әлсіз дамуы да кедергі болды: 1955 жылы тұрғын үйлер мен мәдени ғимараттардың жартысынан көбісі жеке жобалар бойынша тұрғызылды. Өз кезегінде мұның

барлығы мемлекеттік қаражатты шығындауға, құрылыстың қымбаттауына, оның көлемінің қысқаруына әкелді.

Тұрғын үй құрылысының жүру қарқынына кедергі болған басқа да себептер болды. Көптеген жергілікті, партиялық, кеңестік, кәсіподақтық органдар үшін тұрғын үй құрылысын дамыту және еңбекшілердің тұрғын үй-тұрмыстық жағдайларын жақсарту екінші деңгейдегі мәселе болып қала берді.

1950 жылдардағы Орталық Қазақстан қалаларының дамуының тарихы бойынша материалдар 1951–1955 жылдардағы Қарағанды облысының қалалары мен жұмысшы поселкелерінің тұрғын үй, мәдени-тұрмыстық, коммуналдық құрылыс пен көгалдандырудың соғыстан кейінгі екінші бесжылдық жоспарында толығымен көрініс тапқан. Берілген жоспар Қарағанды, Теміртау, Балқаш, Жезқазған қалалары және Атасу, Қаражал, Успен жұмысшы поселкелері үшін құрастырылған. Берілген елді мекендерде толығымен дерлік облыстың өнеркәсібі мен халықтың 80 % дейін шоғырланған.

Еңбекшілер депутаттарының қалалық кеңестерінің қолда бар мәліметтері бойынша, 1951 жылы тұрғындардың саны:

- Қарағанды қаласында: 850 мың адам;
- Теміртау қаласында: 48 мың адам;
- Балқаш қаласында: 52,4 мың адам;
- Жезқазған қаласында: 54,0 мың адам құраған [2; 20].

Көрсетілген елді мекендердің бірінде де тұрғындардың баспанамен, мәдени-тұрмыстық және коммуналдық қызмет көрсетумен қамтамасыз етілуі нормативке сай келмеген.

Қарағанды облысының қалалары мен жұмысшы поселкелерінің жайлылығы олардың дамуы мен тұрғындар санының өсімінен қалып қойды. Бір тұрғынға шаққанда келетін тұрғынжай алаңының аумағы 2,7–4,3 шаршы метрден келді.

Қарағанды мен Жезқазғанның тұрғындары ауыз суға аса қатты зәрулігі болды. Тұрмыстық-шаруашылық кәріз құбырлары тек Балқаш қаласында ғана болды. Қалған қалалар мен елді мекендер кәріз құбырларынсыз болды.

Өнеркәсіптің, халықтың өсімі мен оның тұрғын үймен, мәдени-тұрмыстық, коммуналдық қызмет көрсетумен қамтамасыз етілуінің арасындағы алшақтық өнеркәсіп кәсіпорындарының шын мәнінде жалғыз ғана құрылыс жүргізушілер болғанына қарамастан, көптеген жылдар бойында еңбекшілерге қажетті тұрмыстық жағдайды жасау мәселесіне жеткілікті көңіл бөлмеуінің салдарынан болды.

Қарағанды облысының қалалары мен жұмысшы поселкелерінің сол кездегі жағдайына сипаттама беру үшін тұрғындардың тұрғын үй алаңдарымен қамтамасыз етілуін қарастыру қажет. 1955 жылы тұрғын үй алаңының аумағы бір адамға шаққанда келесідегідей болды:

- Қарағанды қаласы бойынша 3,93 шаршы метрге дейін, 1951 жылғы 3,68 шаршы метр;
- Балқаш қаласы бойынша 6,68 шаршы метрге дейін, 1951 жылғы 4,35 шаршы метр;
- Теміртау қаласы бойынша 4,58 шаршы метрге дейін, 1951 жылғы 2,7 шаршы метр.

Сонымен қатар жаңа құрылыс көлемін айқындауда өзінің қызмет көрсету мерзімінен асып кеткен, жарамсыз тұрғын үйлердің бөліктерін (жертөле, қамыс үйлер, сазбалшықты және т.б.) жою қажеттіліктері есепке алынды.

1 - к е с т е

1953–1955 жж. Орталық Қазақстан қалаларының тұрғын үй құрылысын қаржыландыру және көлемі

Р/с №	Қалалар, мың шаршы м	1953 ж.	1954 ж.	1955 ж.	Барлығы, 1953–1955 жж.	1953–1955 жж. кап.салымдар	
						Барлығы	Соның ішінде тұрғынүй құр.
1	Қарағанды	150	170	175	495	1172,0	762,0
2	Балқаш	36,7	40,0	40,0	116,7	196,3	125,0
3	Теміртау	69,0	92,0	95,0	256	452,2	173,4
4	Жезқазған	40,8	45,0	50,0	135,8	239,8	190,1
	Барлығы	296,5	347	360	1003,5	2060,3	1250,5

Ескерту. Кесте КОММ. 961-к. 1-тіз. 163-іс. 23, 29-б. берілгендері негізінде құрылды.

Тұрғын үй құрылысының жоспарланған көлемі 1953–1955 жж. 1003,5 мың шаршы метрді құраған. Алайда тұрғын үй алаңының осындай біршама өсіміне қарамастан, тек қана Балқаш қаласының өзінде 1955 жылы тұрғын үй нормасы бір адамға шаққанда 6,7 шаршы метрді құрады, ал басқа қалаларда тұрғын жай алаңымен барынша төменгі қамтамасыз етілуі бар тұрғындар санының өсіміне байланысты, 1955 жылы — бір адамға 6 шаршы метрден келетін минималды норманың өзіне қол жеткізілмеді, Қарағанды қаласында 4 шаршы метрді, ал Теміртау қаласында бір адамға 4,6 шаршы метрден келді, тіпті жеке тұрғын үй құрылысын есепке алғанның өзінде осындай жағдай орын алды [2; 24].

Жоғарыда берілген кестеден байқағанымыздай, үш жылдағы (1953, 1954 және 1955 жж.) Қарағанды облысы қалаларының тұрғын үй, мәдени-тұрмыстық, коммуналдық құрылысына капитал салымының жоспарланған көлемі 2,1 млрд сол игеруі керек болатын, соның ішінде тұрғын үй құрылысына 1,3 млрд сом [2; 30].

Әрбір қала бойынша жағдайды қарастырсақ. 1952 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Балқаш қаласының халқы 46,5 мың адам бар, ал 1955 жылы 52,4 мың адам болды. Қала халқы Мыс зауыты, Гүлшат кеніші, Шығыс кенішінің дамуы мен табиғи өсім есебінен 5,9 мың адамға өсті. Қаладағы барлық тұрғын жай қоры 203,2 шаршы метрді құрады, бұл бір тұрғынға 4,3 шаршы метрден келді (норма бойынша 9 шаршы метр).

Жан басына тұрғын үй алаңын кем дегенде 6,5 шаршы метрге жеткізу үшін, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі бесжылдықта еңбекшілерді жайлы пәтерлерге орналастыру үшін 4 жылда 137 мың шаршы метр тұрғын жайды тұрғызып, пайдалануға беру керек еді және бұл үшін 175,029 мың сом қаржы салу көзделді [2; 32]. Қалада сол кезге дейін қалалық қонақ үй де болмады, ал 50 орындық моншаның жанындағы қонақ үй талаптарға сай келмеді. Барлық ведомстволық және басқа да қалалық ұйымдар тұрғын үйлерде орналасқан болатын және қалыптан тыс жағдайларда жұмыс жасады, сондықтан қаланың даму жоспарында 1954 жылы 2000 мың сомы құны бар екі Кеңестер үйін және Гүлшат кенішінде 35 мың сом құны бар бір поселкелік Кеңес үйін тұрғызу қарастырылды [2; 36].

1952 жылғы 1 қаңтарда Теміртау қаласының халқы 50 мың адамды және тұрғын үй қоры 175252 шаршы метрді құрады, оның ішінде ведомстволық — 97708 шаршы м, 1955 жылы халық саны 100 мыңға жетті.

Бір адамға шаққанда минималды тұрғын үй алаңының нормасы 6 шаршы метр болғанда, тұрғын үй қоры бесжылдықтың соңында 600 мың шаршы метрге жеткізілуі тиісті. Осыған орай кәсіпорындармен 246528 мың сом қаржы салынуы тиіс болды.

Осылайша, барлық тұрғын үй қоры 1955 жылы 446807 шаршы метрді құрауы керек болатын [2; 41].

1955 жылы Жезқазғанда тұрғындар саны 80 мың адамды құрады. Жезқазған мен Кеңгірде тұрғын жайдың жетіспеушілігі қатты байқалды, сондықтан 1951–1955 жылдары 160800 шаршы метр тұрғын үй алаңын салу жоспарланды, ол жан басына шаққанда 7 шаршы метрден тұрғын жайды қамтамасыз етеді, бұл құрылысқа 225210 мың сом капитал салу көзделді [2; 45].

1954–1955 жж. Қарағанды қ. тұрғын үй құрылысына 472,8 млн сом қаржы салу көзделді, 256,7 мың шаршы метр тұрғын жай пайдалануға берілуі тиіс болатын.

50-жылдардың ортасында кеңес азаматтарының барынша күшті сұранысына ие болған мәселе баспаналы болу еді. Соғыстан кейінгі жылдарда адамдар жартылай жертөле үйлерде, жертөлелерде, барак, коммуналдық пәтерлерде тұрды. 1955 жылы Қарағанды тас-көмір бассейнінің барлық елді мекендерінің тұрғын үй қорының 90 % жуығы 1 қабатты, көбіне ағаш және саманнан салынған үйлер болды. 3–4 қабатты үйлер негізінен Жаңа қалада салынды, жекелегенде Майқұдық пен Саран қалаларында салынған. Жаңа қала бойынша 2–4 қабатты құрылыстар оның тұрғын үй қорының шамамен төрттен бірін құрады. Жаңа қала көгалдандырылған және кәріз құбырлары тартылған; Ескі қалада әзірге кәріз құбырлары тартылмаған.

50 жылдардың ортасынан бастап барлық құрылыс үрдістерінің жаппай индустрияландырылуы негізінде тұрғын үй құрылысының ерекше қарқынмен ауқымды түрде жүргізілуі басталды. Тұрғын үй салу ісінде жаңа кезеңнің басталуына себепкер болған маңызды тарихи оқиға болып СОКП XX създі табылды, онда жалпылай алғанда елдегі «тұрғын үй құрылысын барынша кеңейту және жақсарту» туралы айтылған болатын. Бұл мәселеде тұрғын үйлер құрылысын іріленген, мамандандырылған мекемелердің күшімен жүргізуді ұсынды. Тұрғын үй құрылысының қарқынын көбейтуді, оның құнының арзандатылуы мен баспана жетіспеушілігін жоюды қарастырған қала дамуының сол кездегі жоспары кеңес тарихында тұңғыш рет 1957 жылы қабылданды.

Оның негізгі идеясы стандарты ішкі жоспарламасы бар нақты тұрғын үйдің үш-төрт модельдеуін қарастыратын бірегей типтік жоба бойынша үйлердің біраз қатарын салуда еді. Тұрғын үйдің жаңа типіне Бүкілодақтық конкурс өткізілгеннен кейін бір отбасыға есептелген тиалометражды деп аталатын пәтерлері бар тұрғын үйлердің типтік жобалары бекітілді.

Бір бөлмелі пәтерлер 18-ден 20 шаршы м дейін тұрғын жай алаңы бар, екі бөлмелілер — 30 шаршы метр және үш бөлмелілер 36–40 шаршы метрмен қарастырылды. Әрбір пәтерде 6 шаршы метрлік ас үй қарастырылды. Оларда терезе астындағы суықталған шкаф, біріктірілген кәріз жүйелері, дәліз және киім ілетін жер деп аталған 2–2,5 шаршы метрлік алаңқай болды, ол жатын бөлмемен байланыстырылды. Бұл пәтерлерге тән сипаттама: қабырғаға бекітілген шкафтар және киім қоятын сөрелер, кішігірім үстелше орналасқандығында болды. Барлық «қосымша алаңдар»: дәліз, жуынатын бөлме, ас үйлер барынша көлемі қысқартылды. Үйдің төбесі 2,7 метрге дейін түсірілді, сатымен өтетін жерлер тарылтылып, қойма, қоқыс шығаратын құбыр мен жеделсаты жойылды. Бұл «хрущевтік үйлер» деген атпен белгілі. Мұның барлығы әрбір пәтердің құнын 30–40 пайызға дейін азайтуға, коммуналка үйлерді жоспарлаудан бас тартқызуға әкелді [3; 58].

Мұрағат құжаттарындағы мәліметтер бойынша, 1959 жылы облыс бойынша тұрғын үй құрылысының жоспары 98,9 % орындалған. Жоспардағы 654,26 млн сомның іс жүзінде 647,06 млн сомы немесе 1958 жылғы іс жүзінде 189,42 млн сомға орындалған, өсім 41,4 % құраған тұрғын үйді пайдалануға беру жоспарланған 515,95 мың шаршы метрдің орнына, іс жүзінде 413,04 мың шаршы метр пайдалануға берілген. Бұл 1958 жылы іс жүзінде пайдалануға берілген тұрғын үй аумағынан 91,79 мың шаршы метрге асып түсті, өсім 28,6 % құрады [4; 168].

Қарағандыда бір адамға шаққанда тұрғын үй алаңының орташа нормасы 1957 жылы 5,5 шаршы метрді құрады, ал қаланың кейбір аудандарында одан да жоғары болды. Алайда көптеген пәтерлер коммуналдық болды, қарапайым ғана тұрмыстық жайлылығы болмады. Пәтерлерге жылу беру ісі де төмен жағдайда болды. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы да өте әлсіз және еңбекшілердің сұраныстарына толығымен жауап бере алмады. 1960 жылдың басында қалалар мен елді мекендердің тұрғын үй қоры су жүйесімен 31 %, кәріз жүйесімен — 26, орталық жылу беру жүйесімен — 35, газбен — 3, ыстық сумен 3 % қамтамасыз етілді. Мұның барлығы тұрғын үй мәселесін шешуді қиындата түсті [5; 121].

1956–1962 жылдардағы тұрғын үй мен әлеуметтік-мәдени тұрмыстық объектілерінің капиталдық құрылысының жылдық жоспарларын орындау туралы статистикалық есептердің берілгендері облыс кәсіпорындары мемлекеттік жоспар бойынша бөлінген қаржының есебінен 1962 жылы 688492 шаршы метр тұрғын үйді салуы керек болған, іс жүзінде жыл бойында 628126 шаршы метр тұрғын үй тұрғызылған, немесе жылдық жоспардың 91,2 % құрайды. Қарағанды қаласының еңбекшілері 1962 жылы 179677 шаршы метр тұрғын үйге ие болған немесе жылдық жоспардың 100,3 % құрады [6; 6].

Облыс бойынша тұрғын үй құрылысын салу бойынша жоспарды орындау үшін құрылыс ұйымдары үшін бекітілген құрылыс-монтаж жұмыстарының бағдарламасын орындау болып табылады.

2 - кесте

Қарағанды облысы бойынша тұрғын үй құрылысы туралы анықтама

Қала	Қапсалым көлемі, мың сом				Енгізу қуаты, шаршы м			
	1965 ж.			1966 ж. жоспар	1965 ж.			1966 ж. жоспар
	жоспар	іс жүз.	айырм.		жоспар	іс жүз.	айырм.	
Облыс бойынша	81453	74121	-7332	73249	567173	564490	+7317	510896
Қарағанды	26064	22223	-3831	19348	171212	173163	+1951	140305
Абай	2161	2025	-136	2179	14304	14375	+71	14833
Балқаш	6290	4814	-1476	6530	35821	36306	+184	45669
Жезқазған	7346	6650	-695	6958	53914	68925	+3011	46550
Саран	2861	2831	-30	2490	17690	19015	+1325	17013
Теміртау	8488	8687	-199	8144	64224	68519	+4295	55280
Шахтинск	8862	8552	-310	7632	45295	60657	+6362	48400
Қаражал	204	164	-40	338	2496	1062	+1434	2936

Жоғарыда берілген кестенің мәліметтеріне сүйенсек, 1956–1962 жылдар аралығында құрылыс жүргізуші ұйымдармен тұрғын үй құрылысы бойынша 21,0 млн сом игерілмеген [7; 21]. Қапсалымның көрсетілген көлеміне 150,0 мың шаршы метр тұрғын үй, немесе 500 пәтер, салуға болатын еді [8; 8].

Осылайша, 1950 жылдардың екінші жартысы — 1960 жылдардың басында жалпы алғанда еңбекшілер мен қызметкерлердің білім алу, денсаулық сақтау, тұрғын үй, азық-түлікпен қамтамасыз етілу мен тұрмысқа қажетті бұйымдарды пайдалану бойынша әлеуметтік мүмкіндіктері біршама кеңейді. Алайда қоғамда биліктің әлеуметтік саясаты халықтың біршама наразылығын туғызып отырды.

Жоғарыда берілген кестелерге сүйене отырып, 1956–1963 жылдары тұрғын үй құрылысының ауқымы шындығында да ауқымды мөлшерде болды. Соның нәтижесінде ұлттық тұрғын үй қоры екі есеге дерлік өсті — 640 млн шаршы метрден 1184 млн шаршы метрге дейін, берілген кезеңде Кеңес Одағында алдыңғы 40 жылға қарағанда тұрғын үйлер көп салынды.

Жаппай құрылыс жүргізудің нәтижесінде қала халқы өсімінің жоғарғы қарқынына қарамастан, тұрғын үймен қамтамасыз етілу артты.

1960 жылдарға қарай тұрғын үй жағдайы біршама жақсарды: жекелеген пәтер немесе үй қалалық үй түрі басымдығына қол жеткізілді, коммуналдық таршылық, барактар, лашық үйлер қалалықтардың көпшілігінде емес, аз ғана бөлігінде болды. 1956 жылдан 1963 жылға дейін тұрғын үй құрылысы шынымен де ауқымды болды. Алайда айтып өту керек, тұрғызылған тұрғын үйдің сапасы төмен болды, бірақ аса жоғары сұраныс асығуды талап етті. Дегенмен де, тұрғын үй дағдарысы жойылмады.

1961 жылы Орталық Қазақстан қалалары бойынша, әсіресе Қарағанды қаласында бірқабатты үйлерді тұрғызуға тыйым салынды. Сондықтан да 1970 жылдары көпқабатты үйлердің үлестік салмағы тұрғызылатын үйдің жылдық көлемінде 35 % дейін өсті. Тоғыз-он екі қабатты үйлер қаланың сыртқы келбетіне біршама өзгеріс енгізді. 1981 жылдың басында Қарағандыда он алты қабатты үй 7500 шаршы метр пайдалы алаңы бар үй қолданысқа берілді.

1966–1970 жылдары облыстың қалалары мен елді мекендерінде, аудан орталықтарында 4000,0 мың шаршы метр тұрғын үй салу көзделді, оның ішінде Қарағанды Қалалық кеңесі бойынша — 1600,0 мың шаршы метр қарстырылды.

1960–1980 жылдар Қарағанды қаласының бүкіл тарихында қарқынды құрылыс жүргізу бойынша барынша белсенді жұмыс жүргізілген кезең болды. Одақтық және республикалық органдармен сол кезеңде бұған қолайлы ықпал еткен ірі шешімдер қабылданды. Жыл сайын қала құрылысы үшін көлемді мемлекеттік қаржы бөлінді. 1960–1980 жылдары Қарағандыда 13 млн м² тұрғын үй, 164 мың оқушы орны бар 234 мектеп, 56 мың орындық мектепке дейінгі мекемелер, 7 мың орындық аурухана, бір ауысымда 12 мың қатысуға арналған емхана, 15 мың орындық клубтар салынды.

Қорыта келе, 1950 жылдардың екінші жартысы — 1960 жылдардың басында жалпы алғанда Орталық Қазақстан қалалары тұрғындарының баспанамен қамтамасыз етілуі, әлеуметтік жағынан қамсыздандырылуы бойынша әлеуметтік мүмкіндіктері біршама кеңейтілді. Бұл үшін кеңестік билік пен жергілікті басқару органдары тарапынан ауқымды шаралар жүргізілді. Соғыстан кейінгі жылдары халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету саласындағы қиындықтарды шешу үшін салынған саман үйлер, барак үйлер, жертөлелер аталған кезеңде де қолданыста болды. 1950 жылдардың екінші жартысынан бастап қарқын алған тұрғын үй құрылысының нәтижесінде қала халқы санының қарқынды өсіміне қарамастан, тұрғындардың тұрғын жай алаңымен қамтамасыз етілу деңгейі біршама артты. Тұрғын үй құрылысында орын алған өзгерістер, мысалы, көпқабатты тұрғын үйлер салу қалалардың архитектуралық келбетіне де жағымды әсер етті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Григорьева А.Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953–1964 гг.: дис. ... канд. ист. наук. — М., 2003. — 206 с.
- 2 ГАКО. — Ф. 691. — Оп. 1. — Д. 163. — Л. 20.
- 3 Харитонова А.Е. Основные этапы жилищного строительства в СССР // Вопросы истории. — 1965. — № 5. — С. 50–64.
- 4 Досмагамбетов С.К. Центральный Казахстан: природа и природные ресурсы, события и люди, реформы и развитие. — Алматы, 2003. — 562 с.
- 5 Караганда. Серия. История городов Казахстана / Под ред. А.С. Елагина — Алма-Ата: Наука, 1989. — 192 с.

- 6 ГАКО. — Ф. 691. — Оп. 1. — Д. 1432.
- 7 ГАКО. — Ф. 691. — Оп. 1. — Д. 455.
- 8 Социалистическая Караганда. — 1965. — № 68. — 5 апр.

Ж.А. Карсыбаева

Жилищные условия городов Центрального Казахстана в 1950–1960 гг.

В статье рассмотрены вопросы развития жилищного строительства и обеспечения жильем население городов Центрального Казахстана в 1950–1960-е гг. Автор, указывая рост населения в городах в связи с бурным развитием производства, определяет возникшие проблемы в обеспечении жильем людей. Показаны недостатки работы местных органов власти в области жилищного строительства в городах и населенных пунктах Центрального Казахстана, также проанализировано состояние жилья и административных зданий в городах. Показан ход жилищного, культурно-бытового, коммунального строительства и благоустройства. Рассмотрена политика Советской власти в сфере социального обеспечения населения.

Ключевые слова: Центральная Азия, жители города, строительство жилья, населенные пункты, административные здания, коммунальное хозяйство, производственно-техническая база, сведения архивов.

Zh.A. Karsybayeva

Housing terms of cities of Central Kazakhstan in 1950–1960

This article considers the development of housing, provision of housing for the urban population of Central Kazakhstan in the 1950–1960-s years. The author indicating the growth of population in the cities in connection with rapid development of production determines the problems encountered in providing housing for people. The author shows the failings in the work of local authorities in the management of housing in the towns and cities of Central Kazakhstan, also analyzes the condition of housing and the administrative buildings in the cities. Showing the amount allocated for this industry, analyzes the process of housing, cultural-household, municipal construction and improvement. Evaluates the politics of the Soviet government in the sphere of social security of the population.

Keywords: Central Asia, the inhabitants of the city, housing, settlements, Administrative divisions of the building, engineering, production and technical base, information archives.

References

- 1 Grigoryeva A.G. *Soviet everyday life and living standards of the USSR in 1953–1964 гг.*: dis. ... Cand. of historical sciences, Moscow, 2003, 206 p.
- 2 SAKR, f. 691, 1, 163, p. 20.
- 3 Kharitonova A.E. *Questions of history*, 1965, 5, p. 50–64.
- 4 Dosmagambetov S.K. *Central Kazakhstan: nature and natural resources, the events and the people, reform and development*, Almaty, 2003, 562 p.
- 5 *Karaganda. Series: History of the cities of Kazakhstan*, ed. A.S. Elagin, Alma-Ata: Nauka, 1989, 192 p.
- 6 SAKR, 691, 1, p. 1432.
- 7 SAKR, 691, 1, p. 455.
- 8 *Socialist Karaganda*, 1965, April, 5, 68.

N.A. Kassymzhanova¹, M. Dutta²

¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan;*

²*Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India*

(E-mail: nazie_one@mail.ru)

Activities of the Republic of Kazakhstan in the United Nations on international security issues

The article discusses the activities of the Republic of Kazakhstan on issues of international security within the framework of the United Nations, international organization established to maintain and strengthen international peace and security, development cooperation between States. Analyzes the activities in which the Republic of Kazakhstan is actively involved in the framework of international security. Also authors examined the main directions of the country's activities in this area.

Keywords: international security, Kazakhstan, UN, disarmament, non-proliferation of nuclear weapons, to maintain and strengthen international peace and security.

At the beginning of XXI century deep changes taking place in the sphere of international relations have identified the need for a new approach to international security with the development of strategic thinking, based on the new material and technical base, military and political tools and organizational and international legal framework. Such a comprehensive approach requires the development and strengthening of the entire system of international law, the social purpose of which is to contribute to international peace and international security and peaceful relations between States.

Modern understanding of international security has been formulated to create the United Nations in Article 1 of the Charter, which defines its main objective: «1. To maintain international peace and security, and to that end: to take effective collective measures for the prevention and removal of threats to the peace, and for the suppression of acts of aggression or other breaches of the peace, and to bring about by peaceful means, and in conformity with the principles of justice and international law, adjustment or settlement of international disputes or situations which might lead to a breach of the peace» [1]. An integral part of international security is effective functioning of the collective security mechanism enshrined by UN Charter.

International security issues are a strategic priority for the entire international community. Taking into account the increasing interdependence of states internal conflicts and conflict situations often lead to aggravation of the situation, not only domestically, but also in the whole region. In turn, these trends are reflected in general in the entire system of international security.

Taking into account the key role of the United Nations in this area, Kazakhstan is increasing its cooperation with the UN on a regular basis. At the same time, Kazakhstan is considering the UN as the most authoritative and universal international organization. Kazakhstan supports strengthening the UN's central role in the maintenance of international peace and security, conflict resolution, the struggle with other challenges facing humanity.

In the field of disarmament and non-proliferation of weapons of mass destruction UN recognizes the contribution of Kazakhstan in its efforts to strengthen the nuclear nonproliferation regime. One of the first decisions of Kazakhstan in the period before independence was the closure of the Semipalatinsk nuclear test site, and later rejection of the legacy, the fourth largest in the world, nuclear arsenal. The fundamental decision on the non-nuclear status of Kazakhstan was highly appreciated by the UN, when the 49th Session in 1994, the General Assembly, in resolution 49 / 57R welcomed Kazakhstan's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons as a state that does not have them [2].

This step has allowed Kazakhstan to seek broad international support and receive unconditional guarantee of their safety from the countries of the «nuclear club» — Russia, the United States, Britain, France and China which has provided more effective security.

As part of the nuclear non-proliferation and disarmament should also be noted Kazakhstan's key role in the creation of a zone free from nuclear weapons in Central Asia. The corresponding agreement was signed in 2006, the participants were Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan. Zone in Central Asia has a number of unique features, as this is the first zone created in the Northern hemisphere in a

region that borders two nuclear powers — Russia and China. It should be noted that the Treaty was the first multilateral agreement in the field of security, which covers all five Central Asian countries.

In resolution 65/49, adopted at the 65th session of the UN General Assembly (December 8, 2010), the General Assembly welcomed the entry into force of the Treaty on the zone free from nuclear weapons in Central Asia. At the same time, the resolution notes: «the Treaty on the zone free from nuclear weapons in Central Asia on the basis of arrangements signed between the States of the region, is an important step towards strengthening the nuclear non-proliferation and regional and international peace and security» [3].

Former UN Secretary General Ban Ki-moon, during his official visit to Kazakhstan in 2010, said that the first nuclear-free zone free of nuclear weapons, established in the region which had nuclear weapons before. He drew attention to another feature of the Treaty: it first requires all participants within 18 months after its entry into force to sign an additional protocol with the IAEA safeguards and to fully implement the obligations under the Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty [4].

It can be considered very symbolic the initiative of Kazakhstan proclaim August 29 the International Day against Nuclear Tests, which was supported and approved unanimously the at 64th session of the UN General Assembly in December 2, 2009. Resolution 64/35 «On the International Day against Nuclear Tests» calls for greater awareness and educating people about the consequences of nuclear weapon test explosions or any other nuclear explosions and the need for their cessation as one of the means to achieve the goal of a world free of nuclear weapons. It states: «The General Assembly ... emphasizing the essential role of Governments, intergovernmental organizations, civil society, academia and the media, recognizing related to this the importance of education as a tool to promote peace, security, disarmament and non-proliferation, declares August 29 as the International Day against nuclear testing ...» [5].

This day is intended to strengthen United Nation, Member States, intergovernmental and non-governmental organizations, academic institutions, youth networks and the media actions to inform, educate, and underscore the need for the prohibition of nuclear tests as a valuable step in building a more secure world.

Former UN Secretary-General Ban Ki-moon on the occasion, said: «A world free of nuclear weapons would be a global public good of the highest order. In May 2010, all states — parties to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, describing the achievement of a nuclear test ban as «vital» task, have pledged to work towards «the achievement of peace and security in a world free of nuclear weapons» [6].

Kazakhstan acceded to all major international agreements in the field of non-proliferation of weapons of mass destruction, has signed the IAEA Additional Protocol and continues to strengthen effective export control system.

In his speech at the 66th session of the UN General Assembly, the Head of State N.A. Nazarbayev highlighted issues of global nuclear safety: «Kazakhstan proposed to start development of the Universal Declaration of nuclear-free world, pointing to the need to expand the legal basis for international monitoring of the UN and the IAEA for the implementation of the obligations of all the countries in the sphere of non-proliferation. He also noted the importance of increasing the responsibility of all States, especially nuclear, to reduce nuclear weapons and the gradual destruction of its arsenal» [7].

At the international conference «From nuclear test ban to a world free of nuclear weapons», August 29, 2012 in Astana, Kazakhstan initiated the project ATOM (Abolish Testing Our Mission). This is an international petition campaign created to unify public opinion around the world against nuclear testing. In the framework of the project anyone in the world, which opposes nuclear weapons, will sign the online petition to the governments of the world to permanently renounce nuclear tests and to achieve the early entry into force of the Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty. This initiative has already received considerable support of the world community.

Kazakhstan expressed its readiness to host the International Bank of low-enriched uranium IAEA. On August 2015 there were signed Country Agreement on its placement. In this regard, Minister of Foreign Affairs, said: «We believe that the development of multilateral approaches to the nuclear fuel, including the creation of guaranteed nuclear fuel supplies will contribute to the peaceful use of nuclear energy» [8].

In 2013, Kazakhstan has provided a platform in Almaty for two rounds of negotiations of «six» international mediators with the Islamic Republic of Iran on the Iranian nuclear program, in which was laid the foundation for further progress in the negotiation process.

Taking into account the risk of non-conventional threats of the XXI century in the face of terrorism, Kazakhstan is actively cooperating with the UN on this issue. Thus, in January 2005 in Almaty was held the

IV meeting of the Counter-Terrorism Committee (CTC) of the UN Security Council with international, regional and sub-regional organizations.

One of the main tasks of the CTC is to develop a coherent states line in the fight against international terrorism and implementation of the consequent wide range of measures, both political and economic, and military nature.

The agenda of the meeting includes the following questions: the fight against the financing of terrorism, the international instruments in the field of combating terrorism, ensuring the safety of air and sea ports, multilateral and bilateral agreements and arrangements to combat terrorism.

In the previous meeting of the UN Security Council, the President of the Security Council separately welcomed and thanked Kazakhstan for the initiative to hold a special meeting of the CTC in Almaty. Prior to that, three such meetings of the Committee were held in New York, Washington and Vienna [9].

Among Kazakhstan's efforts to promote global security mechanisms, a special place is occupied by the idea of convening the Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia (CICA), which was launched by the President of N.A. Nazarbayev at the 47th session of the UN General Assembly in October 1992. Currently, the UN has an official observer status in CICA.

CICA, as noted above, was proposed as an initiative to create a universal security structures on the Asian continent. After more than twenty years since the creation of idea and more than ten years since the first Summit Forum in Almaty in 2002, it can be stated that the convening of this meeting, of course, was the real contribution of Kazakhstan in ensuring security in Asia. Despite the positive dynamics in the development of the Organization, due to the expansion of the zone coverage by increasing the number of participants, as well as adopted by the Catalogue of confidence building measures in five key areas (political, military, the fight against new challenges and threats, economic, environmental and humanitarian), there is still a number of outstanding issues that need particular attention by Member States of this international institution. Sometimes the question is put under CICA efficiency due to the lack of concrete decisions and performance, but it should be remembered that it was originally convened as a «meeting» and, therefore, was made «dialogue» by the parties of confidence-building measures at the forefront.

In his speech at the IV Summit of the Conference on Interaction and Measures in Asia, President N.A. Nazarbayev expressed his confidence in the need to create an effective Organization for Security and Development in Asia (OSDA) on the basis of the CICA, which could create a good competition the OSCE and to promote the sustainable development of the Asian continent [10].

As an active participant in the activities of the UN in the disarmament process and the strengthening of international security, Kazakhstan has consistently urged the international community to achieve tangible results in this area.

On the 68th session of the General Assembly of the United Nations in 2013, the head of the Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan, E.A. Idrisov reiterated the country's position on nuclear disarmament, calling on the international community to demonstrate political will and start the development of the treaty banning the production of fissile materials, to convene a conference to discuss the establishment of a zone free of nuclear and other weapons of mass destruction in the Middle East [11].

The United Nations peacekeeping plays a key role in matters of international security. The role of its peacemaking is quite significant: over the past two decades, according to UN data, the number of interstate conflicts in the world declined by almost half, which is largely due to the conduct of preventive diplomacy and peace-keeping efforts of the United Nations [12].

Kazakhstan's participation in peacekeeping operations regulated by the CIS Charter adopted in January 1993 and the Concept of prevention and settlement of conflicts on the territory of States Parties of 1996. The concept of the CIS activities in the peace plan specifies measures to prevent conflicts and their resolution, post-conflict peace-building. Each of these areas is suggests to use as an instrument of peacekeeping troops [13]. A total of four post-Soviet space peacekeeping operations have been deployed over the last 20 years, with troops of the Commonwealth countries. Among them, in the Rep.

Kazakhstan stated the readiness to participate in UN peacekeeping in 1994. Then, on behalf of the three states - Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan, a proposal was made to establish a joint battalion.

In March 1997, in accordance with the decision of the UN General Assembly to expand the membership of the Special Committee on Peacekeeping Operations (PKO), Kazakhstan was accepted as a full member of the Special Committee [14; 214].

The Kazakh peacekeeping battalion «Kazbat" created in 2000 participated in peacekeeping operations in Iraq within the overall NATO programs that were authorized by the UN Security Council.

Today, Kazakhstan has the intention to send their military contingents to the UN mission to participate in peacekeeping operations. In 2013, the Parliament of the Republic of Kazakhstan supported the President's proposal on sending troops to the UN mission in Haiti, Western Sahara, Côte d'Ivoire and Liberia. The importance of this activity is dictated by the urgency of strengthening the state's authority in the world community, as well as the opportunity to gain international experience in peace-building.

According to the speech of former Minister of Defense of the Republic of Kazakhstan A. Dzhaksybekov, one of the tasks of the Armed Forces is to provide the necessary hands-on experience, increase training of military personnel. Kazakhstan fulfills its obligations for the maintenance of peace and security as a responsible member of the international community. Thereby, it contributes to the consolidation of the country's position as a regional leader and serves as a weighty argument for the promotion of national interests on the international scene [15].

However, in our opinion, taking into account all possible risks and losses, Kazakhstan's participation in UN peacekeeping operations in the first place, would have a beneficial effect on the improvement of the defense system and the Armed Forces of Kazakhstan. It should be noted that the accumulated international experience in this area can always be applied in the context of regional security. In the context of his candidature by Kazakhstan as a non-permanent UN Security Council member for the 2017–2018 the positive dynamics of development of the country's participation in peacekeeping operations would have a significant support to the country in the international community.

In 2013 Kazakhstan began work on the creation Agency of international development assistance KazAID to provide technical assistance to Central Asian countries and other republics. This fact reaffirms the responsibility of Kazakhstan's policy in the field of security in the Central Asian region and, in general, on the Eurasian continent [16].

In the framework of the UN peacekeeping Kazakhstan takes an active part in stabilizing the situation in Afghanistan. As previously noted, Afghanistan is one of the priorities of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan that, first of all, due to the importance of maintaining security in the Central Asian region.

Today, Kazakhstan is implementing its commitments to rebuild Afghanistan. In the field of international development efforts are aimed at strengthening the internal security through improvement of the economic and humanitarian spheres of public life.

In the light of the adopted in 2007 Special Plan Assistance to Afghanistan, Kazakhstan since 2010 has committed itself to the training of Afghan students in the period until 2018. In addition, the Republic of Kazakhstan carries out a series of major projects to rebuild Afghanistan's infrastructure, including the construction of institutions of medicine and education, as well as food supplies. Today, Aktau port is used for delivery of goods to Afghanistan. The third meeting of foreign ministers of member countries of the Istanbul process was held in Almaty in 2013 and accepted declaration defined «platform of regional interests» on specific measures of cooperation in the fields of education, the economy, the fight against terrorism and drug trafficking, natural disasters, as well as the development of Afghanistan's infrastructure.

In conclusion, cooperation between Kazakhstan and the UN in international security can be assessed as positive and dynamic in all aspects of cooperation.

References

- 1 Charter of the United Nations. — [ER]. Access mode: <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>
- 2 Устав Организации Договора о коллективной безопасности. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.odkb.gov.ru/b/azg.htm>
- 3 Resolution 49/57. Declaration on the Enhancement of Cooperation between the United Nations and Regional Arrangements or Agencies in the Maintenance of International Peace and Security. Resolution Adopted by the General Assembly during its 49th Session. — [ER]. Access mode: <http://www.un.org/documents/ga/res/49/a49r057.htm>
- 4 Report of the Secretary-General on the work of the Organization. Official records of the General Assembly 68th Session. — [ER]. Access mode: http://www.un.org/depts/los/general_assembly/general_assembly_reports.htm
- 5 Resolution 65/49. Treaty on a Nuclear-Weapon-Free Zone in Central Asia. — [ER]. Access mode: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/65/49
- 6 Визит Генерального секретаря ООН Пан Ги Муна в Казахстан. — [ЭР]. Режим доступа: thenews.kz/2010/04/08/314044
- 7 Официальное выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на 66-й Сессии Генеральной Ассамблеи ООН. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/page/page_the-president-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-participates-at-the-66th-sessio_1348722848

8 Заявление Министерства иностранных дел Республики Казахстан в связи с 20-летием присоединения Казахстана к Договору о нераспространении ядерного оружия (ДНЯО). — [ЭР]. Режим доступа: www.mfa.gov.kz/ru/kazakhstan/news

9 Resolution 64/35. International Day against Nuclear Tests. Adopted by the General Assembly during 64th Session. — [ER]. Access mode: <http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=A/RES/64/35>

10 Официальный сайт Президента РК. Участие в IV саммите Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/page/page_216789_uchastie-v-iv-sammite-soveshchaniya-po-vzaimodeistviyu-i-meram-doveriya-v-azii

11 Официальное выступление Министра иностранных дел Республики Казахстан на 68-й Сессии Генеральной Ассамблеи ООН. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.inform.kz/rus/article/2593450>

12 Цифры и факты. — [ЭР]. Режим доступа: www.un.org/ru/peacekeeping/resources/statistics/facksheet.shtml.

13 Records of the 5113th Security Council meeting. Threats to international peace and security caused by terrorist acts. New York, 2005. — S/PV.5113. — [ER]. Access mode: <http://www.un.org/en/sc/meetings/records/2016.shtml>

14 *Арыстанбекова А.Х.* Казахстан и ООН: история и перспективы. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 214 с.

15 Казахстан направит своих наблюдателей в миротворческие миссии. — [ЭР]. Режим доступа: www.interfax.kz/rus/10news_id/9008. (дата обращения 1 марта 2014 г.)

16 Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева перед представителями дипломатического корпуса. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/page/page_segodnya-prezident-kazakhstana-nursultan-nazarbaev-vstretilsya-s-glavami-zarubezhnykh-diplomaticheskikh_1358506200?print=1.

Н.А. Касымжанова, М. Дутта

Халықаралық қауіпсіздік мәселесі бойынша Қазақстан Республикасының БҰҰ-дағы қызметі

Мақалада халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау және нығайту, әлем мемлекеттері арасындағы әріптестікті дамыту үшін құрылған халықаралық ұйым БҰҰ шеңберінде Қазақстан Республикасының халықаралық қауіпсіздік саласындағы қызметін қарастырды. Қазақстан Республикасы белсенді түрде қатысатын халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету шеңберінде іске асырылатын шараларға сараптама жасалды. Сонымен қатар авторлар аталған салада мемлекет қызметінің негізгі бағыттарын зерттеді.

Кілт сөздер: халықаралық қауіпсіздік, Қазақстан, БҰҰ, қарусыздандыру, ядролық қаруды таратпау, қауіпсіздікті қолдау және нығайту.

Н.А. Касымжанова, М. Дутта

Деятельность Республики Казахстан в ООН по вопросам международной безопасности

В статье рассмотрена деятельность Республики Казахстан по решению проблем по поддержанию мира и спокойствия в различных регионах земного шара в рамках такой международной организации, как Организация Объединенных Наций, созданной для поддержания и укрепления мира и безопасности, развития сотрудничества между государствами в различных областях. Проанализированы мероприятия, в которых Республика Казахстан активно участвует в рамках обеспечения международной безопасности, а также представлены основные направления деятельности страны в этой области.

Ключевые слова: международная безопасность, Казахстан, ООН, разоружение, нераспространение ядерного оружия, поддержание и укрепление мира и безопасности.

References

- 1 Charter of the United Nations, <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>
- 2 Charter of the Collective Security Treaty Organization, <http://www.odkb.gov.ru/b/azg.htm>
- 3 Resolution 49/57. Declaration on the Enhancement of Cooperation between the United Nations and Regional Arrangements or Agencies in the Maintenance of International Peace and Security. Resolution Adopted by the General Assembly during its 49th Session, <http://www.un.org/documents/ga/res/49/a49r057.htm>
- 4 Report of the Secretary-General on the work of the Organization. Official records of the General Assembly 68th Session, http://www.un.org/depts/los/general_assembly/general_assembly_reports.htm

- 5 Resolution 65/49. Treaty on a Nuclear-Weapon-Free Zone in Central Asia, http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/65/49
- 6 The visit of the UN Secretary General Pan Ki Mun to Kazakhstan, thenews.kz/2010/04/08/314044
- 7 Official speech of the Republic of Kazakhstan Nazarbayev N.A. at the 66th Session of the UN General Assembly, http://www.akorda.kz/ru/page/page_the-president-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-participates-at-the-66th-sessio_1348722848
- 8 Statement of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan in connection with the 20th anniversary of Kazakhstan's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT), www.mfa.gov.kz/ru/kazakhstan/news
- 9 Resolution 64/35. International Day against Nuclear Tests. Adopted by the General Assembly during 64th Session, <http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=A/RES/64/35>
- 10 The official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Participation in the IV Summit of the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia, http://www.akorda.kz/ru/page/page_216789_uchastie-v-iv-sammit-soveshchaniya-po-vzaimodeistviyu-i-meram-doveriya-v-azii
- 11 Official speech of the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan at the 68th Session of the UN General Assembly, <http://www.inform.kz/rus/article/2593450>
- 12 Numbers and facts, www.un.org/ru/peacekeeping/resources/statistics/facksheet.shtml.
- 13 Records of the 5113th Security Council meeting. Threats to international peace and security caused by terrorist acts. New York, 2005. – S/PV.5113, <http://www.un.org/en/sc/meetings/records/2016.shtml>
- 14 Arystanbekova A.Kh. *Kazakhstan and UN: history and perspectives*, Almaty: Daik-Press, 2004, 214 p.
- 15 Kazakhstan will send its observers to peacekeeping missions, www.interfax.kz/rus/10news_id/9008. (дата обращения 1 марта 2014 г.)
- 16 Speech of President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to representatives of the diplomatic corps, http://www.akorda.kz/ru/page/page_segodnya-prezident-kazakhstana-nursultan-nazarbaev-vstretilsya-s-glavami-zarubezhnykh-diplomaticeskikh_1358506200?print=1.

Ж.Д. Кусаинова

*АО Университет «КАЗГЮУ», Астана, Казахстан
(E-mail: kusainovazd@mail.ru)*

Национально-освободительное движение казахского народа под предводительством Кенесары Касымова: вопросы методологии изучения

В статье рассмотрены проблемы изучения, методологические подходы исследования национально-освободительного движения казахского народа 1837–1847 гг. под предводительством Кенесары Касымова, историческое значение национально-освободительного движения казахского народа в период колониального господства Российской империи. Дана характеристика методологических подходов в исследовании и осмыслении национально-освободительного движения указанного периода, а также представлен краткий историографический обзор формирования неоднозначных точек зрения, взглядов, концепций на данное историческое событие. В статье, во-первых, поставлена проблема недостаточного и не вполне объективного исследования национально-освободительного движения под предводительством Кенесары Касымова, во-вторых, рассмотрена научная литература, посвященная истории движения 1837–1847 гг., в-третьих, представлен анализ методологических подходов в изучении движения и влияния эпохи и политической системы на их эволюцию. Проблемы, поднятые в статье, показали, что изучение историографии и методологии движения может послужить новым импульсом рассмотрения темы национально-освободительного движения казахского народа периода присоединения к Российской империи. Дана возможность расширить знания в области истории Казахстана XIX в., узнать о неоднозначных оценках движения под предводительством Кенесары Касымова и понять причину малоизученности и противоречивости ученых в оценке данного движения.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, государственность, историография истории Казахстана, колонизация, методология исторической науки, методика изучения, идеология, историология, принципы исследования, цивилизационный подход, методология исследования, историографический обзор, концепция, Кенесары Касымов, колониальное господство.

Национально-освободительное движение казахского народа против колониализма является одной из приоритетных тем в истории Казахстана. С приобретением независимости Республикой Казахстан пристальное внимание ученых было обращено на одно из крупнейших и противоречивых движений — движение под предводительством Кенесары Касымова, оценки которого, а также личности предводителя этого движения имеют сложный и неоднозначный характер.

На сегодняшний день о движении и личности Кенесары в исторической науке накоплен значительный материал, сложилась историографическая традиция в изучении как самого движения, так и личности Кенесары Касымова.

Кенесары Касымұлы родился в 1802 г. в Акмолинской области — султан, чингизид, внук великого казахского хана Абылай-хана, последний казахский хан трех жузов. С именем Кенесары Касымова связано исторически важное явление в казахской истории — национально-освободительное движение казахского народа за свою независимость 1837–1847 гг. Фигура Кенесары Касымова и возглавленное им движение прошли сложный, неоднозначный путь в своей оценке. Названная проблема становилась предметом жарких споров и дискуссий, участники которых порой делились на сторонников, противников или занимали срединную позицию. В то же время в своем осмыслении эта проблема неоднократно обнаруживала свою истинную суть и повторяла вновь само событие, вознаграждая героев-исследователей и обнажая предателей и лжеученых исследователей истории национально-освободительного движения казахского народа. Наконец, становясь предметом пристального внимания, тотальной слежки и цензуры, проблема истории движения Кенесары Касымова подвергалась и всеобщему ostracismu и забвению, будучи ошельмованной в реакционности на протяжении почти четырех десятилетий советской эпохи. Реальное и предметное возвращение темы «Национально-освободительное движение 1837–1847 гг. и Кенесары Касымов» стало возможным лишь благодаря обретению Казахстаном и казахским народом своей независимости и суверенитета.

Историческое и историографическое осмысление национально-освободительного движения Кенесары Касымова, так же как и подобных ему исторических событий, тесно связано с противоречивыми процессами в истории Казахстана, например, с присоединением к России и колонизацией Казахстана.

Вследствие объективных причин казахский народ долгие годы стоял перед альтернативой — быть ли в подчинении царской России, Китая или среднеазиатских ханств. Первостепенное значение имеет детальное выяснение причин, побудивших казахский народ ориентироваться на Россию и связать свое будущее с судьбой русского народа, а также методов его борьбы против царской политики подчинения, присоединения и превращения Казахстана, в конечном счете, в колонию. Колонизаторская политика царизма встретила отпор казахского народа. Отталкивало казахов от царской России не их общение с русским народом, а реакционная колонизаторская политика российского самодержавия, против которого боролись как лучшие сыны русского, так и казахского народов.

Период 20–40-х годов XIX в. является одним из судьбоносных в отечественной истории, так как в это время произошли события, определившие судьбу казахского народа на предстоящие 150 лет. Это было время, когда власть царского правительства прочно закрепилась в Казахстане, а ханская власть, являвшаяся символом государственности казахов, подверглась ликвидации.

В то же время происходит одно из наиболее крупных в истории национально-освободительного движения казахского народа — движение под руководством Кенесары Касымова. Оно продолжалось в течение десяти лет, последовательно охватив все три казахских жуза, и вовлекло в борьбу широкие народные массы. Восстание Кенесары Касымова поддерживалось народными массами. Это объясняется сочувствием народа идее Кенесары, который стремился объединить силы трех жузов и образовать единое государство, а отношения с Россией строить на основе протектората, при котором сохраняется территориальная целостность и государственная самостоятельность Казахстана.

В истории национально-освободительного движения были периоды разных уровней, решались различные задачи. Народно-освободительная борьба под предводительством Кенесары Касымова стягивала в единый узел множество проблем: борьбу против колониальной зависимости, восстановление утраченной государственности, социальное освобождение казахских шаруа. Большинство из этих проблем находило определенное решение в ходе борьбы на том уровне, на котором находилось состояние казахского общества.

В восстании Кенесары немало противоречий: война с Кокандским ханством, имевшая целью освобождение казахов, с одной стороны, и братоубийственная война с киргизами — с другой.

Противоречивость политики Кенесары Касымова вызвала братоубийственную войну на земле киргизов. Восстание произошло в момент, когда царская Россия, увлеченная расширением своих владений, решила покончить с независимостью регионов, сохранявших свою обособленность.

Одними из противоречивых моментов в тактике Кенесары на протяжении всего движения были разгромы аулов, не вступивших в ряды повстанцев. В период наивысшего подъема борьбы начали обнаруживаться ее слабые стороны. Явственно чувствовалась ее бесперспективность, поскольку силы были неравными: регулярные войска царской России вместе с их дипломатическими подходами представляли собой такую угрозу, которую невозможно было преодолеть. Кроме того, в условиях непрерывного военного положения всплывали противоречия между лозунгами Кенесары и его установками на усиление эксплуатации и личной власти, так как Кенесары и его ближайшие родственники становились крупными феодалами. Но, тем не менее, выступление народных масс на большой территории, охватившее широкие социальные слои населения, можно квалифицировать как национально-освободительное.

В целом движение 1837–1847 гг., как и другие национальные движения в Казахстане, выступало за сохранение казахской общины, стабильности казахского общества и различных его институтов. В этом сходились интересы различных слоев, групп и классов. Исходя из этого их можно оценить как прогрессивный процесс. По своему размаху и воздействию на политику России, сопредельных государств и внутреннюю жизнь Казахстана, охвату, длительности и упорству война Кенесары Касымова является наиболее показательной в истории борьбы казахского народа за свою независимость и суверенитет, имея эпохальное значение. В лице внука Абылай хана Кенесары мы имеем не только последнего казахского хана, великого полководца, государственного деятеля, дипломата, но и, по выражению М.Б. Олкотт, «первого казахского националиста» [1; 65]. Его восстание, наряду с движением горцев Кавказа под предводительством Шамиля, в течение 10 лет отвлекало силы и средства могущественной империи, отодвинув сроки военного покорения части Среднего и Старшего жузов, Средней Азии.

До периода независимости Казахстана проблема истории событий, связанных с именем Кенесары Касымова, основывалась преимущественно на подходах, определявшихся официальными концепциями. Это характерно как для периода до 1917 г., так и для советской эпохи. В советский период

было принято выделять в дореволюционной историографии два официальных направления: дворянское и буржуазное [2]. Первое из них охватывает период до 60-х годов, второй — с 60–70-х годов XIX в., и представлено преимущественно исследованиями, оправдывавшими действия официальных российских властей по колониальному захвату казахской территории. В то же время положительной стороной этих исследований было присутствие в них большого фактологического, этнографического, географического материала, а также сведений экономического характера. Кроме того, национальные движения в колониальном крае ими рассматривались отчасти попутно, отчасти поверхностно. Для «дворянской» историографии было характерным применение термина «движение протеста» при определении характера национально-освободительного движения казахского народа в XVIII – первой половине XIX вв. Труды представителей буржуазного направления писались также с позиций оправдания «цивилизаторской» деятельности царской колониальной администрации в национальных окраинах России. Но в то же время в них присутствовало рациональное зерно и кое-где находит место мысль об освободительном характере движения казахов за самостоятельное развитие. Объективные же условия колонизации казахских степей и их колониального освоения во второй половине XIX в. выдвинули перед российскими творцами анналов казахской истории задачу осуждения проявления всех форм национального сопротивления против колониальной экспансии метрополии. Труды представителей буржуазного направления также страдали методологическими погрешностями, вытекавшими из специфики и особенностей эпохи. На сегодняшний день деление на подобные направления — дворянское и буржуазное — потеряло актуальность и всякий смысл. Во-первых, потому что подобное деление проистекало из-за формационного подхода, принятого за основу марксистско-ленинской методологии. Во-вторых, с позиции достигнутой Казахстаном независимости и суверенитета и те и другие одинаково являлись сторонниками и выразителями интересов колониальных притязаний царской России.

Методология и методика изучения как национально-освободительного движения казахского народа в целом, так и движения Кенесары Касымова менялись неоднократно со времен их начала. Этапными в исследовании проблемы можно считать и труды военных историков, являвшихся офицерами генерального штаба Российской империи. Основными объектами исследовательского поиска военных историков были история, быт, традиции, образ жизни и места дислокации казахов. Последние были вызваны установками и потребностями завоевательной политики России. Однако это не отрицает того, что военная историография стала самостоятельным направлением в развитии русской историографии в целом. Следовательно, для нее были характерны предмет, метод, методология исследования и определенные традиции. Объективно методологической основой их исследований являлось просветительство, привнесенное в Россию XVIII в. В исторической литературе сложилось и довольно долго бытовало мнение о том, что все дореволюционные исследователи не понимали сущности общественно-экономического строя кочевого хозяйства, казахов и казахского кочевого ханства. Порой отмечалась неспособность историков XIX в. дать объективную оценку причин и характера народных движений XVIII–XIX вв. [3; 268, 269].

Уровень развития исторической науки, общие методологические установки имперского мышления, степень цензурного гнета накладывали отпечаток на мировоззрение авторов. Однако среди рассуждений ненаучного характера можно встретить глубокие заключения и выводы о причинах, предпосылках, ходе и характере движений протеста. Правильное понимание роли и места данных авторов в системе исторической школы прошлого даст возможность выявить причины, не позволившие этой группе исследователей подойти к оценке событий иначе и, что самое важное, найти рациональное зерно в их суждениях.

Нет смысла объяснять, как далек был автор от характеристик и истинных критериев, лежащих в основе типологии освободительного движения в Казахстане. Оставаясь на уровне военного специалиста, он дифференцировал их по характеру широкомасштабности и «успехов» в подавлении российскими войсками.

Как было сказано ранее, в советской исторической науке изучение национально-освободительных движений основывалось на формационном подходе, согласно которому в оценке освободительной борьбы казахского народа применялись следующие критерии: социальная база движения, руководящая социальная группа или класс, цели движения. Объяснение логики исторических событий и поведение руководителей восстаний классовыми интересами, в конечном итоге, привели к умалению их роли и неоправданному сближению национально-освободительных движений в Казахстане с крестьянскими войнами в России.

В то же время период 20–30-х годов XX в. был отмечен накоплением значительного фактологического материала и активным его использованием в целях всестороннего освещения проблемы. Нужно отметить, что время революционных преобразований побуждало к воскрешению «бунтарской воли» неприятия царского режима, к критике «царской тюрьмы народов». Подобное продолжалось недолго, поскольку с приходом к власти «вождя советского народа» установка на безальтернативность в развитии «отсталых народов» России стала восприниматься однозначно.

В настоящее время по-новому, на основе цивилизационного подхода осмысливается исторический опыт прошлого. Одними из главных принципов такого подхода в концептуальном отношении являются признание многовариантности общественно-исторического развития различных стран, народов, государств, раскрытие исторического содержания эпохи через человеческое измерение.

Кроме традиционных, общепризнанных принципов исследования — конкретно-исторического анализа, объективности, всесторонности и диалектической взаимосвязи основных компонентов, сегодня особую актуальность приобретают новые методы системно-структурного исследования сложно-организованных объектов.

К сожалению, вследствие засилья догматов марксистско-ленинско-сталинской идеологии на протяжении значительного временного пространства вопросы движения Кенесары, равно как и многие аспекты национально-освободительного движения в Казахстане, не получили достаточной теоретико-методологической разработки [4].

Между тем иной подход послужил основой для возникновения в 60–70^х годах XX в. в историографии народных движений афро-азиатских стран нескольких школ и направлений, существенно отличающихся по своему содержанию от ортодоксальной марксистско-ленинской методологии. Так, сторонники дар-эссаламской исторической школы (Дж. Айлиф, Г. Гвасса, И. Кимамбо) сформулировали совершенно новые теоретические положения об «африканской инициативе» и «разнообразии реакции» на колониализм, о непрерывности процесса антиколониальной борьбы и взаимосвязи между ее ранними и поздними этапами, о роли традиционных религий как идеологической базы многих антиколониальных движений [5; 64].

Сторонники другой школы — кенийские историки А. Мазруи, Б. Огот ввели понятие «протест» и на этой основе предложили его различные формы или категории [5; 65].

Понимаемые как некая абстрактная надклассовая сила, действующая в африканском обществе на всем протяжении его развития, протесты подразделялись, соответственно, на протесты консервации (действия, направленные на защиту и сохранение существующей системы ценностей), протест восстановления или реконструкции — «ностальгические усилия» по восстановлению разрушенного (полностью или частично) прошлого, протест исправительного осуждения как действия, направленные на модификацию отдельных элементов существующей системы ценностей, и протест трансформации — проявление недовольства всей существующей системой ценностей, попытка изменить ее.

Подобного рода анализ и сопоставление с характерными особенностями движений в XVIII и XIX вв. предполагают развитие исторической концепции национально-освободительного движения в Казахстане как составной части антиколониальной борьбы за свободу и независимость во всемирно-историческом масштабе, унификацию категориального аппарата с точки зрения цивилизационного начала, классификацию выступлений не по социально-экономической и политической проблематике, а в контексте морально-этических, нравственных, психологических связей друг с другом.

Особую роль среди вопросов методологического характера играет вопрос о соотношении внешних и внутренних факторов в процессе возникновения социальных движений. Специфика их взаимодействия, детерминированности в историческом контексте эпохи крайне важна для определения истинных причин выступлений казахского народа, разрешения проблемы социальной базы, вопроса о характере движений. Уже в дореволюционной литературе осознавалось наличие как внешних, так и внутренних факторов в процессе возникновения как освободительных движений, так и движений сопротивления. Согласно предположениям сторонников евразийства, источником кризисных явлений в кочевом обществе могли быть циклические колебания в природно-климатических условиях среды обитания, любые экстремальные изменения, аномальные по отношению к обычному течению естественных процессов. Прямая зависимость кочевника от природных условий делала этот фактор одним из наиболее значимых. Но многовековое функционирование в соответствующей экологической системе создавало естественные саморегулирующие механизмы в кочевом обществе казахов и содействовало, по их мнению, смягчению негативных процессов, устраняя тем самым настроения недовольства. Другим фактором, влияющим на функционирование кочевого социума, могла быть политиче-

ская нестабильность, которая определялась постоянной неустойчивостью ханской власти, зависимостью прочности этого института от личных качеств хана, поддержкой со стороны аристократии, полнотой занимаемой должности и справедливостью принимаемых им решений.

Наконец, фактором нестабильности могли стать этнические и социальные противоречия. Последние в этом смысле имеют определенную специфику, которая заключается в том, что в условиях аридной зоны степей и дисперсного состояния кочевников невозможно было безгранично накапливать скот, установить частную собственность на землю и на этой основе создать такие коллективы, как классы. Значительная концентрация скота в руках отдельных членов общества приводила бы к нарушению динамического равновесия природного потенциала среды обитания и социально-экономических процессов, что, в свою очередь, вызывало бы разрушение всей системы номадизма. Это вполне закономерно могло привести к усилению народного недовольства. Однако в условиях самостоятельно развивающегося общества кочевников-казахов существовали саморегулирующие механизмы, способные предотвратить развитие таких движений (помощь обнищавшему общиннику, суд биев, основанный на адате, поддержка и защита рода и проч.) [6; 5, 6].

В условиях второй половины XVIII – первой половины XIX вв. решающим фактором в возникновении народных движений был именно не внутренний, а внешний фактор. Исследователи XIX в. уже понимали под внешним фактором вмешательство российской политической системы и ее институтов в традиционный уклад жизни казахов, объективно подразумевая под этим следующее: вмешательство в систему наследования ханской власти и в выборы ханов, попытки введения новой системы управления по российскому и вообще европейскому образцу, притеснения со стороны казачества, воинские поиски русских отрядов, строительство военных укреплений, неприятие казахами русского законодательства и системы судопроизводства, земельный вопрос, налогообложение.

Дореволюционные исследователи не придавали характеристике внутреннего состояния казахского общества сословного содержания, невольно игнорировали эту сторону общественных противоречий. На первый план они выдвигали факторы внешнего порядка, в связи с чем оказывались гораздо ближе к определению истинных причин волнений в Крае. Однако сами по себе волнения рассматривались как «бунты» и «мятежи», направленные против администрации и правительства, стремящихся «стабилизировать» ситуацию и «навести порядок» в Степи.

Советская историография выдвинула на первый план факторы внутреннего порядка — социально-классовые противоречия и антагонизмы. Основанные на формационном подходе работы М.И. Вяткина, В.Ф. Шахматова начинались, как правило, с анализа социально-экономического и политического устройства казахского общества в данный период [7].

Социальные и классовые противоречия действительно играют важную роль в развитии общества, но они не всегда являются определяющими, тем более, когда речь идет о кочевом социуме, члены которого, все без исключения, были заинтересованы в сохранении его стабильности. Именно это явилось одной из причин массового участия казахов в движениях за сохранение традиционных устоев и порядка, нарушаемых нововведениями российской администрации.

Вторгаясь в привычную для кочевников общественную структуру (политическую, правовую, социальную, экономическую), российская система разрушила ее. Созданные российской властью новые административно-колониальные институты уже не поддавались естественно-регулирующим механизмам казахского общества, но и не полностью подвергались контролирующим и регулирующим функциям российских законов.

Необходимо подчеркнуть, что с течением времени внутренние и внешние факторы оказались настолько взаимосвязаны, что соотношение степени их влияния определить становится все труднее. В поисках социальной опоры в казахском обществе российская система находила отдельные группы, наделяла их властью, усиливала военно-казачьими подразделениями. В результате разрушилась привычная структура социальных связей, что и порождало кризисные явления в организме кочевого общества, вызывало естественное чувство ущемленности со стороны самых разных социальных слоев. Поэтому движения включают в свой состав широкий спектр социальных элементов, недовольных нарушением внутреннего равновесия. Настроения некоторых из них обоснованно направлялись не только против представителей российской администрации, но и против ее ставленников из среды самих казахов. Именно такие выступления в литературе более раннего периода квалифицируются как антифеодальные, т.е. направленные против собственной знати, баев, султанов и т. д.

В плане изучения проблемы соотношения внутренних и внешних факторов научный интерес представляют исследования казахстанских ученых. Предлагаю ввести в оборот давно известные поня-

тия «экстравертное» и «интравертное» общество, квалифицируя их соответственно как казахское и российское общество в XVIII–XIX вв., Г.Д. Мухтарова предлагает подняться на качественно иной уровень осмысления проблемы [8; 111–116].

При рассмотрении вопросов методологии изучения национально-освободительной борьбы под предводительством Кенесары Касымова необходимо обратить внимание на формирование соответствующего категориального аппарата при оценке его характера. Так, например, термин, применяемый для обозначения движений сопротивления в западной историографии, не употребляется в досоветской литературе. В трудах зарубежных авторов, как правило, используются термины «сопротивление», «протест», «реакция», «национализм». В этом плане вопросы формирования понятийного аппарата требуют дальнейшего исследования на основе новых методов познания и в соответствии с требованиями цивилизационного подхода.

Изучение национально-освободительной борьбы казахского народа в 1837–1847 гг. претерпело сложную и противоречивую эволюцию. Во многом это было связано с тем, что движение Кенесары Касымова, как и другие выступления казахского народа в период установления колониального господства двуглавого орла, рассматривались с позиции проблемы присоединения Казахстана к России. Сегодня, когда сам по себе факт присоединения оценивается в исторической литературе как завоевание, вхождение, мирная и военная колонизация, подчинение, захват, необходимы новые подходы и к исследованиям национальных форм борьбы с метрополией. Будь это восстание, выступление, движение, война, революция, в конечном счете, это есть форма выражения протеста и в то же время способ, посредством которого казахский этнос стремился сохранить свою самостоятельность и государственную независимость. Следовательно, национально-освободительная борьба народа — это, прежде всего, объективное явление, пусть даже оно вызвано внешними воздействиями. Отсюда следует вывод о неправомерности изучения истории национально-освободительной борьбы казахского народа с точки зрения того, было ли присоединение Казахстана к России прогрессивным, т.е. «наименьшим злом», или негативным, что, по концепциям советских историков, означало «наибольшее зло». В подобных условиях и происходит политизация и идеологизация проблемы, что не способствует объективному ее освещению.

Значительное влияние на необъективное изучение национально-освободительного движения Кенесары Касымова оказало то, что в период тоталитаризма советской эпохи негативную окраску придавали термину «национализм». Отсюда вытекало, что если движение сопротивления народа национально-освободительное, то оно непременно «националистическое», а ее лидеры — «националисты». Весьма показательны в этом ракурсе рассуждения профессора А.А. Айтиалиева: «Возникновение и развитие мощных национальных движений в СССР, его распад и образование новых государств существенно меняют традиционный подход и традиционную интерпретацию национализма и национальных движений. В частности, возникает необходимость использования понятия «национализм» не в однозначном, советском, смысле, т.е. только в негативном плане, а в принятом в мировой научной традиции смысле — как нейтральное понятие, обозначающее объективный процесс, содержание которого может быть различным. Марксизм рассматривает национализм как побочный продукт национального развития, сопровождающегося конфликтами и войнами... В современной понимании казахский национализм является синонимом понятия «национально-патриотическое движение казахского народа». Казахский национализм есть инстинкт самозащиты, естественная реакция на имперское правление, поэтому носит защитный, оборонительный характер. Во временном аспекте он является проявлением преклонения перед героическим прошлым, уважения к современности и желания успехов в будущем» [9; 55].

Одной из важных в методологии изучения национально-освободительного движения Кенесары Касымова является проблема судеб исследователей этого и аналогичного с ним движений. На первый план проступает вопрос об «инакомыслящих», которые, жертвуя собственной судьбой, утверждали научные взгляды на освободительное движение 1837–1847 гг. Печальный исход ожидал А.Ф. Рязанова, исследовавшего в 20-е годы XX в. движение Кенесары Касымова. В условиях нарастающих сталинских беззаконий и произвола не могло быть и речи о публикации работ бывшего белоказачьего офицера, хотя и перешедшего на сторону Советской власти. Лишь тяжелая болезнь и смерть в апреле 1929 г. «спасли» А.Ф. Рязанова от участи «врага народа». Другой жертвой, положенной на плаху су-

ществующего режима за свою исследовательскую тему, стал Е.Б. Бекмаханов. 5 сентября 1952 г. он был арестован и привлечен к уголовной ответственности за свою историческую концепцию об антиколониальном, национально-освободительном характере движения хана Кенесары. В обвинительном заключении по следственному делу ему были инкриминированы «националистические позиции», «пропаганда буржуазно-националистической идеологии», «восхваление феодально-байского строя», «националистические концепции», за что он был осужден на 25 лет лишения свободы и 5 лет лишения конституционных прав. Подобные явления не лучшим образом сказывались на исследовании истории движения. Они способствовали тому, что одни исследователи становились на позиции соглашательства с официальной интерпретацией проблемы, другие — предпочитали уходить в область молчания, третьи — обходили ее стороной. Между тем случилось так, что в изучении борьбы Кенесары Касымова за независимость Казахстана образовалась брешь длиной в тридцать лет, охватив период с середины 50-х по вторую половину 80-х годов XX в.

Методологической основой исследований национально-освободительных движений в условиях современной действительности XXI в., помимо принципов системности научного познания, историзма и объективности, стала актуализация изучения проблем национально-освободительных движений в непосредственной взаимосвязи с интересами национальной истории, проблемами формирования казахской государственности.

На сегодняшний день историографическая традиция проблемы исследования и накопление исторических знаний в области национально-освободительных движений имеют свое продолжение. К работам этого периода относятся исследования С.Ф. Мажитова, посвященные проблемам истории, теории и историографии национально-освободительных движений.

В своих исследованиях С.Ф. Мажитов обращается к ранее малоизученным страницам истории, проводит теоретико-методологический анализ, подводит историографические итоги изучения народно-освободительного движения в Казахстане в XVIII – начале XX вв., рассматривая этот процесс как исторический, социальный и научный феномен [10].

Для широкого круга читателей предназначен труд Э.Ж.Валиханова «Кенесары», который вошел в серию ЖЗЛ («Жизнь замечательных людей»). Кенесары Касымов показан как выдающийся полководец и политик, человек, обладающий огромной харизмой и талантом государственного деятеля. Дается характеристика национально-освободительного движения 1837–1847 гг. [11].

Зарубежная историография последних лет представлена немногочисленными исследованиями движения К.Касымова, основанными на методологических подходах тоталитарной советской эпохи. Среди таких исследований выделяется работа А.А. Асеева, где автор отрицает национально-освободительный характер движения 1837–1847 гг. и характеризует его как попытку антимодернизационного, традиционалистского выступления части казахской знати, стремившейся к сохранению независимости в форме номинального протектората. Исследовательскую работу казахстанской исторической науки он определил как «всемерное возвеличивание и восхваление Кенесары Касымова» [12; 3].

Современная историческая наука Казахстана на сегодняшний день располагает лишь отдельными публикациями о личности Кенесары Касымова и его движении, основанными на методологических основах, сформировавшихся еще в начальный период независимости Республики Казахстан. В издаваемых на сегодняшний день учебниках и учебных пособиях, в том числе пятитомном издании «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова и Института археологии им. А.Х.Маргулана, представлена историография проблемы, фактологический материал по движению, характеристика движения в логической связи с национально-освободительным движением казахского народа за независимость, описание деятельности Кенесары, его характеристика как национального героя [13].

Современное состояние изучения национально-освободительной борьбы казахского народа в 1837–1847 гг. требует создания фундаментального обобщающего исследования по истории этого события. В то же время нового осмысления требует собственно личность Кенесары Касымова во всей его полноте, многогранности и противоречивости. При этом важным является соблюдение принципа компаративности.

«На каком бы социально-экономическом и политическом уровне не находились народы, будь то XIX или XX век, главное — осмысление исторического процесса в его целостности, выявлении общих тенденций развития всех народов и каждого в отдельности. Расставить правильные акценты в развитии казахского общества, взглянуть на жизнь народа с точки зрения исторической перспективы, выявить пути достижения его самосознания, к которому он шел медленным и мучительным путем — это задача исторической науки сегодняшнего дня. Главной задачей выступления крестьян под руководством Кенесары Касымова было национальное освобождение из-под колониального гнета самодержавия и оккупации. Руководство национально-освободительной борьбой в Казахстане в XIX в. взяли на себя султаны и старшины, но умаляет ли этот факт характер освободительного движения? Этот вопрос требует четкого ответа» [14; 54, 55].

Говоря в целом о личности Кенесары Касымова и возглавленного им движения казахского народа, следует заметить, что их судьба ровно таким же образом отразилась на историографическом осмыслении. Историография движения Кенесары Касымова претерпела сложный и неоднозначный путь длиной в полтора столетия. Она вобрала в себя моменты подъема и спада, признания и отрицания и этим напоминает судьбу всех, кто боролся за независимость Казахстана. Следовательно, история и историография борьбы за свободу и самостоятельное развитие Казахстана несут на себе важную миссию — воспитание будущих защитников независимого Отечества.

Исследования национально-освободительной борьбы казахского народа за свою политическую независимость и государственный суверенитет являются одним из приоритетных направлений отечественной истории. В контексте истории Республики Казахстан личность последнего казахского хана Кенесары Касымова и возглавленное им национально-освободительное движение казахского народа 1837–1847 гг. имеют непреходящее значение — как символ и воплощение идеи национальной государственности.

Список литературы

- 1 *Olcott M.B.* The Kazakhs. — Stanford, 1987. — 427 p.
- 2 *Красовский М.* Область Сибирских киргизов. Материалы для географии и статистики России. — СПб., 1858. — 418 с.; *Завалишин И.* Описание Западной Сибири. — М., Кн. 3, 1867. — 357 с.; *Потто В.А.* О степных походах // Военный вестник. — 1873. — № 1–4. — С. 238–269; *Мейер Л.* Киргизская степь Оренбургского ведомства. — СПб., 1865. — 386 с.
- 3 *Толыбеков С.Е.* Кочевое общество казахов в XVIII – начале XIX вв. — Алма-Ата, 1977. — 633 с.
- 4 *Вяткин М.П.* Очерки истории Казахской ССР. — М.-Л.: Соцэргиз, 1941. — 265 с.; *Вяткин М.П.* Батыр Срым. — М.-Л., 1947. — 382 с.; *Апполова Н.Г.* Присоединение Казахстана к России в 30–40-х гг. XVIII в. — Алма-Ата: ОГИЗ, 1948. — 286 с.; *Зиманов С.З.* Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. — Алма-Ата: Ғылым, 1960. — 422 с.; *Сулейменов Б.С., Басин В.Я.* Казахстан в составе России в XVIII – начале XIX вв. — Алма-Ата: Наука, 1981. — 247 с.; *Сапарғалиев Г.С.* Карательная политика царизма в Казахстане. — Алма-Ата: Наука, 1966. — 376 с.
- 5 *Сыздыкова Е.С.* Проблема соотношения внутренних и внешних факторов в историографии движений протеста в Казахстане XVIII – начала XX вв. — Астана, 1998. — 65 с.
- 6 *Сыздыкова Е.С.* История и историография национально-освободительных движений в Казахстане (вторая половина XVIII–XIX вв.). — Астана, 1998. — 26 с.
- 7 *Шахматов В.Ф.* Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова. — Алма-Ата: ОГИЗ, 1946. — 252 с., *Вяткин М.П.* Очерки истории Казахской ССР. — М.-Л.: Соцэргиз, 1941. — 265 с.
- 8 *Мухтарова Г.Д.* К методологии изучения движений протеста против царизма в Казахстане в последней четверти XVIII–XIX вв. // Вестн. КазГУ. — Сер. историческая. — 1993. — № 1. — С. 111–116.
- 9 *Айталиев А.А.* Особенности национализма и национальных движений в современных условиях. Национально-освободительное движение в Казахстане в XVIII–XX веках — единый исторический процесс: проблемы, поиски, решения. — Актюбинск: Пединститут, 1992. — 55 с.
- 10 *Мажитов С.Ф.* Народно-освободительное движение в Казахстане XVIII– начала XX вв.: проблемы истории, теории и историографии: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Алматы, 2007. — 350 с.
- 11 *Валиханов Э.Ж.* Кенесары. — М.: Мол. гвардия, 2004. — 234 с.
- 12 *Асеев А.А.* Политика России в отношении восстания Кенесары Касымова 1837–1847 гг.: Региональный аспект: автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Барнаул, 2004. — 226 с.
- 13 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. — Алматы: Атамұра. — Т. 3. — 2010. — С. 344–357; *Кан Г.В.* История Казахстана: учебник для вузов. — Алматы: Атамұра, 2009. — С. 105–107.
- 14 *Дулатова Д.И.* Движение казахов под руководством Кенесары Касымова в свете нового мышления // Национальные движения в условиях колониализма (Казахстан, Средняя Азия, Северный Кавказ). — Целиноград, 1991. — С. 54–55.

Ж.Д. Құсайынова

Кенесары Қасымұлы басқарған қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі: зерттеудің әдіснамалық мәселелері

Мақала 1837–1847 жж. Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын зерттеу мәселелеріне, оны зерттеудің әдістемелік тәсілдеріне тарихнамалық шолуға, сондай-ақ Ресей империясының отаршылдық үстемдігі кезеңіндегі қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының тарих ғылымындағы мәнін талдауға арналған. Автор ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттеу мәселесіне көңіл аударып, 1837–1847 жж. ұлт-азаттық қозғалысына, Кенесары Қасымұлы өзіне де бір мағыналы емес көзқарастар, пікірлер, тұжырымдарды талқылап, осы тарихи оқиғаға қысқаша тарихнамалық экскурс жасады, яғни, қозғалыс болған уақытынан бастап бүгінгі күнге дейін. Мақалада, біріншіден, Кенесары Қасымұлы басқарған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының жеткіліксіз зерттелінген туралы және объективті түрде зерттеу мәселелері қойылды, екіншіден, 1837–1847 жж. қозғалысын зерттеуіне арналған ғылыми әдебиет зерделенген, үшіншіден, мақалада қозғалысты зерттеу әдістемелік тәсілдері талданып, олардың эволюциясына саяси жүйелердің, заманның ықпалы көрсетілді. Қойылған мәселе ұлт-азаттық қозғалысының әдістемесін және тарихнамасын зерттеуі Ресей империясына қосылу кезеңіндегі қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстар тақырыбын зерттеуінде жаңа түрткі болып табылу мүмкін. Себебі XIX ғасырдағы Қазақстан тарихы бойынша білімдерді кеңейтуге мүмкіндік береді, Кенесары Қасымұлы басқарған ұлт-азаттық қозғалыс жөніндегі әрқилы көзқарастарды білу және осы қозғалыс аз зерттелген және қарама-қайшы бағалауының себептерін түсінуге мүмкіндік туғызады.

Кілт сөздер: ұлт-азаттық қозғалыс, мемлекеттілік, Қазақстан тарихының тарихнамасы, отарлау тарих ғылымының әдіснамасы, зерттеу әдісі, идеология, тарихты зерттеу қағидалары, өркениетті тәсілдеме, зерттеу тәсілдемесі, тарихнамалық шолу, қағида, Кенесары Қасымұлы, отаршылдық үстемдік.

Zh.D. Kusainova

National liberation movement of the Kazakh people led by Kenesary Kasymov: study methodology issues

The article is considered with the problems of studying, research and methodological approaches of the national liberation movement of the Kazakh people led by Kenesary Kasymov during 1837–1847, that is the historical significance of the national liberation movement of the Kazakh people during the colonial rule of the Russian Empire. The paper describes the methodological approaches in research and understanding of the national liberation movement of 1837–1847 years; moreover, provides a brief overview of the historiographical formation of ambiguous points of view, opinions and concepts of this historic event. The article is considered with the problems of studying, research and methodological approaches of the national liberation movement of the Kazakh people led by Kenesary Kasymov during 1837–1847, that is the historical significance of the national liberation movement of the Kazakh people during the colonial rule of the Russian Empire. The paper describes the methodological approaches in research and understanding of the national liberation movement of 1837–1847 years; moreover, provides a brief overview of the historiographical formation of ambiguous points of view, opinions and concepts of this historic event. The material of the article presents both the problem of inadequate and objective investigation of the national liberation movement led by Kenesary Kasymov, and studies the scientific literature about movement's history in a period between 1837–1847; moreover an analysis of methodological approaches in the study of motion and the influence of the era and the political system in their evolution. Delivered problem showed that the study of historiography and methodology of movement can serve as a new impetus to the study the topic of the national liberation movement of the Kazakh people in Russian Empire accession period. The article makes it possible to expand the knowledge of the history of Kazakhstan of the 19th century, to learn about the controversial motion estimation led by Kenesary Kasymov and understand the causes for the contradictory and insufficiency explored in the assessment of this movement.

Keywords: national liberation movement, statehood, historiography of the history of Kazakhstan, colonization, methodology of historical science, methods of study, ideology, historiography, research principles, civilizational approach, research methodology, historiographical overview, concept, Kenesary Kasymov, colonial domination.

References

- 1 Olcott M.B. *The Kazakhs*, Stanford, 1987, 427 p.
- 2 Krasovsky M. *Area of Siberian Kyrgyz. Materials for Geography and Statistics of Russia*, Saint Petersburg, 1858, 418 p.; Zavalishin I. *Description of Western Sibiria*, Moscow, Kh. 3, 1867, 357 p.; Potto V.A. *Military Newspaper*, 1873, 1–4, p. 238–269; L. Meyer *Kirghiz steppe Orenburg vedomstva*, Saint Petersburg, 1865, 386 p.
- 3 Tolybekov S.E. *The nomadic Kazakh society in XVIII – early XIX centuries*, Alma-Ata, 1977, 633 p.
- 4 Vyatkin M.P. *Essays on the History of the Kazakh SSR*, Moscow-Leningrad: Sotsekgiz, 1941, 265 p.; Vyatkin M.P. Batyr Srym. – Moscow-Leningrad, 1947, 382 p.; Appolova N.G. *Accession of Kazakhstan to Russia in the 30-40-ies. XVIII century*, Almaty: OGIZ, 1948, 286 p.; Zimanov S.Z. *The political system of Kazakhstan at the end of XVIII and the first half of the nineteenth centuries*, Alma-Ata: Gylym, 1960, 422 p.; Suleimenov B.S., Bassin V.J. *Kazakhstan as a part of Russia in XVIII – early XIX centuries*, Alma-Ata: Nauka, 1981, 247 p.; Sapargaliyev G.S. *Punitive policy in tsarist Kazahstan*, Almaty: Nauka, 1966, 376 p.
- 5 Syzdykova E.S. *The problem of correlation of internal and external factors in the historiography of the protest movements in Kazakhstan XVIII – early XX centuries*, Astana, 1998, 65 p.
- 6 Syzdykova E.S. *The history and historiography of the national liberation movements in Kazakhstan (the second half of the XVIII–XIX centuries.)*, Astana, 1998, 26 p.
- 7 Shakhmatov V.F. *Inner Horde and the uprising Isatai Taimanov*, Alma-Ata: OGIZ, 1946, 252 p., M.P. Vyatkin. *Essays on the History of the Kazakh SSR*, Moscow-Leningrad: Sotsekgiz, 1941, 265 p.
- 8 Mukhtarov G.D. *Bulletin of KSU. Historical Series*, 1993, 1, p. 111–116.
- 9 Aytaliev A.A. *Features of nationalism and national movements in the modern world. The national liberation movement in Kazakhstan in XVIII–XX centuries — a single historical process: problems, searches, solutions*, Aktyubinsk: Pedagogical Institute, 1992, 55 p.
- 10 Mazhitov S.F. *People's Liberation Movement in Kazakhstan XVIII – early XX centuries: problems of history, theory and historiography*. dis. ... for the degree of Doctor of Historical Sciences, Almaty, 2007, 350 p.
- 11 Valihanov E.Zh. *Kenesary*, Moscow: Molodaya gvardiya, 2004, 234 p.
- 12 Aseev A.A. *Russia's policy toward the uprising Kenesary Kasymov 1837-1847 yy.: The regional dimension*, Abstract for the degree of candidate of historical sciences, Barnaul, 2004, 226 p.
- 13 *History of Kazakhstan from ancient times to the present day*, Almaty: Atamira, 3, 2010, p. 344–357., Kan G.V. *History of Kazakhstan. Textbook for High Schools*, Almaty: Atamura, 2009, p. 105–107.
- 14 Dulatova D.I. *The national movement in conditions of colonialism (Kazakhstan, Central Asia, the North Caucasus)*, Tselinograd, 1991, p. 54–55.

С.В. Елеуханова, В.В. Козина

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: Lera2019@rambler.ru)*

Развитие здравоохранения и качество медицинского обслуживания населения в городах Центрального Казахстана в 1950–1970-е годы

Важность изучаемой проблемы обусловлена тем, что определяющими в жизни каждого человека являются проблемы здоровья. В зарубежной и отечественной историографии отсутствуют исследования, посвященные здравоохранению населения Центрального Казахстана. Авторы осветили общие тенденции развития здравоохранения в городах региона: работа медицинских учреждений и медперсонала, а также успехи и проблемы качества обслуживания горожан. Исследование основано на материалах архива Карагандинской области, периодической печати и интервьюирования. Авторы пришли к выводу о поступательном развитии положительных тенденций в здравоохранении в советский период. Вместе с тем сдвиги в общественном здоровье происходили очень медленно. Именно в это время были заложены основы тех негативных явлений, которые наиболее отчетливо проявились в последующий период.

Ключевые слова: здравоохранение, учреждения здравоохранения, медицинское обслуживание, Центральный Казахстан, городское население, медицинские кадры, диспансеризация, профилактика заболеваний.

Актуальность изучения уровня развития здравоохранения и состояния здоровья людей в советский период как одного из важных аспектов, включаемых в категорию «повседневность», не вызывает сомнений, так как определяющими в жизни каждого человека являются проблемы здоровья. В отечественной историографии отсутствуют исследования, посвященные развитию системы здравоохранения и качества медицинского обслуживания населения городов Центрального Казахстана. Источниковую базу настоящего исследования образует совокупность ранее не вводившихся в научный оборот архивных данных, сосредоточенных в фондах региональных архивов Центрального Казахстана, а также результаты интервьюирования жителей городов региона, что позволяет по-новому рассмотреть многие аспекты развития системы здравоохранения и качества медицинского обслуживания.

Система здравоохранения в городах Центрального Казахстана в советский период развивалась как составная часть здравоохранения Советского Союза, развитие было целенаправленным и планомерным. Лечебно-профилактическая помощь населению проводилась на началах общедоступности и бесплатности.

Основные принципы советского здравоохранения прослеживаются в Программе КПСС, принятой на XXII съезде партии (1961). Вопросам здравоохранения и медицинской науки были посвящены ряд постановлений ЦК КПСС и Советского правительства, такие как постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 14 января 1960 г. «О мерах по дальнейшему улучшению медицинского обслуживания и охраны здоровья населения СССР» и от 5 июля 1968 г. «О мерах по дальнейшему улучшению здравоохранения и развитию медицинской науки в стране», утвержденные Верховным Советом СССР в 1969 г.

Общей тенденцией развития советского здравоохранения было увеличение количества медицинских учреждений и специализированных отделений при больницах, здравпунктов на предприятиях и т.д. Экстенсивный путь развития здравоохранения не обошел и города Центрального Казахстана: койкомания, организация больниц в приспособленных помещениях, отсутствие современного лечебно-диагностического оборудования — характерные черты развития медицинского обслуживания в городской агломерации региона. В Караганде, Темиртау, Джезказгане, Балхаше, Абае, Шахтинске увеличивалось число медицинских учреждений разного уровня, шло определенное нарастание материально-технической базы здравоохранения, действовала система централизованного обеспечения лекарственными препаратами, медицинским оборудованием, инвентарем; планомерно повышалась квалификация медицинских работников.

О поступательном росте медицинских учреждений свидетельствуют многочисленные архивные документы, статистические отчеты областного и городских отделов здравоохранения.

В 1950-х гг. в системе Карагандинского областного здравоохранения насчитывалось 80 поликлиник-амбулаторий и больниц на 4767 коек, медицинскую помощь оказывали 620 врачей и 2044 представителя среднего персонала [1].

1 декабря 1955 г. в г.Караганде была открыта городская инфекционная клиническая больница на 50 коек, которая занимала одноэтажное здание на базе Городской клинической больницы № 1. В сентябре 1960 г. больница состояла из 5 лечебных корпусов на 560 коек и была известна жителям Караганды как «больничный городок». В 1960-х гг. заработали отделения для больных тифо-паразитарной инфекцией, полиомиелитной патологией, дифтерией, гепатитом, еще 6 отделений — для больных с кишечной патологией, 2 диагностических, реанимационное и параклиническое отделения. Больные с воздушно-капельной инфекцией, дифтерией, полиомиелитом, ранее лечившиеся в старой, барачного типа больнице, теперь проходили лечение в типовых мельцеровских боксах. Карагандинская инфекционная клиническая больница имела бактериологическую лабораторию, дезкамерное отделение, детскую молочную кухню, прачечную и соответствовала всем требованиям функционирования специализированного медицинского учреждения [2; 33].

В 1958 г. в Караганде были уже 24 больницы на 3615 коек, 5 родильных домов на 460 коек, 11 поликлиник, 89 здравпунктов на предприятиях, в них работали 429 врачей и 2,5 тыс. среднего медицинского персонала. К началу 1970-х гг. уже насчитывалось больниц на 3,5 тыс. коек и поликлиник на 5 тыс. посещений [3].

С 1950 по 1955 гг. в г.Темиртау дополнительно открылись 5 больниц: детская, инфекционная, городская больница № 3 завода синтетического каучука (СК) и № 4 медико-санитарной части «КМЗ», а также кожно-венерологический диспансер. Заработали поликлиники при городской больнице № 1, заводе синтетического каучука и детской больнице [1].

В 1958 г. население г.Темиртау располагало новым больничным городком, состоявшим из трёх лечебных корпусов и поликлиники. Первая городская больница была преобразована в больничный городок. До середины 1960-х гг. в 1-й городской больнице работали терапевтическое и гастроэнтерологическое отделения. Долгое время больница была главным центром охраны здоровья горожан. В этот же период работали одни детские ясли, в которых также располагались детская и женская консультации. Профилактическая служба была представлена противомаларийной станцией со штатом в 5 человек [4; 17].

За пять лет (1955–1960 гг.) в медицинских учреждениях г. Темиртау увеличилось общее количество больничных коек (до 1050). В городе трудились в это время 192 врача и 761 медсестра. На базе первой городской больницы в 1960 г. было открыто онкологическое отделение, где не только осуществлялись сложнейшие операции, но и проводились курсы радио- и химиотерапии [1].

Станция скорой медицинской помощи г. Темиртау была организована 15 июля 1958 г. при 1-й городской больнице. Первые бригады формировались фельдшерами, было их всего 4 человека на весь город. В дневное время по вызову врачи добирались до пациентов пешком, а ночью выделялась повозка с лошастью. Позже появилось 4 автомобиля — кареты скорой медицинской помощи. Станция скорой помощи находилась при различных учреждениях города вплоть до 1964 г. И лишь в 1964 г. было выделено здание по улице Фурманова [4; 18].

12 апреля 1963 г. в г. Темиртау заработала медико-санитарная часть Карагандинского металлургического комбината (КМК) со стационаром на 520 коек. В 1970 г. из-за нехватки коек была построена и открыта детская больница № 1. Стационар был рассчитан на 210 мест, имелось отделение для детей младшего возраста на 40 коек. В 1975 г. население города располагало больницей на 140 коек, скорой медицинской помощью на 1 машину, 1 аптекой, 4 здравпунктами, 12 врачами, 48 медсестрами. В 1977 г. появилось отделение по выхаживанию новорожденных и недоношенных детей, маленьких детей первых 3 месяцев жизни [2; 32].

В 1958 г. в г. Джезказгане была построена городская инфекционная больница. В документах отчетности тех лет говорится о том, что в целях повышения уровня здравоохранения постоянно проявлялась большая забота по отношению к молодому городу. Так, бюджет здравоохранения города в 1970 г. по сравнению с 1955 г. увеличился в 5,5 раза, число коек с 200 выросло до 450. К этому времени на территории города были открыты 4 диспансера, первый онкологический диспансер, образовались две станции скорой помощи [3].

В списках учреждений здравоохранения г. Балхаша в 1961 г. числились 14 самостоятельных медицинских учреждений, 19 фельдшерско-сестринских здравпунктов на производстве, 14 фельдшерско-акушерских здравпунктов в населённых пунктах и 17 детских яслей на 920 мест [5; 32].

Если для 1950-х гг. для г. Балхаша был характерен высокий уровень инфекционных заболеваний вследствие недостаточного уровня санитарного состояния города и недостатка питьевой воды, то к 60-м годам XX вв. ситуация значительно стабилизировалась. На 1 ноября 1960 г. детская больница, городская объединённая больница вместе с диспансером г. Балхаша располагали 870 койками и отвечали существующим тогда нормам, численность всех работников составила 1478 чел., в том числе врачей — 123, среднего медперсонала — 508 [6; 343].

За период 1966–1970 гг. в г. Балхаше были открыты 3 специализированных отделения (ухо–горло–нос, урологическое, неврологическое) с общим количеством 100 мест, магазин «Оптика, аптека». Новые помещения были выделены для женской консультации, бактериологической лаборатории, построены типовые здания для противотуберкулёзного диспансера, стоматологической поликлиники. К 1970 г. количество коек больничного типа возросло до 1075, санаторного — до 210 [6; 340]. Бюджет лечебно-профилактических учреждений Балхаша в 1970 г. составил 3 334 500 руб. Количество врачей достигло 191 чел., среднего медицинского персонала — 875 чел. [6; 346].

Отдел здравоохранения г. Шахтинска был образован 21 октября 1961 г. на первой сессии городского созыва. В здании скорой медицинской помощи был образован здравпункт. Через несколько месяцев в помещении старого родильного дома была развернута больница на 120 коек. В 1962 г. в городе была открыта поликлиника при больнице № 3, в 1963 г. — поликлиника № 1, на 600 посещений в день каждая. В 1965 г. приняла своих первых пациентов городская больница № 1 на 30-м квартале. В 1977 г. было сдано в эксплуатацию здание медико-санитарной части на 240 коек с поликлиникой на 600 посещений, в котором расположились терапевтическое, травматологическое, кардиологическое, реанимационное, неврологическое и нейрохирургическое отделения [2].

Структура здравоохранения г. Абая начала формироваться ещё в 1950-х гг. на базе рабочего пос. Чурубай-Нура. Для оказания быстрой медицинской помощи населению были открыты сестринские и врачебные здравпункты. При больнице № 4 действовали два фельдшерских здравпункта, в октябре и декабре 1955 г. были открыты здравпункты на станции Кызыл и на шахте № 6/7 [2; 19].

В 1958 г. в поселке Чурубай-Нура было построено здание больницы по улице Гете на 50 коек с поликлиникой на 100 посещений в смену. Вскоре там вырос целый больничный городок, и улица, соответственно, называлась Медицинской. В новом двухэтажном здании на первом этаже размещалась поликлиника, а на втором этаже была больница, где лечили больных, делали операции. После получения статуса города в 1961 г. был создан Абайский городской отдел здравоохранения, которому была передана больница пос. Чурубай-Нура № 1. Условия работы первых медиков были тяжелые. Трудности были связаны с отсутствием транспорта, воды, приспособленных и оборудованных помещений стационара.

Специализированные отделения в городской больнице г. Абая были открыты в 1960-е гг. В 1962 г. заработали детское, родильное, общие отделения, поликлиника, амбулатория. В 1963 г. в больнице была открыта биохимическая лаборатория. В 1964 г. городская больница уже проводила лечение населения в стационарных отделениях: терапевтическом, хирургическом, гинекологическом, детском, родильном. Функционировали поликлиника и детская консультация [2; 21].

В 1963–1966 гг. при городской больнице № 1 г. Абая были открыты 11 здравпунктов на шахтах, автобазе, деревообрабатывающем комбинате, заводе железобетонных изделий, рудоремонтном заводе. Приказом облздравотдела № 1205 от 30 ноября 1970 г. в составе горбольницы была организована медико-санитарная часть. В период 1972–1975 гг. были открыты травматологическое, инфекционное, урологическое и кардиоревматологическое отделения. Таким образом, в городе функционировало крупное лечебное учреждение, в составе которого были три поликлиники и стационар на 360 коек. Здесь работали 542 чел., в том числе врачей — 56 и среднего медицинского персонала — 229. В 1979 г. в городской больнице были открыты новые отделения: анестезии и реанимации, родильное, гинекологическое, хирургическое, урологическое, травматологическое, кардиологическое, пульмонологическое, неврологическое, инфекционное, гастроэнтерологическое, работала поликлиника [2; 28].

Детская поликлиника в г. Абае была расположена на первом этаже пятиэтажного жилого дома по ул. К. Маркса. Это просторное помещение она занимала до 1996 г. Здесь работали 115 медицинских работников, которые обслуживали 12 педиатрических участков города и рабочих поселков Карабас, Караган, Вольный, Кызыл. Поликлиника обслуживала 26 детских садов, яслей и 10 школ. Всего 12500 детей [2].

1 января 1977 г. на Центральной обогатительной фабрике «Восточная» был организован фельдшерский здравпункт, а при городской больнице — медицинская цеховая служба, которая осуществляла прием больных на предприятиях г. Абая до 1996 г.

В 50–60-е годы XX вв. В Центрально-Казахстанском регионе функционировал круглосуточный стационар ст. Караганда-Сортировочная на 75 коек, куда входили: родильное (15 коек), общехирургическое (30 коек), общесоматическое (30 коек) отделения. В больнице работали в то время 18 врачей. В 1970-е гг. медицинскую помощь населению городской промышленной агломерации оказывали: областная клиническая больница (на 220 коек), 16 городских больниц (5870 коек), 9 детских городских больниц (1710 коек), городская больница скорой медицинской помощи (1785 коек), 6 специализированных больниц (1750 коек), 17 диспансеров (3135 коек), 6 родильных домов (1195 коек). Материально-техническая база учреждений здравоохранения региона оставалась в ряде случаев неудовлетворительной. В зданиях были печное отопление, вывозная канализация, ручная стирка белья с кипячением в котле, слабое оснащение медицинской аппаратурой. В целом ряде больниц, поликлиник, родильных домов, диспансеров допускалось превышение количества больных [2; 35].

Динамика изменения количества медицинского персонала в городах Центрального Казахстана также была позитивной. В 1960 г. на каждые 10 тысяч жителей Карагандинской области приходилось 20 врачей, тогда как в 1950 г. — 14,6. Рост количества дипломированных врачей в регионе был связан с работой в Караганде Медицинского института. В 1950–1964 гг. институт подготовил и выпустил 3451 врача, из них специалистов коренной национальности — 839 человек (24,3 %). Из общего числа выпускников лечебников — 3376 (97,8), санитарных врачей — 75 (2,1 %). В 1962 г. в г. Абае уже работали 10 молодых специалистов — выпускники Карагандинского медицинского института [5; 129–133].

В 1966 г. для обеспечения лечебных учреждений региона средним медицинским персоналом по инициативе городского здравотдела в г. Абае был открыт филиал Карагандинского медицинского училища. За три года обучение в нём прошли 60 студентов, которые в последующие годы работали в системе здравоохранения городов Центрально-Казахстанского региона.

Целенаправленные государственные вложения в строительство больниц и обеспечение населения врачевными кадрами отвечали принципам советской системы здравоохранения и были главными показателем качества медицинских услуг.

Специальное законодательство предусматривало охрану труда женщины, особенно в период беременности. С 23 ноября 1955 г. было отменено запрещение аборт, в результате чего резко сократились заболеваемость и смертность женщин от внебольничных, так называемых «криминальных» аборт [7]. Вместе с тем необходимо отметить, что не во всех городах региона имелись женские консультации, роддомы и т.д. Так, старожил г. Джезказгана вспоминает: «Хорошо, что в 1959 году в городе начал работать родильный дом, до этого очень были распространены криминальные аборты. Моя мама так и не смогла больше забеременеть после такого аборта, и я осталась единственным ребенком в семье» [8].

Статистика не дает сведений, какова была смертность женщин от криминальных аборт, лишь архивные документы свидетельствуют об озабоченности руководства области этим положением. Так, в годовом отчёте «О состоянии акушерско-гинекологической помощи в Карагандинской области за 1963 г.» говорится: «Уделяется внимание борьбе с абортами, везде проводятся лекции и беседы, имеются витрины противозачаточных средств» [8]. Облздравотдел проводил конкурсы на лучшую женскую консультацию. Во всех городах Центрального Казахстана учёт беременных вёлся по единой схеме, стала практиковаться ранняя диспансеризация беременных, в народе это называлось «ложиться на сохранение» [9]. Ширилась сеть родильных домов. Так, в 1938 г. в Караганде открылся первый типовой родильный дом на 60 коек, в 1955 г. — второй, на 60 коек, в 1957 г. — третий, на 60 коек [6; 3].

Вместе с тем смертность женщин во время родов была не редким явлением. Врачи рассказывали об этом часто в кругу семьи и друзей. Работница архива свидетельствует: «Жена моего брата так умерла. Ей было 30 лет, это был третий ребенок. Беременность протекала хорошо, но при родах начались проблемы. Плод был крупный — 6 кг. Вначале хотели сделать кесарево сечение, но потом решили, что она справится сама. Позже операцию все же сделали, но и мать и дитя умерли. Я встретила эту историю болезни уже сданной в архив. Там было многое замазано корректором, поэтому, что случилось на самом деле, никто так и не узнал. Другой случай — у женщины были десятые роды, и она умерла — открылось кровотечение, и его не удалось остановить» [10].

К сожалению, статистика смертности женщин во время родов в городах Центрального Казахстана нами не была обнаружена, но то, что ситуация эта была характерная для всего Советского Союза,

свидетельствуют изменения в трудовом законодательстве и принятие ряда постановлений по охране материнства. Так, с 26 марта 1956 г. дополнительный оплачиваемый отпуск женщинам (работницам и служащим) в связи с родами был увеличен с 70 до 112 дней [4]. При рождении двух и более детей или при осложнённых родах послеродовой отпуск увеличивался дополнительно еще на 70 дней. Государственным бюджетом были предусмотрены ассигнования на выплату пособий матерям и на лечение детей. Размеры этих ассигнований постоянно росли. Так, в 1975 г. матерям они увеличились в 14 раз по сравнению с 1940 г., расходы на обслуживание детей в яслях, садах, пионерских лагерях и других учреждениях внешкольной работы с детьми — более чем в 13 раз [9].

По советскому трудовому законодательству беременные женщины не привлекались к сверхурочным и ночным работам, а при необходимости переводились на более лёгкий труд. 13 июля 1957 г. правительством было принято постановление о прекращении применения женского труда на подземных работах в горнодобывающей и угольной промышленности и на строительстве подземных сооружений [11; 2]. Вместе с тем в Карагандинском угольном бассейне на начало 1959 г. на подземных работах оставалось более 4,8 тыс. женщин [4; 119]. Только в начале 1960-х гг. прекратилось использование на этих участках женского труда.

В результате предпринятых шагов по улучшению женского здоровья, патронажа беременных, родовспоможения гибель женщин в родильных домах региона сократилась. В отчете Карагандинского облздравотдела говорится о том, что смертность женщин при родах «стала чрезвычайно редким явлением (0,07 на 1000 родов)». В этом же документе названы и основные причины смертности: кровотечения, разрывы матки, эклампсия, сепсис. Каждый случай разбирался на медицинском совете города, анализировался в горздраве и облздраве [9]. Вместе с тем именно в роддомах и женских консультациях процветали антисанитария (в результате — стафилококковые инфекции), грубость и бестактность персонала. При проведении интервью все женщины, кому приходилось рожать, отмечали, что больничная одежда и белье часто были порваны (сорочки, халаты, тапочки), гигиенические прокладки были многократного пользования, их обрабатывали в санитарных баках, кипятили, и они выглядели ужасно, ни о какой белоснежности не могло быть и речи. Женщины часто жаловались на предродовую обработку: бритвы были тупые и часто оставляли порезы на теле [12].

Примечательно, что советские люди даже сейчас, спустя десятилетия, оправдывают низкую культуру медицинского обслуживания. Например, респондентка рассказывает о своей знакомой, которая с надеждой пошла к гинекологу потому, что не могла забеременеть. Гинеколог, даже не осмотрев женщину, сказала, что таких толстых она не принимает и лечить не будет. Похудеешь, мол, на 20 кг., — приходи. Очень обиделась женщина. «Никогда больше не приду сюда», — сказала. Потом она родила 2-х мальчиков, после того, как всё же похудела. Врач, значит, была права. Надо заметить, что многие отмечают, что гинекологи вообще «славились» своей грубостью, но до сих пор полагают, что таким образом они «скрывали свой профессионализм» [10].

В годовых отчётах, перспективных планах развития здравоохранения областей Центрального Казахстана огромное значение уделялось детям. Охрана детства была выделена приоритетным направлением развития здравоохранения, что свидетельствовало о серьезной озабоченности государства демографической ситуацией в стране и регионе. Заботу о здоровье детей осуществляли детские лечебно-профилактические учреждения: больницы, поликлиники, детские отделения общих больниц, санатории, ясли-сады, отделения школьной гигиены санитарно-эпидемиологических станций.

Большое внимание уделялось развитию педиатрической службы, приближению ее не только к месту жительства, но и к месту учебы. Жители городов Караганды вспоминают: «Охрана материнства и детства была на первом месте. Когда выписывали мать и дитя из роддома, в этот же день приходили врач и медсестра. Впоследствии ими осуществлялся постоянный патронаж — посещали 1–2 раза в неделю. Детские поликлиники и больницы существовали отдельно» [13]. «Профилактика заболеваемости (профосмотры, санаторное лечение, прививки и т.д. — всё было на высшем уровне. В детских садах профилактика была повсеместно распространена. В детский садик «Золотой Петушок» мы ходили круглосуточно. Забирали нас домой в пятницу вечером, в понедельник утром привозили. В саду нам давали рыбий жир, проводили закаливающие процедуры: летом обливали прохладной водой сначала ноги, потом тело, постепенно. Всех детей вывозили летом на 1–2 месяца к реке Нуре в летний оздоровительный детский сад. По четвергам всегда соблюдался «рыбный день», на обед или ужин готовили рыбные блюда» [14].

Несмотря на недостатки бытовых и жилищных условий и медицинского обслуживания в городах Центрального Казахстана, все дети в обязательном порядке были охвачены рентгенологическим об-

следованием, лабораторными исследованиями и их осматривали врачи узких специальностей. В школах ученики проходили ежегодные медосмотры. Такие мероприятия проходили обычно в спортзалах, где «узкие» специалисты сидели в разных концах помещения и осматривали учеников поочередно (окулист, терапевт, лор.врач, хирург, дерматолог, стоматолог). Ежегодно проходили флюорографию. Это имело свои позитивные результаты. К 1960-м гг. резко сократилась младенческая смертность. Число умерших в расчете на 1000 детей в возрасте 0–4 года уменьшилось до 15 промилле, т.е. почти в 6 раз по сравнению с 1939 г.; в возрасте 5–9 лет — до 1,6 промилле, или почти в 5 раз [15; 33].

Относительно благоприятное положение с качеством медицинского обслуживания сохранялось недолго. Остаточный принцип финансирования здравоохранения не соответствовал масштабам новых задач, связанных с охраной и восстановлением здоровья. Совершенно упускались из виду загрязнение промышленными и радиоактивными отходами среды обитания, недостаточными были мероприятия, связанные с профилактикой заболеваемости. Поэтому процессы улучшения здоровья горожан Центрально-Казахстанского региона при общей позитивной динамике были не вполне устойчивы и имели значительные колебания. Наиболее отчетливо эта тенденция проявила себя в отношении производственного травматизма и профессионально обусловленной заболеваемости, принципиального снижения которых в абсолютных показателях добиться не удалось. На промышленных предприятиях Центрального Казахстана они по-прежнему превышали допустимые нормы.

Несомненным переломом, определившим резкий подъем физиотерапии в области, послужила организация в 1962 г. Карагандинского научно-медицинского общества врачей-терапевтов. За период с 1962 по 1987 гг. число членов общества увеличилось в 15 раз. Благодаря их деятельности шире стало применяться санаторно-курортное лечение, стали активно использоваться в этих целях курортные ресурсы Центрального Казахстана — грязи озера Карасор, железистые воды источника Жосалы, радиоактивные источники Шалгия. Появилась возможность поправить здоровье и во всесоюзных здравницах. Так, только в 1965 г. на курортах Крыма, Кавказа, Прибалтики и Урала отдохнули и поправили здоровье 5580 карагандинцев, причём 2549 путёвок были предоставлены бесплатно [5; 17].

Для выявления, диспансеризации и лечения больных туберкулёзом в 1963 г. был образован Карагандинский противотуберкулёзный диспансер. Онкологический областной диспансер в Караганде был открыт в 1964 г. на 320 коек. Карагандинский кожно-венерологический диспансер заработал с 1968 г. и был рассчитан на 165 коек.

В 1960-е гг. в Центральном Казахстане наметилась, а в 1970 годы усилилась тенденция к устойчивому снижению уровня заболеваемости с временной утратой трудоспособности рабочих. За 1964–1968 гг. производственный травматизм снизился на 40 процентов, а в 1968–1972 гг. — еще на 35 процентов.

Толчок к развитию медицинского обслуживания населения городской агломерации региона был дан в связи с принятием в 1969 г. «Основ законодательства СССР и союзных республик о здравоохранении» и Закона Казахской ССР «О здравоохранении». Документы закрепили принципы и формы медицинской помощи населению — бесплатность, общедоступность, квалифицированность, профилактическая направленность, охрана материнства и детства, санитарно-противоэпидемическая служба и т. д. Законодательством были предусмотрены меры по дальнейшему улучшению здравоохранения с целью повышения качества медицинской помощи и более полного обеспечения населения всеми её видами.

Архивные данные подтверждают продолжение политики экстенсивного пути развития здравоохранения: рост коечной сети стационаров и численности медицинского персонала во всех городах Центрального Казахстана. Всего за период с 1955 по 1975 гг. в Карагандинской области были построены 50 объектов здравоохранения на 2940 мест и 8200 поликлинических учреждений для приёма больных. Сеть медицинских учреждений была ориентирована преимущественно на стационарную помощь. Так, до 1980 г. было построено амбулаторно-поликлинических учреждений на 12 тыс. посещений в смену, больниц — на 7 тыс. коек. Количественный рост медицинских учреждений в городах региона обеспечивался увеличением финансирования. Так, если в 1961 г. на содержание медицинских учреждений Караганды было отпущено 10 млн руб., то в 1965 г. — 15 млн руб., в 1969 г. — 19 млн руб., 1975 г. — 22 млн руб. [6; 31–40]. Только в г. Шахтинске и рабочих поселках к концу 1970-х гг. имелись 11 лечебно-профилактических учреждений, 15 здравпунктов, 3 поликлиники и 1 филиал, 2 женские консультации, 2 диспансера, 3 детские консультации, 1 молочная кухня, 3 городские больницы на 700 коек, 1 родильный дом на 120 коек, 1 детская больница на 100 коек, 1 тубдиспансер на 300 коек [5; 35].

Впечатляют и количественные показатели роста медицинских кадров. Так, если в 1940 г. в Центральном Казахстане насчитывалось всего 232 врача, то в 1970 г. — 4670 врачей. Количество врачей в Карагандинской области за 30 лет выросло более чем в 20 раз. В 1940 г. Центральный регион республики находился на последнем месте по количеству врачей, в 1970 г. он вышел на первое место по сравнению с другими регионами Казахстана [5; 15].

В 1970-е гг. в регионе началась специализация терапевтической службы по профилям, были открыты терапевтические отделения в областных и городских клинических больницах в Караганде, Темиртау, Шахтинске, Сарани, Абае.

Улучшение материального положения населения и успехи советской медицины способствовали тому, что в 1950–1970-х гг. в Казахстане согласно официальной статистике заметно снизилась смертность населения — почти в три раза, коэффициент смертности стал равен 7,3 промилле. В 1965 г. смертность населения по сравнению с 1960 г. снизилась с 6,5 до 5,8 промилле. Среди союзных республик Казахстан имел самый низкий уровень смертности [10].

Внедрение в медицинскую практику антибиотиков позволило поставить под контроль многие экзогенные факторы и ускорить формирование новой структуры причин смерти, характерных для относительно поздних стадий эпидемиологического перехода. На первое место среди причин смерти вышли болезни кровообращения и новообразований [15; 33]. Изменилась структура заболеваемости: инфекционные болезни отступили, на первый план вышли сердечно-сосудистые и онкологические заболевания. В структуре смертности сердечно-сосудистые заболевания составляли 65%, онкологические — 30%, туберкулез — 12,3%. Прослеживалась тенденция снижения заболеваемости населения брюшным тифом, скарлатиной, дифтерией, полиомиелитом, корью [5; 9].

Таким образом, развитие системы здравоохранения в городах Центрального Казахстана в 50–70-е годы XX в. шло в направлении укрепления материальной базы учреждений здравоохранения, профилактики заболеваний, развития детской медицины. Повысилось качество оказываемых медицинских услуг как в результате углубления специализации, так и за счет лучшего обеспечения больниц, здравпунктов и поликлиник современной медицинской аппаратурой и оборудованием. Сложился корпус высококвалифицированных врачей. Все это позволило сместить акценты в работе медицинских учреждений в сторону профилактики заболеваний. Вместе с тем, несмотря на внешне активную деятельность государства по расширению системы учреждений здравоохранения, сдвиги в сторону улучшения здоровья происходили очень медленно и именно в этот период были заложены основы тех негативных явлений, которые наиболее отчетливо проявились в последующий период.

Статья подготовлена в рамках реализации программы грантового финансирования «История городской повседневности Центрального Казахстана как фактор социальной напряженности и девиантного поведения во второй половине XX века (1946–1991 гг.)».

Список литературы

- 1 ГАКО. Ф. 18. Оп. 1. Д. 5.
- 2 ГАКО. Ф. 30. Оп. 1. Д. 8.
- 3 ГАКО. Ф. 15. Оп. 3. Д. 115.
- 4 ГАКО. Ф. 664. Оп. 1. Д. 6.
- 5 Балхаш. Страницы истории. (1936–2007 годы) // Сб. документов и материалов. — Караганда: Арка и К, 2007. — 438 с.
- 6 ГАКО. Ф. 865 Оп. 1 Д. 10.
- 7 Указ Президиума Верховного Совета СССР от 23.11.1955 об отмене запрещения абортов // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1955. — № 22. — С. 425–432.
- 8 ГАКО. Ф. 1467. Оп. 1. Д. 7.
- 9 ГАКО. Ф. 30. Оп. 1. Д. 6.
- 10 Интервью беседы с О.Е. Медведевой (1963 г.р.), записано В.В. Козиной в г. Жезказгане в 2016 г.
- 11 ГАКО. Ф. 1233. Оп. 1. Д. 7.
- 12 Интервью беседы с С.В. Ивановой (1962 г.р.), записано В.В. Козиной в г. Темиртау в 2016 г.
- 13 Интервью беседы с Т.А. Алимбаевым (1945 г.р.), записано В.В. Козиной в г. Караганде в 2016 г.
- 14 Интервью беседы с Р.С. Макеновой (1968 г.р.), записано В.В. Козиной в г. Караганде в 2016 г.
- 15 Народное хозяйство в СССР в 1965 г. — М., 1966. — 360 с.

С.В. Елеуханова, В.В. Козина

1950–1970 жылдардағы денсаулық сақтау жүйесінің дамуы және Орталық Қазақстан қала тұрғындарына көрсетілген медициналық көмек сапасы

Денсаулықты сақтау әр адамның өміріндегі басты маңызды проблема болып табылады. Шетелдік және отандық тарихнамада Орталық Қазақстан халқының денсаулық сақтау мәселесіне арналған зерттеулер жоқ. Мақалада қалалық аймақтарда жалпы денсаулық сақтау саласының даму үрдістері медициналық мекемелердің және медициналық қызметкерлердің жетістіктері және проблемалық қызмет көрсету сапасы қарастырылды. Зерттеу Қарағанды облыстық мұрағаты, мерзімдік баспасөз және сұхбаттасу материалдары негізінде жазылған. Авторлар денсаулық сақтауда оң үрдістер кеңестік кезеңде болды деген қорытындыға келді. Сонымен қатар қоғамдық денсаулық дамуында өте баяу және дәл осы кезеңде негізі салынған келеңсіз құбылыстар орын алып, анықталды.

Кілт сөздер: денсаулық сақтау, денсаулық сақтау мекемесі, медициналық қызмет көрсету, Орталық Қазақстан, қала халқы, медициналық қызметкерлер, диспансерлеу, аурулардың алдын алу.

S.V. Eleyhanova V.V. Kozina

The Development of Public Health Service and Quality of Medical Services in The Cities of Central Kazakhstan in 1950–1970

The importance of the problem in question due to the fact that decisive in the life of every human being are health problems. There are no studies on the health of the population of Central Kazakhstan in foreign and domestic historiography. The authors highlighted the general health trends in cities of the region: the work of medical institutions and medical staff, and the successes and problems quality of service issues in life of citizens. The study is based on materials of the Karaganda region archives, periodic press and interviews. The authors concluded that the progressive development of positive trends in health care during the Soviet period. At the same time, advances in public health was very slow and in the period was laid the foundations of the negative phenomena, which are most clearly manifested in the subsequent period.

Keywords: Health protection, establishments of health protection, medical service, Central Kazakhstan, urban population, medical shots, health centre system, prophylaxis of diseases.

References

- 1 SAKR. F. 18. In 1.
- 2 SAKR. F. 30. In 1.
- 3 SAKR. F. 15. In 3.
- 4 SAKR. F. 664. In 1.
- 5 Balkhash. Pages of history. (1936–2007 years) // Collection of documents and materials, Karaganda: Archa and K, 2007, 438 p.
- 6 SAKR. F. 865. In 1.
- 7 Decree of the Presidium of the High Soviet of the USSR from 11.23.1955 on the abolition of the prohibition of abortion // Bulletin of the Supreme Soviet of the USSR, 1955, 22, p. 425–432.
- 8 SAKR. F.1467. In 1.
- 9 SAKR. F. 30. In 1.
- 10 Interview with O.E. Medvedeva (Born in 1963), recorded by V.V. Kozina in Zhezkazgan in 2016.
- 11 SAKR.F.1233, In 1.
- 12 Interview with S.V. Ivanova (Born in 1962), recorded by V.V. Kozina in Temirtau in 2016.
- 13 Interview with T.A. Alimbaev (Born in 1945), recorded by V.V. Kozina in Karaganda in 2016.
- 14 Talk Interview with R.S. Makenova (Born in 1968), recorded by V.V. Kozina in Karaganda in 2016.
- 15 The national economy of the USSR in 1965, Moscow, 1966, 360 p.

С.Б. Стамбулов

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: serstam@mail.ru)*

Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберіндегі қауіпсіздіктің аймақтық кешенінің қалыптасу мәселесі

Мақалада Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберіндегі қауіпсіздіктің аймақтық кешені мәселелеріне талдау жасалған. Автор Б.Бузан мен О.Вевердің қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясын басшылыққа ала отырып, Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберіндегі қауіпсіздіктің аймақтық кешенінің бар екенін дәлелдеген. Сонымен қатар мақалада Шанхай ынтымақтастық ұйымы мүше-мемлекеттерінің, бақылаушы мемлекеттерінің ұстанымдары, саясаты зерттелген. Қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясының маңыздылығы мен рөлі қарастырылған. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының соңғы жылдардағы саммитеріне сипаттама берілген.

Кілт сөздер: Шанхай ынтымақтастық ұйымы, аймақтық қауіпсіздік, қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясы, сыртқы саясат, дипломатия.

Бастапқыда «Шанхай бесігінің», соңынан Шанхай ынтымақтастық ұйымының (ШЫҰ) шеңберіндегі аймақтық ынтымақтастықтың болашағы отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде айтарлықтай қарама-қайшы бағаға ие болды. Әрине, бұл бірқатар объективті жағдайларға байланысты қалыптасты. Біріншіден, 1990 ж. басталған посткеңестік кеңістіктегі аймақтық қауіпсіздік құрылымының қалыптасу үрдісі әлі аяқталмаған, оның контуры енді ғана салынып басталды. Екіншіден, қазіргі заманғы аймақтық үрдістерге тән емес, мүше-мемлекеттердің әр түрлі құндылықтарына негізделіп қалыптасып жатқан «классикалық» емес халықаралық ұйым деп көрсетеді. Аймақтық ұйымдарды зерттеудің таралған әдіснамалық тәсілдеріне сәйкес, құрылатын ұйым бірқатар құнды белгілерге ие болу керек, оның ішінде барлық тараптардың ортақ ұқсастықтары болу қажет.

2002 ж. 2 желтоқсанда Пекиндегі қол қойылған Ресей мен Қытай арасындағы бірлескен декларацияға сәйкес ШЫҰ «аймақтағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты, бейбітшілікті қамтамасыз етудің маңызды факторы, көпполярлы әлем құрылысының негізгі тірек элементтерінің біріне айналып келеді» [1] деп көрсетілді.

Сондықтан, біздің пікірімізше, ШЫҰ қызметі мен тиімділігіне талдау жасау аймақтық деңгейде тоғыстырылуы керек, себебі дәл осы аймақ ерекшелігі ШЫҰ-ның алдына «үш зұлымдықтың түрімен» (терроризм, экстремизм, сепаратизм), сонымен бірге қару жарак пен есірткі заттарының заңсыз айналымға енуі, трансшекаралық қылмысқа қарсы күресу міндеті, қоршаған ортаны қорғау, азық-түлік қауіпсіздігі және әлеуметтік-экономикалық даму саласындағы міндеттерін қойды.

Осының барлығы ШЫҰ шеңберіндегі аймақтық қауіпсіздік кешенін қалыптастырады. Зерттеу жұмысының бірінші тарауында қарастырылған қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясы басында Б.Бузан мен О. Вевер тұрған қауіпсіздік мәселелерін зерттеудің Копенгаген мектебі тарабынан ұсынылды. Олар өздерінің зерттеулерінде «аймақтық қауіпсіздік кешеніне», оның құрылымына, даму динамикасына, ұлттық және жаһандық қауіпсіздіктің аймақтық кеңістігіне трансформациялануын анықтап берді. Сондықтан қауіпсіздік салаларының (ұлттық және жаһандық) өзара әрекеттесетін және негізгі оқиғалар мен әрекеттердің қалыптасатын көпірі аймақ болып саналады. Аталған теорияға байланысты дау да жоқ емес, бірақ бұл теория аймақ призмасы аймақтық динамиканы талдауға және жаһандық қауіпсіздік кешенін құруға мүмкіндік береді.

1990 ж. ортасында Копенгаген мектебінің өкілдері қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясын посткеңестік кеңістіктің мемлекеттеріне, соның ішінде Орталық Азия мемлекеттеріне қатысты қолданды.

Б. Бузанның пікірінше, қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясын мемлекеттердің кез келген тобына қолдануға болады. Бұл контекстте аймақ екі немесе одан да көп мемлекеттерден құралған бірлестік ретінде анықталады. Бұл мемлекеттер географиялық топты құрайды, олардың арасындағы қарым-қатынас қауіпсіздік саласындағы өзара мүддемен байланыстырылып, аталған аймақтың шеңберінде тар болып саналады. Қауіпсіздік саласындағы мемлекеттердің өзара қатынасы қарқынды

және ұзақ мерзімді болу керек. Теорияның екінші бір маңызды аспектісі «қауіпсіздік» түсінігін жаңадан қайта ойлау болып саналады. «Секьюритизациялау» түсінігі дәстүрлі қауіпсіздік түсінігіне қарағанда өзінің көлемі жағынан кең. Секьюритизациялау — бұл әр түрлі индивид, саяси элита, мемлекеттік емес акторлардың әрекеттерінің нәтижесі. Одан басқа алғашында қауіпсіздік мәселесіне қатысы жоқ мәселе қандай да бір кезеңде қауіпсіздік жазықтығына өтуі мүмкін. Аймақтық кешеннің қалыптасуын қарастыру бес сектордан тұратын (әскери, саяси, экономикалық, әлеуметтік және қоршаған орта) қауіпсіздіктің призмасы арқылы өтеді.

Кешен гомогенді және гетерогенді (кешеннің біртекті емес қатысушылары — мемлекет, ұлт, фирмалар) болуы мүмкін. Талдаудың ортасында мемлекет тұрады. Қауіпсіздіктің кез келген аймақтық секторын қарастыру барысында Б. Бузан мемлекеттік ішкі даму деңгейін (премодерн, модерн, постмодерн) ескеретін мемлекеттің белгілі бір жіктелуіне негіз жасайды. Аймақтық ішкі және сыртқы даму факторларының рөлі, аймақтық қауіпсіздік динамикасы Орталық Азия мысалында Б.Бузанның ізбасары Л. Джонсоның [2; 9] еңбегінде қарастырылады. Бұл тәсілдің ең басты ерекшелігі аймақтық қауіпсіздік мәселелерінің салыстырмалы талдау болып табылады.

Қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясы бойынша ШЫҰ әр түрлі түсіндірмеге ие: кейбір зерттеулерде ШЫҰ бұрынғы КСРО мемлекеттерінен тұратын қауіпсіздіктің еуразиялық кешенінің құрамдас бөлігі болып саналады. Басқа бір зерттеулерде ШЫҰ Орталық Азия субкешенінен тұратын, қауіпсіздік саласындағы қауіпсіздіктің макроаймақтық кешені деп аталады. Қауіпсіздіктің аймақтық кешені теориясын жақтайтын батыс зерттеушілері ШЫҰ қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың әлсіз тиімді құрылымы деп қарастырады.

Бірақ ШЫҰ шеңберіндегі қауіпсіздік пен басқа салалар бойынша ынтымақтастықтың дамуы жүзеге асырылып жатқан ШЫҰ қауіпсіздіктің аймақтық кешенінің бір нұсқасы екендігіне ешкім күмән келтірмейді.

Сондықтан да ШЫҰ құрамына алты мемлекет, соның ішінде Ресей, Қытай, Орталық Азияның төрт мемлекеті — Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан және бақылаушы мемлекеттер мәртебесіне ие болған Үндістан, Иран, Монғолия, Пәкістан кіретін қауіпсіздіктің аймақтық кешені болып саналады. Құрылым ретінде бұл күшті және әлсіз (проблемалық) зонаға ие.

Жоғарыда қарастырылғандай, Б.Бузан өзара қарым-қатынастың төрт деңгейіне негізделген қауіпсіздіктің аймақтық кешенінің «талдау матрицасын» ұсынады. Олар: аймақ мемлекеттерінің ішкі саяси құрамдас бөлігі; аймақтағы мемлекетаралық қарым-қатынастар; қауіпсіздіктің аймақтық кешенінің басқа аймақтармен қарым-қатынасы; аймақтағы ұлы державалардың рөлі [3; 51].

Бірақ біз қауіпсіздіктің аймақтық кешені ретінде ШЫҰ қарым-қатынастың алғашқы екі деңгейі, сонымен қатар аталған кешеннің шеңберіндегі негізгі қарама-қайшылықтары тұрғысынан қарастырамыз. ШЫҰ-ның ішкі саяси құрамдас бөлігі қауіпсіздіктің аймақтық кешені ретінде қауіпсіздіктің аймақтық кешені мәселелерін түсінудің негізгі және анықтайтын фактордың бірі. ШЫҰ кіретін мемлекеттер қауіпсіздік ортасына интеграцияланудың мүмкіндіктері мен деңгейі бойынша екі топ мемлекеттерден — «әлсіз» және «күшті» мемлекеттер тобынан тұрады.

Б.Бузанның жіктеуіне сәйкес, қазіргі уақытта жаһандану үрдістеріне белсенді қатысушы және бұл үрдістердің инвесторларынан, постмодерн мемлекеттерінен қалыспауға тырысып жатқан Қытай мен Ресей «модерн» сатысындағы мемлекеттерді құрайды.

Орталық Азия мемлекеттері «премодерн» деңгейіндегі мемлекеттерді құрайды. Яғни, «демократиялық транзит» жолына көшкен, бірақ бұл бағыт бойынша жеткіліксіз түрде шоғырландырылған мемлекеттер тобы. Егер «модерн» мемлекеттері жаһандық халықаралық үрдістерге қатысуды қаласа, «промодерн» мемлекеттері жаһандануға қауіп-қатер ретінде қарайды. Мұндай жағдайда бұл топтағы мемлекеттер интеграциялық үрдістерге қатысу барысында «ұлы державалардың арасында тепе-теңдікті» ұстап тұруға итермелейді.

Сонымен, Орталық Азия мемлекеттеріндегі ішкі саяси жағдайды жеке қарастыруда талап етеді. 1990 ж. басында Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздігі бұл мемлекеттерге өзінің қауіпсіздік кешенін жеке өз алдына анықтауға мүмкіндік берді.

Л. Джонсон мен Р. Аллисон аймақтың дамуының ішкі және сыртқы факторларына, аймақтық қауіпсіздіктің динамикасына, Орталық Азиядағы аймақтық құрылымдар мен басқаруға талдау жасайды [2; 10]. Кейбір авторлардың пікірінше, Орталық Азия мемлекеттерінің қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың өзіндік жүйесін құру ұмтылыстары Ауғанстанды қамтитын аталған географиялық кешеннің шеңберіндегі ішкі саяси жағдайларға байланысты аяқталмады [4; 115].

Радикалдық мұсылман ұйымдары қызметінің, сонымен бірге ішкі саяси тәртіптің тұрақтануына қауіп төндіретін әр түрлі деңгейдегі әскери топтар қызметінің белсенділігі ішкі саяси тұрақсыздықтың негізгі проблемалық блогы болып саналады. 1992–1997 жж. Тәжікстандағы соғыс, 2005 ж. Қырғызстанға исламистердің басып кіруі, Өзбекстанның Сурхандария облысындағы қақтығыс, Өзбекстанның исламдық қозғалысының қызметі — Орталық Азияны тұрақсыз аймақ ретінде сипаттайды.

Кейбір ресейлік сарапшылардың пікірінше, Орталық Азиядағы экстремистік ұйымдар ықпалының өсуі аймақ елдеріндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауының салдары болып саналады. Аймақтағы таластар мен бәсекелестік аймақтық қауіпсіздіктің өзіндік жүйесін құруға мүмкіндік бермеді, бірақ мұндай құрылымға деген қызығушылық болды. Мысалы, 1998 ж. «Орталық Азия экономикалық ынтымақтастығы» ұйымы, ал 2001 ж. Орталық Азия ынтымақтастығы ұйымы құрылды. Бұл құрылымдардың қызметі ресми сипатқа ие және олар қауіпсіздік мәселесін шешуге қабілетсіз.

Сонымен, Орталық Азияны қауіпсіздіктің үлкен кешені шеңберіндегі Ресейге орталықтандырылған, әлсіз субкешен ретінде анықтауға болады [5; 220]. Өзіндік экономикалық және саяси мәселелерді шешуге қабілетсіздігі екіжақты және көпжақты келіссөздерге қатысуды қажет етеді. ШЫҰ-на Орталық Азияның тек төрт мемлекеті қатысады, Түркіменстан көпжақты келіссөздерге қатыспайды.

ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің мемлекетаралық қарым-қатынастары айтарлықтай жоғары деңгейге жетті. ШЫҰ-ның құрылымында даму мен қауіпсіздік саласындағы күш-жігерді үйлестіру үшін келесі институттар құрылды: Мемлекет басшыларының Кеңесі, Сыртқы істер министрлерінің Кеңесі, Салалық ведомстволар жетекшілерінің Кеңесі, Ұлттық координаторлар Кеңесі, Ташкент қаласында орналасқан атқарушы комитеті бар ШЫҰ ААТҚ құрылып, жұмыс жасауда.

ШЫҰ ААТҚ мүше-мемлекеттер қауіпсіздік Кеңесі хатшылары отырысының механизмі құрылды. Аймақтағы қауіпсіздік мәселелерін реттеудің бірқатар негізгі құжаттарына қол қойылды. Осылайша, ШЫҰ «зұлымдықтың үш түрімен» күресуді негізгі етіп, құрылымдық және құқықтық түрде құрылды. Бірақ экономикалық және әскери салалардағы мемлекетаралық қарым-қатынас деңгейі жеткіліксіз. Ортақ жобаларға қатысты көпжақты келіссөздерге қарағанда, екіжақты келісімдер көп. ШЫҰ барлық мүше-мемлекеттері қатысқан келіссөздер 2007–2008 жж. бірлескен оқу–жаттығулардың барысында жүзеге асырылды.

Институционалдық интеграцияның қалыптасуының себептері мен мәселелерін төрт деңгейде байқауға болады: олар интеграциялық үрдістерге мемлекеттердің қатысуы немесе қатыспау қабілеттілігі; оларға қатысудағы мемлекеттердің қызығушылықтары; аймақтық қауіпсіздік саласындағы ортақ ұқсастық; мәдени легитимділік болып саналады.

Қауіпсіздіктің ішкі шанхайлық кешенінде қарым-қатынастың төрт түрі көрінеді:

- 1) Орталық Азия елдері арасында;
- 2) Қытай мен Ресей арасында;
- 3) ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің арасында;
- 4) бақылаушы-мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас.

ШЫҰ мемлекеттерінің арасындағы мұндай көп деңгейлі қарым-қатынас жағдайға талдау жасауды күрделендіреді, сондықтан да біз алғашқы үш қарым-қатынастың деңгейін қарастырамыз.

Орталық Азия аймағы мемлекеттерінің ынтымақтастығы мемлекетаралық мәселелер мен қарама-қайшылықтардың толық кешені (экологиялық, гуманитарлық, шекаралық, территориялық) арқылы жүзеге асырылуда. Олардың қатарына Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан арасындағы ортақ гидроқұрылыстарын пайдалану мәселесі бойынша қарама-қайшылық жатады. Су ресурстарын пайдаланудың өзі ШЫҰ мүше-мемлекеттердің арасындағы қарым-қатынастың мәселелер жиынтығын құрайды. Қарым-қатынастың басқада күрделі мәселелерінің ішінен шектелген өмір сүру кеңістігінің жағдайындағы халық санының өсуін (Тәжікстан-Ферғана аңғары), Қырғызстан мен Тәжікстан шекарасындағы шекаралық даулар, өзбек-қазақ шекаралық мәселесін, Ферғана аңғарындағы шиеленісті көрсетуге болады. Әрбір мемлекет өз алдына бұл мәселелерді шеше алмайды. Сондықтан ШЫҰ мен ҰҚШҰ-на қатысу Орталық Азия мемлекеттерінің мүдделер саласына кіреді [6; 63].

Қытайдың Орталық Азия елдерімен ынтымақтастық орнатудағы қызығушылығы, мүддесі оның аймақтағы экономикалық және әскери енуінің нығаюымен белгілі. 2005 ж. басында Пекин Қырғызстандағы өзінің әскери базасын енгізу мүмкіндігін анықтауға тырысты, бірақ бұл идея ШЫҰ-

ның басқа мүше-мемлекеттері тарапынан қолдау таппады [7; 82]. Шыңжаңдағы шиеленіскен ұйғырлардың жағдайы Қытайдың Орталық Азия мемлекеттері тарапына бұрылды. Қазіргі уақытта Қытай, аймақта әскери немесе қауіпсіздік саласына қарағанда, экономикалық интеграцияға көп назар аударады.

Ресей Орталық Азия аймағын өзінің жеке қызығушылық зонасы ретінде қарастырады. Ресей Федерациясындағы экстремистік қозғалыстардың белсенділігінің артуы, Шешенстандағы сепаратистік қозғалыстар, сонымен бірге өзінің жеке ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету ұмтылысы Ресейді ШЫҰ сияқты қауіпсіздіктің аймақтық кешеніне қатысуға мәжбүр етеді.

РФ мен ҚХР қарым-қатынасының блогы тек қана аймақтағы болып жатқан оқиғаларға көзқарастардың бірдей болғанымен, екі мемлекеттің көзқарастарында белгілі бір айырмашылықтар бар. Ресей мен Қытай тарапы Қырғызстандағы американдық «Манас» әскери базасының орналастырылуына қатысты әр түрлі көзқарасқа ие болды. Қытай американдық әскери базаның шығарылуын қолдамады. Қытайдың өзі Орталық Азия аймағында өзінің белсенділігін ұлғайтып жатыр, оның қаржы-экономикалық мүмкіндіктері, Ресейге қарағанда, басым [8; 187]. Екінші жағынан, Қытай ҰҚШҰ рөлінің нығаюына, аймақтағы ҰҚШҰ мен ШЫҰ арасындағы ынтымақтастыққа сақтық танытып отыр. Орталық Азиядағы халықаралық терроризм мен радикализмнің қауіп-қатері ШЫҰ барлық мүше-мемлекеттердің әрекеттерін үйлестіруді талап етеді.

Шанхай ұқсастылығының қалыптасуы күрделі және қарама-қайшы үрдіс болып табылады. Мысалы, еуропалық ұқсастылықтың қалыптасуы бірыңғай маңызды кеңістікте жүзеге асты және Шығыс Еуропа мемлекеттерін де интеграциялауға мүмкіндік берді. Шанхай мәдени құндылығы үш әр түрлі мәдениеттің — орталық-азиялық, ресейлік және қытайлық — негізінде құрылып жатыр.

Орталық Азия мемлекеттерінің де саяси мәдениеті әлі қалыптасу үрдісінде. Ресейдің өзі қазіргі кезеңдегі «кеңестік өткенді сауықтырумен» сипатталатын құндылық жүйесін іздеуде [9; 160]. Қытайдың да құндылық жүйесі трансформациялану үстінде. Жаһандану жағдайындағы қытай қоғамының дамуының жаңа стратегиясын іздестіру конфуциандық дәстүрлілікті ХХІ ғасырдың талаптарымен біріктіру жолы арқылы іске асып жатыр, мұның өзі нарықтық экономикаға сәйкес келетін басқару жүйесінің этникалық негізінің пайда болуына ықпал етеді. Конфуцианшылдықты қайтадан жаңғырту социалистік нарықтық экономикаға сәйкес келетін этникалық жүйені құру мақсатында іске асып жатыр [10; 10].

Сонымен, ШЫҰ мүше-мемлекеттері мен құндылық жүйелерінің әр түрлілігі аймақтық бірлестіктерге деген жаңа (өркениетаралық) тәсілдемесін қалыптастырады, сонымен қатар «ШЫҰ бірізділігін» құрудың жаңа идеологиялық негіздемесін талап етеді.

«Шанхай рухы» сөйлемі ШЫҰ-ғы құрылым қалыптастырушы түсінікке айналды. 2006 ж. 30 мамырда Мәскеуде өткен ШЫҰ мүше-мемлекеттердің парламент жетекшілерінің 1 кездесу нәтижесінің Бірлескен мәлімдемесінде «өзінің құрылу кезеңінен бастап ШЫҰ ең негізгі мазмұны — өзара сенім мен тиімділік, тең құқылық, өзара кеңестер, мәдениет пен өркениеттердің әр түрлілігін құрметтеу, ортақ дамуға ұмтылыс» болып саналатын «Шанхай рухы» бойынша үздіксіз жүру арқылы айтарлықтай жетістіктерге жетті» деп көрсетілді [11]. Осылайша, мүше-мемлекеттер ынтымақтастықтың тәжірибесі барысында әсте ақырын қалыптасатын «ынтымақтастықтың шанхайлық құндылықтарына» негізделген ШЫҰ-ның бірізділігінің қалыптасуы жөнінде мәлімдеді.

Қауіпсіздікке деген ортақ тәсілдің қалыптасуы барысында тәжірибелік іс-шаралар маңызды құрал болып саналады. ШЫҰ-ның қауіпсіздік саясатының тәжірибелік іс-шаралары бірлескен антитеррористік оқу-жаттығуларынан, наркотрафикпен күресудің тәжірибесі мен ақпарат алмасу, әскери кадрларды даярлау барысындағы үйлестіруден құралды. Осылайша, бір жағынан, ынтымақтастықтың «Шанхай рухы» біріктірілмейтін заттарды жасанды түрде біріктірудің талпынысы болса, екінші жағынан, мүше-мемлекеттердің ынтымақтастық тәжірибесі әр түрлі мәдени негізі бар мемлекеттердің бірігу мүмкіндіктеріне жол ашуда.

Аймақтың аймақаралық және жаһандық деңгейлерінің өзара байланысына негіз болып саналатын, қауіпсіздіктің аймақтық кешені ретінде ШЫҰ тіршілік өмірінің екі деңгейін талдау барысында келесі проблемалық аумақтарды бөліп көрсетуге болады.

Бірінші проблемалық аумақ — Орталық Азияның «әлсіз мемлекеттерінен» және «күшті мемлекеттерден» (Ресей мен Қытай) тұратын ШЫҰ-ның мүшелерінің асимметриясы мүше-мемлекеттер мүдделерінің әр түрлі бағытта екендігін және аймақтық үрдістерге қатысу мүмкіндігінің әр түрлі деңгейде екендігін көрсетеді. Ресей мен Қытай, әскери және экономикалық саладағы

мемлекеттер ретінде Орталық Азия серіктестеріне қарағанда күштірек және ШЫҰ шеңберіндегі ынтымақтастықтан пайда алатын көбінесе жалғыз ойыншылары ретінде қарастырылады.

Екінші мәселе — ШЫҰ-ның бірізділігінің қалыптасуында болып отыр. 2006 ж. ШЫҰ «аймақтық түрдегі жалғыз өркениетаралық ұйым» [11] деп аталды. Ортақ шанхайлық ұқсастылықты іздестіру мен өзінің қалыптасуы жалғасын табуы күрделі үрдіс болуы мүмкін, сондықтан да ШЫҰ-ғы мемлекеттердің ынтымақтастығы барлық қатысушылардың өзара тиімді қызығушылықтарына негізделеді.

Үшінші проблемалық аумақ — ШЫҰ-ның шеңберіне қарағанда, ішкі байланыстары тығыз Орталық Азияның аймақтық қауіпсіздігінің субкешені. Өзіндік даму динамикасы және мәселелер шеңбері бар аймақтық қауіпсіздіктің бұл кешені өзін жаһандық деңгейдегі жеке дербес ойыншы ретінде көрсетуін жалғастыруда. Орталық Азия мемлекеттері ынтымақтастықтың үлкен мөлшеріне бағытталған әр түрлі деңгейлердегі көпвекторлы саясатты жүргізуде. Әр түрлі векторлық мүдделердің бар болуы Орталық Азия мемлекеттерінің төрт бағыт бойынша (РФ, Қытай мен Шығыс Азия, ислам әлемі, АҚШ пен ЕО) интеграциялық құрылымдарға қатысуына әкеледі.

ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің арасындағы қарым-қатынастың асимметрия, мүше-мемлекеттердің ортақ құндылық жүйесінің болмауы, Орталық Азияның жеке ойыншы ретіндегі дербес ұстанымдары ШЫҰ-на жаһандық және аймақтық деңгейде толықтай жұмыс істеуіне мүмкіндік бермейді.

Төртінші проблемалық аумақ — қол қойылған меморандумдар мен декларациялардың негізінде жүзеге асырылып жатқан ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің аймақаралық қарым-қатынас деңгейінің институционализациясы. ШЫҰ мен ЕҚЫҰ арасындағы ынтымақтастық жөніндегі келісімге қол қойылды, ЕурАзЭк және ҰҚШҰ-мен күш-жігерді үйлесімдеу жұмысы қалыптасқан [12; 93]. 2005 ж. сәуірде ШЫҰ мен АСЕАН арасындағы қарым-қатынас жөніндегі меморандумға қол қойылды. 2008 ж. қаңтарда ШЫҰ Хатшылығы мен Азия мен Тынық мұхиты үшін БҰҰ экономикалық және әлеуметтік комиссиясының Хатшылығы арасындағы ынтымақтастық жөніндегі меморандумға қол қойылды. Қол қойылған құжаттар ШЫҰ әрекеттегі аймақтық құрылым ретінде өзін көрсетуге мүмкіндік береді, бірақ аймақаралық тәжірибе бастапқы сатыда болып саналады.

Жаһандық деңгейде ШЫҰ НАТО және ЕО сияқты аймақтық ұйымдармен ынтымақтастық жөнінде ресми құжаттар жоқ. Мұның себебі бұл ұйымдарға кіретін ұлы державалар Орталық Азия мемлекеттерімен тікелей келіссөздерді ұйымдастыруды қолдайды. 2001 ж. 11 қыркүйектегі терактіден кейін АҚШ антитеррористік қызмет бойынша Орталық Азияның барлық мемлекеттерімен екіжақты келіссөздер жүргізді. Терроризммен күресу үшін Өзбекстан мен Қырғызстанға американдық базалар жасақталған болатын.

ЕО мемлекеттерінің энергетикалық саясаты Каспий аймағының Орталық Азиямен аралас мемлекеттер айналасына бағытталған. Орталық Азия мемлекеттерінің энергетикалық секторындағы еуропалық компаниялардың шоғырлануы ЕО-тың ірі мемлекеттерінің инвестициялық мүмкіндіктермен түсіндіріледі. ЕО-тың экономикалық саясатының нақты түрде іске асуы ИНГОЕИТ (Еуропаға мұнай мен газды тарту бойынша коммуникациялық интеграцияланған жүйесі) және ТРАСЕКА (Еуропа–Кавказ–Орталық Азия көлік дәлізі) бағдарламалары болды [13].

2012 ж. 7 маусымда Бейжіңде өткен ШЫҰ-ның кезекті саммитінде қабылданған құжаттарды дайындау барысында ҚР Президентінің бастамаларын іске асыру мақсатында Сыртқы істер министрлігімен үлкен жұмыс атқарылды. Отырыстың нәтижесі бойынша бекітілген. Орта мерзімді болашаққа бағытталған ШЫҰ даму стратегиясының негізгі бағыттары атты құжатқа бұл сұрақтарды одан ары пысықтауға қажетті негіз қаланды. Сыртқы істер министрлігінің басты міндеті — екіжақты негізде және ШЫҰ іспеттес көпжақты құрылымдар аясында ҚР Президентінің сыртқы саяси бағытын іске асыру, Қазақстанның егемендігін, қауіпсіздігін, аумақтық тұтастығын және шекараларының мызғымастығын, оның басқа мемлекеттермен өзара қарым-қатынастардағы және халықаралық сахнадағы саяси, сауда-экономикалық және өзге де мүдделерін дипломатиялық құралдар мен әдістер арқылы қорғауды қамтамасыз ету болғандықтан, СІМ ұжымы бұл сұрақтарды өзінің күнделікті жұмысында басшылыққа алып, Қазақстанның халықаралық істердегі беделін одан ары арттыру мақсатында аянбай еңбек атқаруда.

2013 ж. 13 қыркүйекте Бішкекте өткен ШЫҰ саммитінде мүше-мемлекеттердің арасындағы өзара байланысты тәжірибе жүзінде дамытудың негізгі тәсілдері көрсетілген. Бішкек деларациясына қол қойылды. Бішкек саммитінде ШЫҰ кеңістігінде өмір сүретін халықтардың мүддесін ескере отырып, ғылыми-техникалық, мәдени-гуманитарлық салалардағы достық қарым-қатынасты одан әрі нығайтуға, мәдениетаралық диалогты дамытуға мән берді. 2014–2016 жж. ШЫҰ Самиттері

Душанбеде (2014 ж. Душанбе Декларациясы), Уфада (2015 ж. Уфа Декларациясы), Ташкентте (2016 ж. Ташкент Декларациясы) өтті. Аталған саммиттерде ШЫҰ шеңберіндегі қауіпсіздік саласы бойынша ынтымақтастықты нығайту мәселелері қарастырылды.

Сонымен, қорытындылай келе, ШЫҰ – посткеңестік кеңістік мемлекеттерінен, Оңтүстік-Шығыс Азия (Үндістан, Пәкістан) мен Таяу Шығыс (Иран) елдерінен құралған, интеграцияланған құрылымы бар қауіпсіздіктің аймақтық кешенін құрайды деп айтуға болады. ШЫҰ шеңберіндегі шешімін тауып жатқан мәселелер аймақтық және ұлттық қауіпсіздік үшін маңызды болып табылады. Бірақ қауіпсіздіктің аймақтық кешенінің ішіндегі қалыптасқан мәселелер интеграция жолында қиындықтар туғызып, отандық және шетелдік сарапшылардың зерттеу саласындағы жұмыстарын жалғастыруда.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Совместная декларация Российской Федерации и Китайской Народной Республики от 2 декабря 2002 г. Китай, Пекин. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.Russia.org.cn/rus/?SID>
- 2 *Jonson L., Allison R.* Central Asian Security: Internal and External Dynamics // *Central Asian Security: The New International Context* / ed. by L. Jonson and R. Allison. — New York: Brookings Institution Press; London: Royal Institute of International Affairs, 2001. — P. 1–23.
- 3 *Buzan B., Weaver O.* Regions and Powers: The Structure of International Security. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 564 p.
- 4 *Burnashev R.* Regional Security in Central Asia: Military Aspects // *Central Asia: a gathering storm?* — 2002. — P. 114–167.
- 5 *Allison R.* Central Asian Military Reform: National, Regional and International Influences // *Oil, Transition and Security in Central Asia* / ed. by S. Cummings. — London and New York: Routledge Curzon, 2003. — P. 219–233.
- 6 Региональная безопасность: геополитические и геоэкономические аспекты (теория и практика) / Под общ. ред. А.В. Возженникова. — М.: РАГС, 2006. — 260 с.
- 7 *Мухеев В.* Китай: глобализация проблем развития // Год планеты: ежегодник. Экономика, политика, безопасность. — М., 2007. — 280 с.
- 8 Россия и Китай: взгляд на ШОС // Россия в глобальной политике. — 2009. — № 4. — С. 186–189.
- 9 *Каспэ С.* Постсоветские нации в саду расходящихся тропок // Россия в глобальной политике. — 2009. — № 6. — С. 154–163.
- 10 *Фоктистов В.М.* Культурно-цивилизационные ценности концепции национальной безопасности КНР в условиях глобализации: дис. ... канд. филос. наук. — Чита, 2007. — 137 с.
- 11 Совместное заявление участников первой встречи руководителей парламентов государств-членов ШОС. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.russia.org.cn/rus>
- 12 *Никитина Ю.А.* ОДКБ и ШОС: модели регионализма в сфере безопасности. — М.: Навона, 2009. — 263 с.
- 13 *Уразов А.* Политика ЕС в странах Центральной Азии. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www/centralasia.ru>

С.Б. Стамбулов

Проблема формирования регионального комплекса безопасности в рамках Шанхайской организации сотрудничества

В статье рассмотрена проблема формирования регионального комплекса безопасности в рамках Шанхайской организации сотрудничества (ШОС). Автор на основе теории регионального комплекса безопасности Б. Бузана и О. Вевера доказывает наличие данного комплекса безопасности в рамках ШОС. Показаны позиция и политика стран-членов, а также стран-наблюдателей Шанхайской организации сотрудничества. Автором проанализированы роль и значение теории регионального комплекса безопасности. Дан обзор деятельности и итоговых документов саммитов ШОС за последние годы.

Ключевые слова: Шанхайская организация сотрудничества, региональная безопасность, теория регионального комплекса безопасности, внешняя политика, дипломатия.

S.B. Stambulov

The problem of formation of a regional security complex in the framework of the Shanghai Cooperation Organization

The article analyzes the problem of formation of a regional security complex in the framework of the Shanghai Cooperation Organization. The author proves the existence of the security complex in the framework of the Shanghai Cooperation Organization. It based on the regional security complex theory of B. Buzan and O. Wever. The article examines the position and policies of member countries, and the Shanghai Cooperation Organization observer countries. The author analyzes the role and importance of the regional security complex theory, gives an overview of the activities and the outcomes of the summits of the Shanghai Cooperation Organization in recent years.

Keywords: Shanghai Cooperation Organization, regional security, regional security complex, foreign policy, diplomacy.

References

- 1 Joint Declaration of the Russian Federation and the People's Republic of 2 December 2002, China, the Beijing, <http://www.Russia.org.cn/rus/?SID>
- 2 Jonson L., Allison R. *Central Asian Security: The New International Context*, ed. by L. Jonson and R. Allison, New York: Brookings Institution Press. London: Royal Institute of International Affairs, 2001, p. 1–23.
- 3 Buzan B., Wæver O. *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 564 p.
- 4 Burnashev R. *Regional Security in Central Asia: Military Aspects // Central Asia: a gathering storm? 2002*, p. 114–167.
- 5 Allison R. *Oil, Transition and Security in Central Asia*, ed. by S. Cummings, London and New York: Routledge Curzon, 2003, p. 219–233.
- 6 Regional security: geopolitical and geo-economic aspects (theory and practice), ed. A.V. Vozzhennikov, Moscow: RAGZ, 2006, 260 p.
- 7 Mikheev V. *China: the globalization of problems // Year of the Planet: yearbook. Economics, politics, and security*, Moscow, 2007, 280 p.
- 8 *Russia in Global Affairs*, 2009, 4, p. 186–189.
- 9 Kaspé S. *Russia in Global Affairs*, 2009, 6, p. 154–163.
- 10 Foktistov V.M. *Cultural and civilizational values of China's national security concept in the context of globalization: diss. ... of candidate of Sciences*, Chita, 2007, 137 p.
- 11 Joint statement by the participants of the first meeting of the Member States of the SCO parliamentary leaders, <http://www.russia.org.cn/rus>
- 12 Nikitina Yu.A. *CSTO and SCO security model of regionalism*, Moscow: Navona, 2009, 263.
- 13 Urazov A. *EU policy in Central Asia*, <http://www.centralasia.ru>

Л.Т. Тлегенова¹, Т.Қ. Сақабай²

¹Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан;
²Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
 (E-mail: tolkinist78@mail.ru)

1928–1941 жж. Қазақстандағы кино саласының материалдық-техникалық негіздерінің даму сипаты

Мақалада соғысқа дейінгі жылдардағы Қазақстандағы кино саласының материалдық-техникалық негіздерінің дамуы, оның басқару органдары, кино саласының өндірістік-техникалық істерін жүргізу мәселелері қарастырылды. Сонымен қатар авторлар кино саласындағы кемшіліктер, «Қазақкино» тресінің құрылуы мәселелерімен қатар, киноны саясатта кеңінен пайдалану үшін, оның материалдық-техникалық жағдайына көңіл бөліп, республиканы киноландыруға бөлінген киноқондырғылардың жылдан жылға үздіксіз дамығандығын атап өтті. Мұрағаттық материалдар негізінде 1920–1940 жылдардағы Қазақстандағы киноөндірісінің даму деңгейі сипатталды.

Кілт сөздер: киноөндіріс, материалдық-техникалық негіздері дамуы, киноландыру, «Востоккино» тресі, «Қазақкино» тресі, өндірістік-техникалық істер, киноқондырғылар, кинопрокат қоры, киностудиялар, «Союзкинохроника».

КСРО-ның көлемінде киноландыруды жоспарлы түрде дамыту ХХ ғасырдың 20-жж. екінші жартысынан бастап қолға алынды. Кеңестер Одағында кино өнеркәсібінің техникалық жабдықталуы, негізінен, шет елдік өндіріс орындарына тәуелді болды. 20-жж. соңында киноның саяси маңыздылығына орай, оны басқару органдары қалыптасты. 1929 ж. КСРО-ның ХКК-нің жанынан елдегі кино ісіне жетекшілік жасайтын арнайы Кинокомитет құрылады. 1930 ж. Кинокомитет таратылып, кино ісінің техникалық жағына жетекшілікті күшейту мақсатында КСРО-ның БХШК-нің жанынан кинофото өнеркәсібі жөніндегі бірлестік құру туралы қаулы қабылданады. Кино саласының барлық өндірістік-техникалық істерін жүргізу сол бірлестіктің қарамағына берілді [1; 36]. Аталмыш мекемелердің ұйымдастырылуымен, Кеңес Одағында кино өнеркәсібі саласы біртіндеп дами бастады. Сонымен қатар кино ісіне бірорталықтан басқару жасау жүйесі қалыптасты. Енді киноландыруға қажетті құрал-жабдықтар орталық кеңестік өндіріс орындары арқылы шығарылатын болды. Кино өндірісі тек Ресейде ғана емес, сонымен қатар Украина, Грузия, Әзербайжан, Армения, Өзбекстан сияқты ұлттық республикаларда да өркендеді [1; 83].

1920 жж. ортасына дейін Қазақстанда кино ісі саясаттан тыс, бейтарап қалыптасып келе жатты. Бұл уақытта оның кеңестік идеологияны насихаттаудағы ролі әлсіз болды. Кино көбінесе көңіл көтеру құралы ретінде қабылданып, жекелеген адамдардың пайда түсіретін кәсібі түрінде дамыды. Онда көрсетілетін фильмдердің жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігі, салт-санасымен де ешқандай байланысы болмады. 20-жж. екінші жартысында киноға партиялық-мемлекеттік жетекшілік жасау үрдісі басталады. Киноның мазмұны толық өзгерді. Соның нәтижесінде 1925 жылдан Қазақстандағы партиялық съездер, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің социалистік құрылысты орнатудағы ерліктері туралы хроникалды-деректі фильмдер саны көбейді. Бұл фильмдерді Мәскеу, Ленинград сияқты қалалардан келген кинооператорлар, режиссерлер түсірді [2; 35, 38, 39], техникалық жағдайына көңіл бөлінді. Соның бір дәлелі, республиканы киноландыруға бөлінген киноқондырғылардың жылдан жылға үздіксіз дамығандығы.

Дегенмен, 1930 ж. Қазақстандағы киноландыру барысына тексеріс жүргізген комиссияның қорытындысы Қазақ АКСР-ның ХКК-нің отырысында тыңдалып, сол жылы республикаға бөлінетін киноқондырғылардың халықтың сұранысын қанағаттандыра алмайтындығы көрсетілді [3; 21-п.]. Оның басты себебі елді мекендердің, әсіресе ауылдардың шашыраңқы әрі алыс орналасуы болып табылды. Алыс аудандармен, оның ішінде көшпелі қазақ ауылдарымен байланыстыратын жолдардың нашарлығынан, көптеген жылжымалы киноқондырғылар тез істен шығып қалып отырды. Оларды түзетуге қажетті қосалқы бөлшектерді алуда Қазақстан одақтық киноөндіріс орталықтарына тікелей тәуелді болды. Мысалы, 1929–1930 жылдары Қазақстан тарапынан 99,8 мың сом көлеміндегі қосалқы бөлшектерге тапсырыс берілгенімен, оның 10 %-ы ғана орындалды [3, 21-п.].

Оған 30-жж. басындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың ауырлауы да өз әсерін тигізді. Аштықтан қырылған ауыл тұрғындары мен қалаға көшіп кетушілер есебінен, ауыл-село халқының

саны азайды. Сондықтан ауыл-селоны киноландырудағы жетістіктер, жыл сайын өсіп отырған киноқондырғылармен қатар, халықтың санының азаюымен де байланысты болды. Ауыл-селолық жерлерді, қаламен салыстырып қарағанда, ауыл-селоны киноқондырғылармен қамтамасыз ету деңгейі әлі де төмен болды.

Кино саласының даму деңгейі тек киноқондырғылардың санының артуымен ғана анықталмайтындығы белгілі. Осы қондырғылардың үзіліссіз жұмыс жасауы, үнемі фильмдермен қамтамасыз етіп тұратын кинопрокат қоры мен киностудияларға тікелей тәуелді болды. Сонымен бірге, оларды қозғалысқа келтіріп, халықтың қажетіне жарататын мамандар даярлау да маңызды мәселе. Осыған орай, Қазақстанда бірқатар шаралар ұйымдастырыла бастады.

1928 жылы КСРО-ның ХКК-нің жанынан бүкілресейлік «Востоккино» тресі құрылады [4; 30]. Бұл қоғам Шығыс республикалары халықтарына киноқызмет көрсету және осы республикалардың ұлттық кинематографиясын дамыту, жергілікті халықтан кәсіби мамандар даярлау мақсатымен ашылады. Оның қазақ бөлімі Алматыда 1929 жылдың 6 қарашасында құрылады [3; 6-п.]. Бірақ бөлім құрылғанымен, оның қарқынды жұмыс жасап кетуіне мүмкіндіктер жасалмады. «Востоккиноның» қазақ бөліміне сол жылы тексеріс жүргізген Қазақ АКСР-ның ХКК-нің комиссиясы бөлімнің ешқандай қаржы базасының жоқ екендігін анықтайды [3; 8-п.]. Қаржы болмағандықтан, бөлімнің материалдық-техникалық жағдайы да белгіленген талапқа сай келмеді. Сонымен қатар бөлімге тұрақты жұмыс жасайтын арнайы мамандар бекітілмеді. Алматыға кинооператорлар орталық басқарманың тапсырмаларымен келіп, өздеріне қажетті сюжеттерді түсіріп, кері қайтып отырған. Соған қарамастан, сапасы төмен болса да, «Востоккиноның» қазақ бөлімінде «Соңғы жаңалықтар» киножурналы мен бірқатар деректі фильмдер түсіріледі. Алайда, Қазақстан сияқты ірі республика үшін, осы өнімдермен ғана шектелу жеткіліксіз болды.

Аталмыш бөлім 1931 ж. Қазақ өлкелік комитетінің назарына ілікті. Комитеттің отырысында «Востоккиноның» қазақ бөлімінің құрылғаннан бастап сол уақытқа дейін өз жұмысын дұрыс жолға қоя алмағандығы айтылды. Өлкелік комитет республикада киноның партияның ұрандары мен міндеттерін халық арасына кеңінен насихаттаудағы қуатты құрал ретінде пайдаланылмағандығын да бөлімнің қанағаттанарлықсыз жұмысымен байланыстырды. Себебі Қазақстандағы социалистік құрылысты бейнелейтін сапалы фильмдер түсірілмеді. Ал, түсірілген фильмдер өте ұзақ уақыт дайындалып, оның өзінде сапасы сын көтермеген. «Востоккиноның» 1931 жылға арналған өндірістік жоспарында, кинохрониканы қоспағанда, Қазақстан жайлы ешқандай фильм болған жоқ. Бөлімде қызмет ететін мамандардың 20–25 %-ы ғана қазақтар мен аз ұлттар өкілдерінен құралды [5; 303].

Бұл жағдай Қазақстанның өзінде киноөндіріс орталығын қалыптастырудың аса қажет екендігін көрсетті. Үкімет тарапынан осы мәселеге байланысты бірқатар шараларды іске асыру көзделді. 1931 ж. Қазақ өлкелік комитеті, Алматыда кинофабрика салу жұмысын республиканың бірінші кезектегі құрылыстарының қатарына енгізу жөніндегі қаулысын шығарады [6; 429]. Сонымен қатар, осы қаулыда кинофабриканың салынуына байланысты, Мәскеудегі «Востоккино» басқармасына Қазақстанда 1932 жылы кинотехникум ұйымдастыру мәселесін қою шешімі қабылданады.

Бірақ осы жылы «Востоккиноның» қазақ бөлімі өз жұмысын тоқтатады. Кино тарихын зерттеуші Қ. Сиранов бөлімнің жабылу себебін материалдық-техникалық жетіспеушілікпен қатар, сценарийлердің болмауымен түсіндірді [7; 37]. Ол, жазушы І. Жансүгіровтың сол уақыттағы қазақ жазушыларының сценарий жазуға әлі де аз көңіл бөлетіндіктері туралы пікірін келтіреді. Дегенмен, бұл жерде басты мәселе қазақ жазушыларында емес, жазылатын сценарийдің тақырыбына, мазмұнына байланысты туындаған. Себебі ұлттық құндылықтарды насихаттауға мүдделі болған жазушылардың шығармалары партиялық талаптарға сай келмеді. Жазушылардың шығармалары қатаң түрде бақылауға алынды. Осындай шаралар кинодраматургияның дамуына мүмкіндік бермеді.

Жалпы, кино саласындағы сценарийлерге саяси цензураны ұйымдастыру мәселесі Кеңес Одағында 1926 жылдан күшейтіле бастады. РКФСР-ның ОХК жанындағы ойын-сауық және репертуарларға бақылау жасау жөніндегі Бас комитеті сол уақытқа дейін дайын өнімге баға берумен шектелді. Бірақ бір көркем фильмнің орташа бағасы сол жылдары 30–40 мың сом мөлшерінде болса, түсіріліп қойған фильмге тыйым салу, мемлекетке елеулі шығын әкелді. Сондықтан аталмыш комитет сценарийлердің мазмұнына, фильм түсірілмей тұрып, алдын ала бақылау жасау құқын беру талабын БК(б)П-ның ОК-нің Ұйымдастыру бюросына ұсынады [8; 50].

Ал 1934 ж. РКФСР-ның ХКК, РКФСР-ның ОХК жанындағы ойын-сауық және репертуарларға бақылау жасау жөніндегі Бас комитеті туралы ережені бекітіп, қаулы шығарады [8; 61–63]. Онда РКФСР территориясында ойын-сауық және репертуарлардың барлық түріне Бас комитеттің алдын

ала, одан кейін де саяси-идеологиялық, көркемдік бақылау жасауды жүзеге асыратындығы жөнінде шешім қабылданады. Бас комитеттің жергілікті органдары ретінде автономиялық республикалардың ОХК-ның құрамында оның жергілікті басқармалары құрылады.

Осындай мекемелердің құрылуы кино ісінің дамуына теріс әсерін тигізді. Жаңа заман талаптарына бейімделуге бет бұрған жазушылардың социалистік тақырыпта шығарма жазудағы тәжірибелері аз болды. Партияның тапсырмасымен жазылған шығармалардың көпшілігі сын көтермеді. Осылайша, социалистік реализм әдісінің әдебиет саласында жан-жақты дамып кетпеуі, киносценарийлердің де кеш туындауына алып келді. Бұл жағдай өз кезегінде кино саласының материалдық-техникалық базасының нығаюын шектеді.

1932 жылдан бастап «Востоккиноның» қазақ бөлімі бүкілодақтық трест «Союзкинохроникаға» беріледі [2, 42; 5, 296]. Дегенмен, бұл өзгерістер Қазақстандағы кино ісінің дамуына жағдай жасай алмады. «Союзкинохрониканың» Алматыдағы базасы нақты нәтижелерге қол жеткізбеді. Оған қажетті мамандар да, материалдық мүмкіндіктер де болмады. Ал, Қазақ өлкелік комитетінің 1931 жылғы белгіленген Алматыда кинофабрика салу және кинотехникум ашу арқылы, Қазақстанның киноөндірісін қалыптастыру бастамасы аяқсыз қалды. Сөйтіп, Қазақстан киносы бұрынғысынша орталық кинотрестердің бөлімі ретінде қала берді.

Қазақстанда жеке киноөндірісін қалыптастыру ұсынысы туындағанда, «Союзкино» басқармасы оған бірден қарсылық білдірді. 1932 жылы аталмыш басқарма тарапынан КСРО-ның ХКК-нің төрағасының орынбасары Т. Рысқұловқа хат жолданып, онда Алматы қаласында кинофабрика салудың қажет емес екендігіне тоқталады [9; 5-п.]. Ол кинофабриканың қажетсіздігін Мәскеудегі бүкілресейлік трест «Востоккиноның» қарамағындағы бай өндірістік база мен қазан қаласында салынып жатқан кинофабрикамен дәлелдеуге тырысады. Оның ойынша, Қазақстан киносы сол өндіріс орындары арқылы дамуға тиіс. Сонымен бірге үнемі қызмет жасайтын өндірістік база мен соған сәйкес оқытушы-кадрлардың жоқтығынан, Алматыда кинотехникум ашуды да кейінге қалдыру туралы ұсыныс білдіреді. Ал, ұлттық көркем-өндіріс мамандарын, орталық киноинституттары мен техникумдарына жіберу арқылы дайындауға Қазақстанның толық мүмкіндік жасай алатындығын алға тартады.

Дегенмен, Т. Рысқұлов жоғарыдағы пікірді ескермей, 1932 ж. РКФСР-ның ХКК істері Басқармасы мен экономикалық Кеңесіне Қазақстанның кино саласын дамыту мәселесін қарастыру туралы нұсқау береді [9; 6-п.]. Соның нәтижесінде, Қазақ АКСР-ның ХКК-не хат жолданып, онда екінші бесжылдық жоспарын дайындағанда, оған кинофабрика салу жобасын міндетті түрде енгізуін сұрайды. Сонымен қатар Қазақстанда кинофабрика салу мәселесі шешімін таппағанның өзінде, ұлттық мамандар даярлайтын кинотехникум ұйымдастыру жобасын жасау да тапсырылады. Бірақ бұл шаралар нақты нәтижелер бермеді.

Енді Қазақстан киноөндірісін қалыптастыруға «Союзкино» басқармасы тарапынан қарсылық білдіру себептеріне тоқталайық.

Қазақстандық киноөндірісінің дамымай қалуы орталық киноқызмет көрсету мекемелеріне тиімді болды. Себебі киноөндірісі жоқ жерде, бай кинофильмдер қорының болмайтындығы белгілі. Осындай себептерге байланысты, Қазақстан кинофильмдер мен әр түрлі бағдарламаларды орталық мекемелерден прокатқа алып отыруға мәжбүр болды. Прокатқа берілген бір кинофильмнің бір күндік бағасы — 4 сом 20 тиын тұрған [3; 23-п.]. Мысалы, сол жылдары Мәскеуден Жаркентке жіберілген кинофильмнің барып, кері қайту уақыты — 20–25 күнге, Гурьев үшін 16–18 күнге жалғасқан. Бұл жерде елді мекендер арасын байланыстыратын жолдардың нашарлығы немесе жоқтығы, көліктердің тапшылығы да үлкен кедергі болды. Сонда бір кинофильм үшін жоғарыдағы қалалар 70–105 сом төлеген. Ал, 1928 жылдың 20 желтоқсанындағы келісім [3; 23-п.] бойынша, прокатқа алынған кинофильм мен бағдарламалардың бағасына жол жүру уақытының қосылмайтындығы көрсетілген болатын. Бірақ бұл ереже орындалмай, әрбір көрсетілген кино немесе бағдарламаның бір күндік бағасы жолдың есебінен бірнеше есеге қымбаттап отырды. Осылайша, орталық киноқызмет көрсету мекемелері Қазақстанға өз өнімдерін прокатқа жоғары бағаға берді. Фильмдерді прокатқа беру жұмыстарында белгілі бір ереженің, тәртіптің болмауы, киноөнімдерінің бағасының еркін өзгеріп отыруына ықпал етті.

Сонымен қатар кинопрокат конторлары республиканы киномен қамтамасыз етуге немқұрайлы қарады. Бұл халықты фильм таңдау құқынан айырды. Белгіленген ереже бойынша, бір рет көрсетілген кинофильм немесе бағдарлама 6 айдан [9; 14-п.] кейін ғана прокатқа берілуі керек. Ал Қазақстанға бір кинофильм айына бірнеше рет қайталанып жіберілді. Кинофильмдермен жүйелі

түрде қамтамасыз етілмеу салдарынан, бірқатар аймақтардағы кинотеатрлар жабылып, киноқондырғылар пайдаланусыз қалады. Осындай жағдай әсіресе 30-жж. ортасында жиі қайталанады.

30-жж. ортасындағы Қазақстандағы киноландыру жағдайының төмендеуі оның басқа ұлттық республикалардың даму деңгейінен артта қалуына алып келді. Елдегі кино ісіндегі кемшіліктер билік органдарының назарына ілікті. Осыдан кейін бірқатар жұмыстар атқарыла бастады. 1934 ж. Қазақ АКСР-ның ХКК-нің қаулысымен «Қазақкино» тресі құрылады [6; 296]. Оның міндеті республикадағы кино көрсету орындарын пайдалану, жаңа кинотеатрлардың құрылысы мен олардың жабдықталуын қамтамасыз ету болып белгіленеді.

Осы жылы «Қазақкино» тресінің тарапынан КСРО-ның ХКК-нің жанындағы кинофотоөнеркәсібінің Бас басқармасына хат жолданады. Ол хатта Қазақстандағы кино саласының басқа ұлттық республикалардың даму деңгейінен артта қалғандығы айтылады. Сонымен бірге «Қазақкино» тресінің жеке киноөндірісінің болмауы салдарынан, жергілікті бай материалдардың негізінде кино түсіру мүмкіндігінің жоқтығы жайлы жазылады. Үлкен территориясы, халқы көп ірі ұлттық республикаға Одақтық киноландыру Басқармасының тарапынан ешқандай көңіл бөлінбегендігі баса көрсетілген. Керісінше, хатта мәлімденгендей, «кинофильмдермен қамтамасыз ететін орталықтардың пайдакүнемдік саясаты, Қазақстандағы кино көрсету орындарының жойылып кету қаупін тудырды» [9; 14-п.].

«Қазақкино» тресінің құрылуы кино саласының белгілі бір деңгейде алға жылжуына жол ашты. Қаржыландыру мәселесі реттеле бастады. Соның бір дәлелі, «Қазақкинода» республикалық киноландыру қоры құрылды [4; 36, 37]. Ондағы жиналған қаражат кинотеатрлардың құрылысына, киноқондырғылар мен оларға қажетті жабдықтар алуға жұмсалды. Әр аймақтағы киноқондырғылардан түскен түсімнің белгіленген мөлшерін киноқорға аудару міндеттемесі қабылданды. Сонымен бірге қор жергілікті бюджеттен бөлінген қаржы есебінен де толықты.

1934 ж. Мәскеудегі орталық басқару орындары да жергілікті кинотрестердің жұмыстарына көңіл бөле бастады. Сол жылға дейін республикадағы кинотрестердің нақты жоспарлары жасалынбай, олар жыл сайын қаржысыз қалып отырды. Оны «Востоккино», «Союзкинохрониканың» қазақстандық базасының материалдық-техникалық жағдайының төмендігінен де байқауға болады. Ал, 1934 ж. Одақ құрамындағы республикалар мен өлкелердің жергілікті кинотрестерінің жоспарларының дайындалуына жетекшілік жасап, оны бекітіп, қаржы бөліп отыру РКФСР-ның ХКК-нің жанындағы киноландыру Басқармасына жүктеледі. Осыған орай 1934 ж. КСРО-ның ХКК-нің төрағасының орынбасары Т. Рысқұлов Қазақ АКСР-ның ХКК-не кинотрестінің 1934 ж. арналған жоспарының жобасын жасап, оны тез арада киноландыру Басқармасына ұсынуларын тапсырады [10; 58-п.].

Қазақстандағы киноландыруды дамытуға қаржы жағынан жетіспеушіліктер орын алса, Одақ көлемінде бөлінген қаржы толығымен іске аспай жатты. Мысалы, 1934 ж. КСРО-ның ХКК-нің жанындағы киноландыру Басқармасының бастығы міндетін атқарушы Ахметов Қазақ АКСР-ның ХКК-нің төрағасы О. Исаевқа құпия хат жолдап, онда Одақтағы киноландыруды қаржылай қолдау барысының орындалуы туралы сандық мәлімет береді. Халық шаруашылығын дамытудың екінші бесжылдық жоспарының негізінде, Мемлекеттік жоспарлау комитетімен келісе отырып, киноландыру Басқармасы Одақ бойынша киноландыруға 300 млн сом жұмсауды белгілеген. Ол қаржыдан 1933 ж. — 11,8 млн сом; 1934 ж. — 10,5 млн сом жұмсалынып, 1935 ж. 11,5 млн сом бөлу көзделген. Сонда екінші бесжылдыққа арналған 300 млн сомның 3 жылда 33,8 млн сомы (11,2 %) ғана пайдаланылған [9; 77-п.]. Бұл мәліметтен Қазақстанда кинофабрика мен кинотехникум салуға Орталық киноландыру Басқармасының қаржы жағынан барлық мүмкіндіктерінің болғандығын көреміз.

1934 ж. Қазақстанның кино саласын дамытуға бірқатар шаралар бағытталғанымен, олардың нәтижесі бірден көріне қоймады. Әсіресе кинофильмдердің техникалық жағынан жарамдылығы өте төмен болды. Таспалардың көбісі бірнеше рет үзіліп, қайта желімделген құрама, жарамсыз күйде пайдаланылды. Сол себептен фильмнің басы мен аяғының қайсысы екендігін айырудың өзі қиынға соғып, фильмнің орта кезіне келгенде кино көруге жиналған үлкендер жағы таралып, тек балалар ғана қалып отырған [11; 3]. Сонымен қатар 30-жж. фильмдердің басым көпшілігі дыбыссыз болғандықтан, оларға жазбаша түсініктемелер (титр) беріліп отырған. Түсініктемелер көбінесе орыс тілінде жазылып, ауылдық жердегі көрермендер фильмдердің мағынасын түсінбеген. Бұл қазақтар арасында кино арқылы үгіт-насихат жүргізуге үлкен кедергі болды. Орысша түсініктемелерді қазақшаға аударуға әрекет жасалады. Бірақ оның техникалық өңделуі арнайы кинофабриканы талап еткендіктен, республикадан тыс жерлердегі мекемелерге шығуға тура келді [11; 3].

Кинофильмдер қорының техникалық және сапалық кемшілігі 1933–1937 жылдардағы киноқондырғылардың өсімін баяулатты. 1935 ж. жалпы Қазақстан бойынша киноландыру деңгейі 7 киноқондырғыға (оның ішінде қалада — 2, ауыл-селода — 5) ғана өсті. Осы жағдайға қатысты, сол жылдары өлкелік партия комитетінің хатшысы қызметін атқарған С. Нұрпейісұлы мынадай пікір білдірді: «1935 жылы кино... орындары көбейген жоқ деуге болады. Бұл орындар жеткілікті ме? Бұл орындар тіпті жеткіліксіз. Бірақ, осы кино... орындарының өздері жұмыстарын үзбей жүргізіп отырса, көпшілік саясат пен мәдениет жұмысында осы орындардың өздері де айтарлықтай үлкен қызмет атқара алар еді. Бірақ солардың тең жартысы жұмыс істемей қарап отыр». Мысалы, Шығыс Қазақстан облысындағы 120 киноқондырғылардың 74-і жарамсыз болған [11; 3]. Осы жылғы шұғыл төмендеу белгілері екінші бесжылдықтың аяғына дейін жалғасып тұрды.

1935 ж. «Союзкинохрониканың» қазақстандық бөлімі Алматыда хроникалды киностудия болып қайта құрылады [4; 46]. Сол киностудияда жұмыс жасаған Г. Новожилов, студияда соғысқа дейін жылына бір-екі ғана фильм шығарылғандығын жазады. Негізінен, «Кеңестік Қазақстан» киножурналына көп көңіл бөлінген. Журнал социалистік құрылыс мәселелеріне арналды. Оны, түсірілген сюжет тақырыптарынан да байқауға болады: «Жаңа ферма», «Жаңа фабрика», «Жаңа магистраль», «Жаңа Қарағанды», «Қой совхозының стахановшылары», «Таня Быкованың звеносы», «Мақтаның гектарынан жүз центнерден алу үшін» және т.б. [2; 60].

30-жж. екінші жартысында кино саласын басқаруда бірқатар өзгерістер жүзеге асырылады. «Қазақкино» тресті 1936 ж. Қазақ АКСР-ның ХКК-нің жанындағы қала, ауыл-село кино орындарын басқару және киноландыру жөніндегі қазақ республикалық тресі болып қайта құрылады (Қазақ мемлекеттік киносы). Ал, 1938 ж. Қазақ мемлекеттік киносы базасының негізінде Қазақ КСР-ның ХКК-нің жанындағы Киноландыру істері жөніндегі Басқармасы құрылады [5; 296]. Осы өзгерістер киноландыру жүйесін дамытуға оң әсер етті.

Соның нәтижесінде 1938–1940 жж. аралығында киноқондырғылардың саны қайтадан жоғарылай бастады. Өсу қарқынындағы өзгеріс, әсіресе 1939 ж. байқалды. Бұл жылы олардың саны 15%-ға өсті. 1940 ж. да осы қарқын сақталды. Бірақ сол жылдардағы ілгерлеушілікті негізінен ауыл-селодағы қондырғылардың үздіксіз өсуін қамтамасыз етті. Себебі осы үш жылдың ішінде қаладағы киноқондырғылардың динамикасы бірқалыптылығын сақтай алмады. 1938 ж. қаладағы өсім белгілері айтарлықтай болмады, келесі жылы 38%-ға жоғарылады, ал 1940 ж. қайтадан 9%-ға төмендеді.

Қаладағы киноқондырғылардың санының ауыл-селоға қарағанда баяу өсуінің нәтижесінде, қала мен ауыл-селоны киноландырудың арақатынасы теңесе бастады. 1939 жылы 1 киноқондырғыға қаланың 5463 адамы келсе, ауылда ол 5614 адамға тең болды [10, 23; 12, 226; 13, 233–234].

Бірақ ауыл-селоны киноландырудағы көрсеткіштердің қалаға қарағанда жоғары болуынан, қаладағы киноландырудың деңгейі төмен деген пікір туындамауы қажет. Керісінше, халқы тығыз әрі жинақы орналасқан қаланы киноландыру оңай болды. Қалалы жерлерде көбінесе тұрақты киноқондырғылар орнатылды. Мысалы, 1932 ж. қаладағы барлық қондырғылардың — 83%-ы, 1937 ж. — 83,5%-ы, 1940 ж. 77%-ы тұрақты түрде жұмыс жасады [14, 157; 13, 233–234]. Ал, ауылдық-селолық елді мекендер шашыраңқы орналасты және ондағы адам санының, әсіресе ауылдарда өте аз болғандығы белгілі. Сондықтан ол жерлерде тұрақтыға қарағанда, жылжымалы киноқондырғылардың тиімділігі жоғары болды. Мысалы, 1932 ж. ауыл-селодағы қондырғылардың түгелге жуығы жылжымалы болса, 1937 жылы олардың үлес салмағы — 66%-ды, 1940 ж. — 61%-ды көрсетті [14, 157; 13, 233–234]. Тұрақтылармен салыстырғанда, жылжымалы киноқондырғылар жүйелі түрде техникалық тексеріс пен қосымша бөлшектерді қажет етті. Өйткені сол жылдардағы байланыс жолдарының нашарлығы және ыңғайлы көліктердің жоқтығы, олардың жиі істен шығуына жол берді. Осы жағдайларды ескере келгенде, қарастырылып отырған кезеңде қаладағы киноқондырғылардың өсімі төмен болса да, ондағы киноландыру сапасы жоғары тұрды.

30-жж. соңына қарай, Қазақстан тақырыбында көркем фильм түсіру қолға алына бастайды. 1938 ж. «Ленфильм» киностудиясында қазақ киноөнерінің тарихындағы алғашқы көркем фильм — «Амангелді» түсіріледі. Аталмыш фильмді түсіру барысында республикада жеке киностудия ашудың қажеттілігі анық байқалды. Ол туралы 1938 жылдың 9-желтоқсанында Қазақ К(б)П-ның ОК-нің хатшысы Н.Скворцов пен Қазақ КСР-ның ХКК-нің төрағасы Н. Оңдасыновтың КСРО-ның ХКК-нің төрағасы В. Молотовқа жазған хатында ашық айтылады [5; 306]. Олардың мәлімдеуінше, «Амангелді» фильмі Қазақстан үшін өте қымбатқа бағаланып және оның түсірілуіне көп уақыт кеткен. Мысалы, табиғи көріністерді бейнелеу үшін Қазақстанға Ленинград қаласынан қымбат тұратын экспедициялар шақырылып, ал кино түсіру кезінде қазақ актерлерін ұзақ уақыт Ленинградта

тұруға мәжбүр еткен. Ол актерлердің негізгі жұмысы театрларда болғандықтан, ол театрлардың жүйелі түрде қойылым көрсетуінде де олқылықтар орын алған. Сонымен қатар хатта тұрақты өндірістік базаның болмауы, кино мамандарын дайындау, ұлттық тақырыптағы бай материалдарды пайдаға асыру мүмкіндіктерін шектейтіндігі көрсетіледі.

Дегенмен, қазақтың алғашқы көркем фильмі — «Амангелдінің» Ресейде түсірілуі Қазақстанда киностудия ашудың әлі де ертерек екендігін білдірді. Себебі киностудия ашылғанымен, оны социалистік тақырыптағы киносценарийлермен үнемі қамтамасыз ету мәселесі күмәнді болды. Жазушылар әлі де болса социалистік реализм әдісінің негізінде шығармалар жазуға немқұрайлы қарады. 1939 ж. шақырылған жазушылар мен өнер қызметкерлерінің жиналысында жазушылардың киносценарийлерге байланысты қандай жұмыстар атқарғандықтары талқыланды [15; 75-п.]. Онда жазушылардың сценарий жазуды қолға алғандарымен, нақты нәтижелердің көрінбейтіндігі айтылады.

Осыған байланысты, тез арада жазушыларды сценарий жазу жұмыстарына жұмылдыру көзделеді. Негізгі тақырып кеңестік Қазақстанның жаңа дәуірдегі өмірі деп алынып, ал Исатай-Махамбет және қазақ батырлары туралы материалдар «алдағы жылдары пайдаланылуы мүмкін» деп, кейінге қалдырылады. Осы жиналыста Ғ.Мүсірепов пен Қ.Байсейітовтердің жазған киносценарийлеріне оң баға беріліп, ондай сценарийлердің туындауы Қазақстанда кинофабриканы ұйымдастыруға батыл кірісудің кепілі болатындығы ашық айтылады.

Республиканың жеке киноөндірісін ұйымдастыруға басқа да мәдени мекемелер қызығушылық танытты. 1939 ж. Қазақ киностудиясын тез арада құру мәселесін КСРО-ның Кинокомитеті алдында көтеруді сұрап, Қазақ академиялық драма театры ұжымы республиканың ОК мен ХКК-не хат жазады [16; 237]. Ұжым әртістері өздерінің қазақ ұлттық кинематографиясын қалыптастыруда барлық күштерін жұмсайтындықтарын білдіреді.

Бірақ орталық билік орындары Қазақстанда киностудия ашуға асықпай, өз шешімін 1941 ж. ғана жариялайды. Ескере кететін жағдай, көркем фильмдер киностудиясын ашуға 1941 ж. қыркүйек айында рұқсат берілсе, екі айдан кейін Алматыға «Мосфильм» мен «Ленфильм» киностудиялары көшіріліп әкелінеді. Сонымен, Қазақстан бейбіт уақытта аша алмаған киностудияға соғыс басталғанда ғана қол жеткізеді.

1928–1932 жж. бойында республикада киноқондырғылар саны өсті. Бірақ Қазақстанда кинофильмдер қоры қалыптаспады. Осындай жетіспеушіліктер 30-жж. орталық киноқызмет көрсету мекемелері үшін Қазақстанды пайда табудың көзіне айналдыруға жол ашты. Республикада жеке киноөндірісін ашып, кинофильмдер қорын жасау оларға тиімсіз болды. Оған қоса кинодраматургия саласы партия талаптарына сәйкес келетін шығармалар бере алмады. Осы себептер белгілі бір деңгейде Қазақстанның кино саласының дамуын тежеді. Сонымен бірге орталық киноқызмет көрсету мекемелерінің Қазақстанды әр түрлі фильмдермен, бағдарламалармен қамтамасыз етуде немқұрайлылық танытулары елдегі киноқондырғылардың үзіліссіз жұмыс жасап тұруына кедергі келтірді. Осы жағдай тұрақты, жеке кинофильмдер қорын қалыптастырмай тұрып, киноқондырғыларды жыл сайын көбейте берудің негізсіз екендігін іс жүзінде дәлелдеді.

1933–1937 жж. киноқондырғылардың өсімі баяулады. Алдыңғы бесжылдықпен салыстырғанда орташа өсім екі есеге жуық кеміді. Өсімнің баяулауы, бір жағынан, алдыңғы жылдарда орын алған киноқондырғылармен орынсыз қамтамасыз етуден сақтады. Осы кезеңде киноландыруды дамытуға республиканың билік орындары барынша қолдау білдірді. Дегенмен, Қазақстандағы киноландырудың техникалық және ұйымдастыру мәселелерінің көп жағдайда орталықтан шешімін табуы жергілікті билік орындарының бұл саладағы әрекетін шектеді.

1938–1940 жж. аралығында Қазақстандағы киноқондырғылардың өсімі жоғарылады. Әсіресе ауыл-селоны киноландыру жоғарғы қарқынмен дамыды. Осының нәтижесінде қала мен ауыл-селоны киноландырудың арақатынасы теңесе бастады.

Сөйтіп, кино саласының материалдық-техникалық базасы белгілі бір деңгейде қалыптасты. Бірақ аталмыш саланың мазмұны өзінің жұтандығымен көзге түсті. 30-жж. соңына дейін Қазақстанда социалистік реализм әдісі кинодраматургияда бірден қолданысқа енбеді. Осыған орай республикада халықтың кеңестік дәуірдегі бақытты тұрмыс-тіршілігін, кеңес өкіметінің қамқорлығын насихаттайтын хроникалды-деректі фильмдерді түсіру ғана дамыды. Бұл фильмдер күнделікті өмірдегі оқиғаларды сол қалпында түсіру негізінде іске асты. Әсіресе өнеркәсіп орындары мен ауылшаруашылығындағы жұмыскерлердің ауыр еңбегі бейнеленіп, ол бақытты болашақтың бастамасы деп түсіндірілді. Қарастырылып отырған уақытта Кеңестік тақырыптардан тыс жазылған

туындылар бақылауға алынып, оларға шектеу қойылды. Аталмыш идеологиялық қысым Қазақстанда көркем фильмдер студиясын ашу мәселесінің кейінге қалдырыла беруіне себепші болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Советская культура в реконструктивный период. 1928–1941 гг. — М.: Наука, 1988. — 608 с.
- 2 *Новожилов Г.Н.* В объективе — жизнь. — Алма-Ата: Өнер, 1987. — 152 с.
- 3 ҚР ОММ Ф. 81 — Народный комиссариат просвещения КазССР (Наркомпрос КазССР) (1920–1936 гг.). — Т. 1. — Д. 1512. — Л. 21.
- 4 Очерки истории казахского кино. — Алма-Ата: Наука, 1980. — 270 с.
- 5 Кино Казахстана: киносправочник. — Алматы: Жібек жолы, 2000. — 394 с.
- 6 Культурное строительство в Казахстане (1918–1932 гг.): сб. документов и материалов. — Алма-Ата: Казахстан, 1965. — Т. I. — 567 с.
- 7 *Сиранов К.* Киноискусство Советского Казахстана. — Алма-Ата: Казахстан, 1966. — 400 с.
- 8 История советской политической цензуры. Документы и комментарии. — М.: Рос. полит. энцикл., 1997. — 672 с.
- 9 ҚР ОММ. Ф. 30 — Совет Народных Комиссаров КАСССР (СНК) (1920–1936 гг.). — Т. 2. — Д. 997. — Л. 5.
- 10 Всесоюзная перепись населения (ВПН) 1939 года: основные итоги. — М.: Наука, 1992. — 256 с.
- 11 *Нұрпейісұлы С.* Ауыл мен деревнядағы көпшілік-саясат және мәдениет жұмысы // Лениншіл жас. — 1935. — 12-сәуір. — 2–4-б.
- 12 Социалистическое строительство Казахской ССР за 20 лет. — Алма-Ата: УНХУ КазССР, 1940. — 283 с.
- 13 Народное хозяйство Казахстана за 60 лет: стат. сб. — Алма-Ата: Казахстан, 1980. — 272 с.
- 14 Казахстан — союзная республика: стат. сб. — Алма-Ата, 1937. — 212 с.
- 15 ҚР ОММ. Ф. 1778 — Правление Союза писателей Казахстана (1937–1965 гг.). — Т. 1. — Д. 68. — Л. 6, 14, 15, 75.
- 16 Культурное строительство в Казахстане (1933 — июнь 1941 гг.): сб. документов и материалов. — Алма-Ата: Казахстан, 1985. — Т. 2. — 283 с.

Л.Т. Тлегенова, Т.Қ. Сақабай

Развитие материально-технической основы киноиндустрии Казахстана в 1928–1941 гг.

В статье рассмотрено развитие материально-технической основы киноиндустрии, показана роль ее руководящих органов, а также производственно-техническая организация в довоенные годы. Авторы, исследуя вопросы создания и развития треста «Казахкино», выделяют отдельные недостатки в его деятельности. Подчеркнут непрерывный ежегодный рост данной отрасли благодаря оснащению ее материально-технической базы и положительному отношению власти к развитию киноиндустрии. Основываясь на архивных материалах, авторы показали уровень развития киноиндустрии в Казахстане в 1920–1940-е гг.

Ключевые слова: кинопроизводство, развитие материально-технической базы, кинофикация, трест «Восток-кино», трест «Казахкино», производственно-технические дела, кинооборудование, фонд кинопроката, киностудии, «Союзкинохроника».

L.T. Tlegenova, T.K. Sakabai

Development of material and technical basis of the film industry of Kazakhstan in 1928–1941

In the article considers development of a material fundamentals of the film industry, its governing bodies, as well as the technological organization in pre-war years. The authors of the article investigate questions of creation and development of Kazakhkino trust and allocate some minuses. They also emphasize the continuous annual growth of the given branch due to its equipment with material and technical resources and the positive relation of the power to development of the film industry. Based on archival materials, the authors show the level of development of the film industry in Kazakhstan in the 1920–1940th years.

Keywords: movie production, the development of material-technical base, the adaptation for the screen existed, trust «the East-movie» trust «Kazachkino», production and technical Affairs, equipment, Fund distribution, film studios, «Soyuzkinorynok».

References

- 1 *Soviet culture in the reconstructive period. 1928–1941*, Moscow: Nauka, 1988, 608 p.
- 2 Novozhilov G.N. *The lens life*, Alma-Ata: Oner, 1987, 152 p.
- 3 TSGA RK. F. 81 — *People's Commissariat of education of the Kazakh SSR (Narkompros of the Kazakh SSR) (1920–1936 years)*, 1, 15, 12, 21.
- 4 *Essays on the history of the Kazakh cinema*, Alma-Ata: Nauka, 1980, 270 p.
- 5 *Cinema Of Kazakhstan. Kinofront*, Almaty: Zhibek Zholy, 2000, 394 p.
- 6 *Cultural construction in Kazakhstan (1918–1932 yy.). A collection of documents and materials*, Alma-Ata: Kazakhstan, 1965, I, 567 p.
- 7 Siranov K. *Cinema of the Soviet Kazakhstan*, Alma-Ata: Kazakhstan, 1966, 400 p.
- 8 *History of Soviet political censorship. Documents and comments*, Moscow: Russian political encyclopedia, 1997, 672 p.
- 9 TSGA RK. F. 30 — *The Council of people's Commissars of KASSR (SNK) (1920–1936 years)*, 2, 997, 5.
- 10 *All-Union population census (VPN) 1939: Main results*, Moscow: Nauka, 1992, 256 p.
- 11 Nurpeiysuly S. *Leninshil Zhas*, 1935, April, 12, p. 2–4.
- 12 *Socialist construction of the Kazakh SSR for 20 years*, Alma-Ata: UNJU of the Kazakh SSR, 1940, 283 p.
- 13 *The economy of Kazakhstan over 60 years: Statistical collection*, Alma-Ata: Kazakhstan, 1980, 272 p.
- 14 *Kazakhstan Federal Republic. The statistical compilation*, Alma-Ata, 1937, 212 p.
- 15 TSGA RK. F. 1778 — *The Board of the Union of writers of Kazakhstan (1937–1965)*, 1, 68, 6, 14, 15, 75.
- 16 *Cultural construction in Kazakhstan (1933 – June 1941). A collection of documents and materials*, Alma-Ata: Kazakhstan, 1985, 2, 283 p.

Б.Т. Тулеуова, Л.К. Шотбакова, Г.М. Смагулова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: b_t_tuleuova@mail.ru)*

Участие женщин Центрального Казахстана в социально-экономическом развитии региона в 30-е годы XX века

В статье рассмотрено участие женщин Карагандинской области в развитии Центрального Казахстана в 30-е годы XX в. Этот период занимает важное место как этап формирования промышленного облика региона, представленного крупнейшими стройками, новыми коммуникациями, индустриальными кадрами. Отмечено, что на этом этапе немаловажную роль в развитии региона сыграли женщины. Преобразование женских ролей в рассматриваемый период в значительной степени явилось следствием проведения политики индустриализации и коллективизации сельского хозяйства, возникновения новых форм организации власти. Подчеркнуто, что, несмотря на трудности физического, психологического и ментального характера, женщины сумели занять достойное место на производстве не только в качестве простой рабочей силы, они активно участвовали в преобразовании социально-экономического и культурного облика городов региона.

Ключевые слова: женский вопрос, Центральный Казахстан, индустриализация, общественное производство, социальная активность.

Сегодня во всем мире исторически сложившееся доминирование мужчин над женщинами претерпевает изменения. В развитых странах женщины практически полностью достигли равенства с мужчинами в вопросах своих прав и возможностей. Сегодня права женщин рассматриваются в контексте прав человека, где незыблемыми являются право на жизнь, свободу, на достойный уровень жизни, равную оплату за равный труд, на образование, возможность принимать решения и т.д. Необходимо отметить, что положение женщины в обществе рассматривается как важный показатель, отражающий все особенности социально-политического устройства государства, его экономического развития, методов управления, правовых установок, уровня культуры и общественного самосознания, т.е. положение женщин в обществе становится показателем всех общественных процессов. С этой целью международным сообществом был принят ряд международных документов, в которых рассматриваются права женщин в свете реализации гендерного равенства. Это Декларация ООН об искоренении насилия в отношении женщин 1993 г., Пекинская декларация и Платформа действий 1995 г., Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций 2000 г., Декларация «Преобразование нашего мира: повестка дня в области устойчивого развития (ЦУР) до 2030 года» 2015 г. Республика Казахстан присоединилась к этим четырем основополагающим документам ООН и ратифицировала 14 документов в сфере гендерного равенства.

В этой связи возрастает актуальность научных тем, посвященных изучению положения и роли женщины в разные исторические периоды, в том числе в истории Казахстана. Вторая половина XX – начало XXI вв. характеризуются возникновением новых направлений в отечественной и зарубежной историографии, посвященных женской проблематике, развивающейся в русле как историко-социологических исследований, так и гендерных разработок.

Основа современной активной общественной позиции женщин лежит в далеких 20–30^х годах XX в., когда в ходе кардинальных изменений в жизни общества, наступивших после Февраля и Октября 1917 г., женщины получили возможность применить свои знания, способности в различных сферах жизнедеятельности. В этот период женщины стали неотъемлемой частью широкого народного движения за утверждение социалистических лозунгов, за идеалы нового политического строя [1].

Пути решения так называемого «женского вопроса» одними из первых начали предлагать в своих работах социал-демократы и классики марксизма. Они считали, что равенство между мужчинами и женщинами нельзя понимать как абсолютное, ограничившись лишь уравниванием их физических и духовных сил. Речь, прежде всего, должна идти о равном общественном положении, учете особой роли женщины «в производстве самого человека» [цит.: 2; 19].

Так, в 1879 г. А. Бебель в своей книге «Женщина и социализм» понятие «женский вопрос» толковал как вопрос «о положении, которое женщина должна занять в нашем социальном организме, каким образом она может всесторонне развить свои силы и способности, чтобы сделаться полным,

равноправным и деятельным членом человеческого общества» [3; 39]. В 20-е годы XX в. Л. Браун рассматривала его как «вопрос экономический, яснее всего выражающийся в борьбе за труд» [4; 218]. Позднее В.Л. Бильшай, рассматривая решение женского вопроса в СССР, пришла к выводу, что он «представляет собой сложнейшую социальную проблему, охватывающую экономические, политические, правовые и этические стороны общественной жизни» [5; 8].

Практическая реализация решения женского вопроса в условиях 30-х годов XX в. и последующих периодов исходила из того, что женщина в обществе выполняет три основные социальные функции: гражданки, труженицы, матери. Вклад женщин в развитие общества рассматривался с точки зрения осуществления ими каждой из этих функций в отдельности и вместе. Однако в этом заложено и основное противоречие «женского вопроса», разрешение которого предполагает активное участие государства в создании необходимых не только правовых, но и социальных и материальных предпосылок для успешного сочетания женщинами выполнения каждой из этих функций.

В советский период в триаде перечисленных функций женщин определяющим фактором их равноправия в обществе считалось участие женщины в общественном производстве, в общественно-производственном труде [6; 65]. Этим и был обусловлен тот факт, что на разных этапах развития Советского государства участие женщин в государственной и общественной жизни, их трудовая деятельность, повышение образовательного и профессионального уровня решались как задачи государственного характера. Поэтому они не только рассматривались, но и реализовывались одновременно с осуществлением других задач, стоящих перед обществом: ликвидация безработицы, индустриализация страны, устранение неграмотности, мобилизация производительных сил в ходе Великой Отечественной войны, восстановление народного хозяйства в послевоенный период, процессы перестройки и ускорения социально-экономического развития в конце 80-х годов XX в. и др.

В 30-е годы XX в. Казахстан представлял собой огромную строительную площадку. На базе открытых геологами месторождений строились промышленные города Караганда, Балхаш, Чимкент, Джезказган, Экибастуз, Темиртау. С зарождением горно-металлургических и химических комплексов было связано строительство электростанций, железных дорог, рукотворных озер, новых городов. В этот период популярным стало слово «первостроители».

В Центральном Казахстане в этот период началась разработка проекта развития Большой Караганды, включавшего комплексный план промышленного и городского строительства. Для освоения угольных богатств 16 декабря 1930 г. был создан Государственный каменноугольный трест «Караганда» с местонахождением в Караганде и подчинением непосредственно Высшему Совету народного хозяйства (ВСНХ) СССР. Учитывая крупное промышленное значение Караганды, чтобы придать единое хозяйственное направление Карагандинскому району, 20 марта 1931 г. КазЦИК постановил образовать Карагандинский рабочий поселковый Совет с самостоятельным бюджетом и непосредственным подчинением КазЦИКу. Его центр был временно установлен в селе Большая Михайловка, вошедшем позднее в состав города Караганды.

Как вспоминает один из активных строителей Карагандинского бассейна Х. Амиров, который в 1931 г. получил назначение на должность председателя Карагандинской городской контрольной комиссии, *«о том, что это промышленный город, можно было судить по единственной трубе механической мастерской, рядом с которой едва вырисовывалась эстакада шахты. Далее виднелись расположенные в беспорядке каменные здания, построенные еще англичанами, а вокруг них, словно грибы, ютилось множество казахских юрт. В центре Караганды, у шахты № 18, мирно паслись овцы и коровы»* [7; 7].

К 1931 г. население Караганды составило около 100 тысяч. Начали работать городской Совет, горком партии, городские учреждения. Появилась острая нужда в больницах, амбулаториях, банях, школах, столовых, магазинах.

В московском журнале «Новый мир» описывалась своеобразная обстановка Караганды начала 1931 г.: «Голая степь. Нигде ни садочка, ни кустика. Кругом унылая, мертвая, азиатская степь. Желтоватыми бугорками торчат юрты около Караганды. Идет стройка. Женщины таскают на носилках, возят на верблюдах и лошадях песок, камни, глину. Рядом ползут тяжелые тракторы, ухают паровые машины. У стен саманных построек вороха домашнего скарба. Рабочие в ожидании новых жилищ живут в землянках. Тут же, под открытым небом, на сложенных из кирпича плитках и печах пекут хлеб, кипятят чай. Большинство служащих и рабочих тюка ютятся в землянках, вагонах, юртах. Нет ни кустарника, ни деревца, всюду носится едкая каменноугольная пыль. В столовой — инженеры, геологи, строители, техники, врачи, журналисты» [8; 80].

Аналогичная ситуация была и на Балхаше. Первоначально прибывающие на строительство медьзавода рабочие со всех уголков СССР селились в нескольких разбросанных на расстоянии трех–семи километров друг от друга отдельных поселках, возникших при промышленных предприятиях. Головное управление «Казмедьстрой» располагалось в рабочем поселке под названием Бертыс. С преобразованием государственного управления строительства Центрального Казахского медеплавильного завода в управление «Прибалхашстрой» с 1934 г. поселок стал называться Прибалхашстрой.

Надо сказать, что это была одна из тех новостроек, которая создавалась в тяжелейших условиях: зимой строители мерзли в землянках и юртах, а летом изнемогали от изнуряющей жары, болели цингой и дизентерией, страдали от недостатка воды и продовольствия. Не хватало жилья, механизации, культурных учреждений. Очень остро стоял жилищный вопрос. Приток рабочих на строительство возрастал с каждым днем. Многие приезжали семьями. Палатки и юрты часто не выдерживали сильных ветров и буранов.

«Тот, кто прибыл на строительство Балхашского завода в 1930–1934 годах, очень хорошо знает, как было тяжело. Ни воды, ни топлива, ни жилья. Трудно было найти стакан молока для детей, и часто наши дети молоко называли белым чаем...», «...Жили в бараках: земляной пол, плоская крыша, благо, что на Балхаше дожди выпадают редко. Да и в бараке получить комнатушку можно было с большими хлопотами. Много людей еще в 1935 году жили в палатках и землянках», — позже вспоминали свое пребывание на Балхаше первостроители Г. Оспанова и Е. Карасев [9].

Освоение минеральных ресурсов Центрального Казахстана, строительство промышленных объектов, новых городов потребовали формирования индустриальных кадров, в том числе из среды местного населения. Данный вопрос был одним из острых на повестке дня индустриального преобразования Центрального Казахстана.

Местные трудовые ресурсы были ограничены. Старых кадровых рабочих было чрезвычайно мало. Так, в 1931 г. на строительстве Прибалхашского медеплавильного комбината в 1931 г. стал практиковаться организованный набор рабочей силы из Коунрадского, Каркаралинского, Кувского, Аралинского, Четского, Баян-Аульского, Чубартауского и других районов. В результате умелой организаторской работы партийных и хозяйственных органов к августу 1931 г. на Прибалхашстрое насчитывалось 2089 рабочих, к январю 1932 г. — 3151 [10; 71].

Карагандинскому угольному бассейну были выделены для проведения оргнабора рабочих Акмолинский, Тельманский, Нуринский, Жана-Аркинский, Петропавловский, Каркаралинский, Кувский и Баян-Аульский районы. Только за 1932 г. на основе договоров с колхозами в Караганду прибыли 3949 человек. А в течение 6 лет, с 1931 по 1936 гг., в колхозах были завербованы 12000 человек. Из-за пределов республики в Караганду за этот период прибыли свыше 1000 человек [10; 72].

Эти процессы привели к изменению демографической структуры, характерной особенностью которой было преобладание мужского населения, что было обусловлено процессами ускоренной индустриализации, промышленной миграции, призванной обеспечить объекты индустриализации мужской рабочей силы в трудоспособном возрасте. Так, если по материалам Всесоюзной переписи 1939 г. в целом по Союзу соотношение мужчин и женщин было 47,9% и 52,1% соответственно, то в Казахстане ситуация выглядела иначе: 52,1% и 47,9%, в том числе в городской местности — 52,1% к 47,9%, в сельской — 52,1 к 48,0% [11; 50].

В Карагандинской области соотношение мужчин и женщин составляло 53,2% к 46,8%, в том числе в городской местности — 54,2% к 45,8, в сельской — 51,8 к 48,2% [12; 52]. В отличие от общей тенденции в Советском Союзе, когда численность мужчин была несколько меньше, чем женщин, в Карагандинской области мужское население преобладало над женским.

Одна из причин данной ситуации — директивные указания по правилам вербовки рабочей силы, где в руководящем порядке запрещалось вербовать женщин. Для строительства шахт нужны были рабочие, специалисты, горношахтное оборудование. Нужны были электроагрегаты, котлы, трубы, рудничные вагоны, крепежный и строительный лес и многое другое, что требовало сильных мужских рук.

Из письма зам. Наркомтруда КАССР Винникова от 21 октября 1930 г. [13; лл. 15, 18].

По разверстке НК Труда РСФСР для строительства Карагандинского угольного бассейна должно быть завербовано всего 1625 чел., данное количество распределено следующим образом:

В пределах Павлодарского округа, станция Кзылкия — 500 чел. В пределах Петропавловского округа, станция Кзылкия — 225, ст. Богыш — 155. В пределах Кустанайского округа, ст. Кзылкия — 120. В пределах Акмолинского округа, ст. Караганды — 625.

Должны вербоваться:

1) из числа батраков, в первую очередь, имеющих опыт работы в шахте;

2) из лиц, изъявивших желание поехать на работу в шахтах, должен производиться тщательно социально-классовый отбор;

3) возраст, впервые прибывающих на работу, должен быть не менее 18 лет и не более 42 лет;

4) женщины не вербуются.

Едущих обязательно предупредить об условиях переезда и работы, о необходимости брать одежду, обувь и белье.

Следующая причина преобладания мужского населения над женским заключалась в тяжелых природно-климатических и технолого-производственных условиях, которые сложно было бы переносить слабому полу.

Из доклада начальника «Казахстройуголь» К.О. Горбачева правлению объединения «Союзуголь» от 7 июня 1930 г. [14; лл. 17, 17об]:

«Из-за длительных снежных буранов и заносов первая партия основных кадров административно-технического персонала, направленная в середине марта из Москвы в Акмолинск, прибыла туда только 12 апреля. Далее вследствие таяния снегов, разливов рек, снежных бурь, которые сменились сильными буранами пыли, специалисты прибыли к месту работы, то есть из Акмолинска в Караганду, на лошадях только 10 мая. Автомобильное же сообщение стало возможным только 22 мая, так как отсутствовали мосты, и нам пришлось принимать участие в постройке мостов до Караганды. С этого же времени началась переброска на место работ первых партий продовольствия и частично материалов. Большинство же крайне необходимых грузов (материалы, инструменты, оборудование) лежат на железнодорожных станциях (Кокчетав-Боровое). Помимо этого, отправляемые с этих станций грузы разгружаются, или, скорее, выбрасываются, с вагонов, так как соответствующих помещений не имеется. Вследствие чего грузы приходится разыскивать с большими затруднениями.

Положение с продовольственным вопросом крайне неблагоприятное. Торговая сеть и крестьянский привоз продуктов питания совершенно отсутствуют, за исключением молочных продуктов со вздутыми ценами. Несмотря на то, что в окрестностях Караганды имеется много озер с большим изобилием рыбы, улов рыбы производится местным арендатором — Союзом охотников для собственного потребления.

Жилых строений, как для рабочих, так и для административно-технического персонала и служб, вполне приспособленных, нет, если не считать старых построек. Строений культурно-социального порядка также нет».

Однако, несмотря на данные обстоятельства, в условиях ускоренной индустриализации курс на массовое привлечение человеческих ресурсов страны к участию в строительстве крупнейших строек страны стал приобретать широкий размах.

Первоначально равноправие женщин в этот период в большей степени сводилось к тому, что они оценивались чисто как трудовой резерв для индустриализации. В силу малообразованности или даже неграмотности женщин, так как в начале 20-х годов XX в. женщины составляли всего 30% грамотного населения, в основном они занимались малоквалифицированным физически тяжелым трудом, не требующим особых знаний.

В первую очередь, это были технические и строительные специальности. Так, самые популярные профессии слесаря и токаря, по сведениям советской прессы, больше всего подходили женщинам: «Слесарное дело не требует особенно значительного мышечного напряжения, не требует поднятия больших тяжестей. Слесарное дело вполне доступно человеку средней физической силы, оно не включает в себе каких-либо особенных вредностей. Женщина без всякого вреда для своего организма может заниматься слесарным делом» [цит.: 15].

Однако строящиеся промышленные объекты остро нуждались в квалифицированных рабочих. Эта проблема частично решалась за счет работы опытных шахтеров, прибывших из Донбасса. Среди рабочих, технических специалистов было мало представителей коренной национальности. Было принято решение шире привлекать к строительству нового общества местное население, в том числе женщин. Однако, как отмечалось, в своем подавляющем большинстве, оно было неграмотным. По-

этому в Центральном Казахстане, как и других регионах, проводилась интенсивная работа по ликвидации неграмотности и по вовлечению лиц казахской национальности, а также женщин и девушек в промышленное и социально-культурное строительство.

Так, в 1930 г., в связи с закладкой новых шахт в Караганде, вопрос о подготовке горняцких кадров встал во всей своей широте. В докладе начальника «Казахстройуголь» К.О. Горбачева правлению объединения «Союзуголь» от 7 июня 1930 г. отмечалось [14; лл. 17, 17об]:

«Квалифицированных рабочих кадров нет. Поэтому необходимо вести как теоретическую подготовку путем специально организованной вечерней школы горнопромышленного ученичества с последующим преобразованием ее в горный техникум, так и путем закладки опытной механизированной шахты и обучения местных рабочих при помощи инструкторов в процессе работы».

Для подготовки их стала создаваться широкая сеть высших и средних специальных учебных заведений. Выполняя указание Компартии, в начале 30-х годов была создана стационарная сеть технической учебы треста «Карагандауголь», куда входили горное промышленное училище (горпромуч), горный техникум, рабфак, где общее число учащихся составляло 1154 человека, в том числе 723 казаха. Горный техникум и горпромуч до весны 1932 г. находились в селе Ботакара, а весной переехали в Караганду в поселок шахты им. Кирова, где было 3 длинных саманных барака, неудобные, без дощатых полов, с плохим покрытием потолков, холодные, без электрического освещения [16; л. 5].

На Спасском руднике был создан учебно-курсовой комбинат, где обучались 540 человек по специальности кузнец, шофер, счетовод, слесарь. В системе Прибалхашстрой в 1932 г. разными видами учебы были охвачены 3195 человек [17; 14, 17].

Среди учащихся были и женщины. Так, в 1934/1935 учебном году в горном техникуме г. Караганды обучались 22 женщины, из них 10 казашек.

На основе общего подъема экономики увеличилось общее количество рабочих и число женщин, занятых в народном хозяйстве. Так, на крупнейших стройках 30-х годов XX в. осенью 1934 г. трудились 12806 рабочих, в том числе 1428 женщин; инженерно-технических работников было 1005, в том числе 66 женщин, из них 3 казашки [18; 110].

Женщины, вопреки медицинским показателям, переходили в отрасли тяжелой промышленности, где была выше заработная плата. К примеру, к 1937 г. по сравнению с 1933 г. занятость женщин возросла: в каменноугольной промышленности — в 2,2 раза, нефтедобывающей — в 0,9 раза, металлургической — в 2,9 раза, в рудодобывающей — в 1,8 раза, на производстве стройматериалов — в 4,1 раза [18; 111].

В сельском хозяйстве женщины также старались не отставать. Так, делегат Карагандинской области Сакараюк в прениях по докладу У.Исаева «15 лет Казахстана и наши задачи» отметила: «В животноводстве работают и молодые, и старые. Нам нужно еще больше поднять и усилить женскую работу, потому что на женщин сейчас упала вся сила, вся тяжелая работа. Женщины стараются не отставать. Я заработала 400 трудодней, а хозяин у меня — 450 трудодней» [18; 117].

В сельском хозяйстве женщины республики овладевали новыми профессиями. В 1937 г. среди обучающихся на комбайнеров они составляли 17,4%, трактористов — 11,3%, шоферов — 11,9%. К весенне-посевной кампании 1937 г. в Казахстане было создано 30 женских тракторных бригад [18; 119].

Большую работу проводили партийные организации по привлечению женщин на производство. Несмотря на специфические особенности угольной промышленности, связанные с подземными работами, в Караганде из года в год росло количество женщин-работниц. Так, например, на 1 января 1931 г. здесь работали 150 женщин, на 1 января 1933 г. — 3710, в том числе 770 казашек, на 1 января 1936 г. — 3880. Число казашек-работниц за это время выросло с 41 до 770 человек [10; 73].

На каменном карьере на строительстве Балхашского металлургического комбината работало 11 женских бригад. Большая часть женщин представляла спецконтингент. По состоянию на 1 января 1935 г. на шахтах работали 1448 женщин, из них 1045 (72,2%) — спецконтингент. На 1 мая 1935 г. из всех рабочих спецконтингента бассейна женщины составляли 34,8%, а в целом по стране к 1939 г. среди работающих в промышленности женщины составляли уже 42% [19; 130].

Важно отметить, что среди женщин-работниц было немало казашек. За период 1931–1935 гг. их количество увеличилось в 13 раз.

К 1941 г. женщины Центрального Казахстана заняли определенное место среди рабочих и служащих региона. К этому времени во всех отраслях народного хозяйства области их насчитывалось 24595 человек, или 27,6%. В промышленности и на строительстве их численность достигла 11900

(35% от общего числа рабочих и служащих), в том числе 7800 рабочих (23% от общего числа рабочих и служащих) [19; 130]. Тем самым видно увеличение доли женской прослойки в составе индустриальных рабочих Карагандинской области на 15%, что говорит о возрастании роли женщин в создании промышленного облика региона.

Женщины привлекались на недопустимо тяжелые работы, в том числе на подземные. Их удельный вес среди рабочих бассейна поднялся с 2,6% в 1931 г. до 21,5% в 1936 г. Вот далеко не полный перечень женских профессий на шахтах: сигнальщицы, мотористки, газомерщицы, откатчицы от лавы, породовыборщицы, лебедчицы, машинисты электровоза и другие.

С первых же дней освоения угольного бассейна в Караганде и Балхашского месторождения девушки и женщины Центрального Казахстана трудились на всех промышленных предприятиях, добивались высокой производительности труда.

Большую роль в борьбе за выполнение планов первой и второй пятилеток сыграли комсомольские организации Карагандинской области, в которых в предвоенные годы насчитывалось 5580 комсомолок. Они приняли активное участие в освоении профессий машинистов, слесарей, бурильщиков и т.д., которые раньше считались только мужскими. Многие из девушек стали передовиками производства. Так, машинист электровоза шахты № 31 П. Кононова свою производительную норму выполняла на 190–200%, электрослесарь шахты № 3 им. Кирова Панова — на 200–210%, машинист подъемной машины шахты № 1 Корноухова — на 150% [20; 19].

«Комсомолка Зоя Ивановна Плаксина, дочь крестьянина, в совершенстве овладела техникой машиниста электровоза (шахта № 31). Тов. Плаксина за 8-часовой рабочий день перевозит в среднем 170 вагонеток угля, вместо 133 по норме. А когда ушел в отпуск один из машинистов, Зоя Плаксина, уплотнив рабочий день, перевозила за смену 350-370 вагонеток угля» [21; 26].

В 30-е годы на Балхаше, как и по всему Союзу, развернулось движение женщин-патриоток за овладение техникой. В медеплавильном цехе в 1939 г. работали 120 женщин из 540 человек штата. Среди них 60 казашек. На транспортере работали исключительно женщины, немало женщин были машинистами нефтенасосов. Так, рабочая Дмитриева, бывшая домохозяйка, придя на завод, стала квалифицированной обмотчицей электроремонтного цеха, выполняющей норму на 160 процентов. Появились женщины и в других цехах Балхашского медеплавильного завода [22].

Повышение образовательного и политического уровня женщин обусловило их выдвижение в качестве руководителей местных и республиканских органов, делегатов местных и республиканских конференций.

Важным политическим форумом стал I Всеказахский съезд женской молодежи, проходивший в ноябре 1935 г. Делегатами съезда были 417 женщин.

Определенным показателем политической активизации женских масс стали выборы в местные Советы депутатов трудящихся Казахской ССР, которые проходили в декабре 1939 г. Всего депутатами были избраны 48462 человека, в том числе 15880 женщин, что составило 32, 76% [18; 142].

Приобщение к образованию, повышение официального статуса женщин через объявление равноправия позволило им в 30–40-е годы XX в. более активно участвовать в жизни общества. Начальница вентиляции шахты им. Кирова Шелиманова писала в своей статье в «Социалистической Караганде»: *«Я рада и счастлива, что мне — девушке доверили такой важный участок работы. Я счастлива, что из полуграмотной я стала сознательным строителем социализма. Я счастлива, что живу в стране, где женщина впервые в истории получила полные права»*. В другой статье народный судья 1 участка г. Караганды Харламова отмечает: *«Судебная работа, на которую меня выдвинули из беднячки-крестьянки, целиком поглотила меня... Мне удалось стать первой среди судей среди области по своей судейской работе по количеству разобранных дел. Я не собираюсь уступить кому-либо этого первенства»* [23; 4].

Если отбросить пафосность данных обращений, их ценность заключается в том, что в этот период женщина смогла почувствовать свою значимость и ответственность, участвуя в различных видах деятельности, ранее им недоступных.

20–30-е годы XX в. были исключительно богаты на события. Все было впервые — строительство первых школ и больниц, мехмастерских, кузницы, литейных мастерских, кирпичного и деревообрабатывающего заводов, первого автотранспортного предприятия. Это породило массу проблем, которые надо было незамедлительно решать, в том числе улучшать быт шахтеров.

Большую работу в этом направлении сыграли женщины — жены шахтеров, которые активно включились в процесс облагораживания территории поселка, решения социальных проблем.

Так, в 1920 г. был создан женотдел Карагандинской копи при местной партийной ячейке, который проводил большую работу по наведению порядка, уборке и побелке в государственных учреждениях, школах, читальнях. 15 и 28 ноября 1920 г. были проведены 2 воскресника, на которых трудились 22 женщины, из них 3 имели партийные билеты. Активистки работали под лозунгом «Позор тулеядам и белоручкам! Мы строим новую жизнь, где не будет вам места!» [24].

В 30-е годы XX в. по всему Советскому Союзу развернулось широкое движение женщин-общественниц — жен инженерно-технических работников и стахановцев. В мае 1936 г. состоялось Всесоюзное совещание жен хозяйственников и инженерно-технических работников промышленности, которое приняло обращение ко всем женам ИТР страны. В обращении совещания содержался призыв участвовать в улучшении культурно-бытового обслуживания рабочих [10; 280]: *«Вместе со своими мужьями, со всем народом мы будем строить светлое будущее. Озелененный и веселый рабочий поселок, хорошо поставленная столовая, радостный детский смех, здоровье матерей, дарующее стране богатырей, — разве ради всего этого не стоит работать не покладая рук».*

Это обращение было поддержано и женами шахтеров Карагандинской области. Жена главного механика одной из шахт Караганды А.П. Мельникова писала на страницах газеты «Большевицкая кочегарка» (впоследствии газета «Социалистическая Караганда», «Индустриальная Караганда») [10; 280]: *«Лично я беру себе участок — библиотеку. Ставлю цель: чтобы книга была у каждого шахтера, чтобы он ее полюбил и читал. Кроме этого, приму участие в работе клуба».*

В выступлении жены начальника участка М.К. Таттарова на страницах в этом же номере областной газеты говорилось: *«Ставлю себе задачей принять участие в улучшении работы по общественному питанию... Выношу пожелание, чтобы почаще созывались совещания жен ИТР по обмену опытом работы».*

Помимо активной работы среди жен хозяйственников и ИТР по благоустройству промышленных поселков и улучшению быта шахтеров широко практиковался созыв специальных совещаний домохозяек — жен шахтеров. Например, на шахте № 2 среди жен шахтеров на таких совещаниях разъяснялась их роль в развертывании стахановского движения. В целях усиления работы культурно-бытового обслуживания рабочих избиралась так называемая пятерка женщин-общественниц.

К стахановской декаде в мае 1936 г. на шахте № 8/9 была создана бригада домохозяек, перед которой ставилась задача контролировать состояние культурных и бытовых услуг на шахте и добиваться ликвидации имеющихся недостатков в этом деле. Подобные бригады создавались почти на всех шахтах бассейна.

В октябре 1937 г. на слете домохозяек Карсакпая было принято обращение о важности и необходимости наведения образцового порядка, прежде всего у себя дома, в квартире, каждой домохозяйкой [10; 281].

Позднее на каждой шахте нашлись такие активистки. Они не только возглавили кампанию по улучшению быта, но и организовали женщин на очистку дворов, побелку домов, засыпку шлаком тротуаров, посадку деревьев вокруг домов и разбивку целого парка. Активистки ходили из дома в дом, беседовали по душам, их понимали, за ними шли, иногда с перебранкой, а в большинстве случаев — с веселой шуткой. Шахтерские коллективы соревновались между собой за благоустройство своих поселков.

По воспоминаниям Х. Амирова, наиболее активными активистками были Кучина, Смагулова, Лапина, Жайтуганова, Гололобова, Левякина, Клейман, которые сыграли свою роль в организации нового быта в Караганде [7; 53].

Домохозяйки, члены семей руководящих работников шахты им. Кирова Марковская, Дрей, Ткаченко, Галтер, Семьнина решили привести в нормальный порядок три общежития на шахте, 6 квартир, 1 столовую, детский сад, три летние кухни. Они добились, чтобы для каждого рабочего шахты был отдельный гардероб [25].

Одной из важных целей, которую поставили перед собой руководители треста в лице Горбачева, Костенко, было сделать предприятие образцовым, для чего требовалось много творческой энергии и инициативы. Так, было принято решение заложить парк в бесплодной пустыне, недалеко от Большой Михайловки, возле небольшой речки Букпы. Для этого совместными усилиями, в свободное от работы время молодежь города, в том числе девушки, в сентябре 1936 г. заложила Парк культуры и отдыха.

Таким образом, период 30-х годов XX в. можно считать определяющим и важнейшим периодом в истории становления и развития Карагандинской области. Немалая заслуга в этом женщин — геологов, шахтеров, строителей, учителей, врачей и представительниц других профессий. В эти годы

появляются первые женщины-руководители. Женщины, являясь в силу своей природы социально активными личностями, в данный период сумели в полной мере реализовать свои возможности не только на уровне семьи, но и общества в целом.

Список литературы

- 1 Тулеуова Б.Т., Шотбакова Л.К., Смагулова Г.М., Турсынова Ж.Ж. Вклад женщин Центрального Казахстана в развитие региона (30–90-е годы XX века). — Караганда: LtdTengri, 2016.
- 2 Шинелева Л.Т. Женщина и общество: декларации и реальность. — М.: Политиздат, 1990. — 176 с.
- 3 Бебель А. Женщина и социализм. — М.: Госполитиздат, 1959. — 592 с.
- 4 Браун Л. Женский вопрос: его историческое значение и его экономическая сторона. — М.: Изд-во полит. лит., 1922.
- 5 Бильшай В. Решение женского вопроса в СССР. — М.: Госполитиздат, 1959.
- 6 Женщины в современном обществе. — М.: Наука, 1989. — 358 с.
- 7 Амиров Х. Утро Караганды. — Алма-Ата: Казахстан, 1972. — 60 с.
- 8 Хавин А.Ф. Караганда. Третья угольная база. — М.; Л.: Углетехизд, 1951. — 202 с.
- 9 Байкенжина Л. И это было началом. — [ЭР]. Режим доступа: <http://kelisim.kz/ru/news-region/id/84>
- 10 Мустафин Т. КПСС — организатор борьбы за создание угольно-металлургического комплекса в Центральном Казахстане. — Алма-Ата: Наука, 1974. — 318 с.
- 11 Козина В.В. Демографическая история Казахстана: учеб. пособие. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 146 с.
- 12 Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года: В 5 т. 1 т. — Алматы: Арыс, 2009. — 400 с.
- 13 ГАКО. — Ф.341. — Оп.1. — Д.17.
- 14 ГАКО. — Ф. 341. — Оп. 1. — Д.16.
- 15 Дашиева А.Д. Образ советской женщины накануне Великой Отечественной войны. — [ЭР]. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/obraz-sovetskoj-zhenschiny-nakanune-velikoy-otechestvennoy-voyny>
- 16 ГАКО. — Ф. 1915. — Оп.1. — Д. 13.
- 17 Казимова Д.А., Шрайманова Г.С., Турсынова Ж.Ж. История становления и развития технического и среднетехнического образования Карагандинской области. — Караганда: ИП Боровский, 2014. — 124 с.
- 18 Балгозина Р.О. Эмансипация женщины в Казахстане: исторический опыт и положительные результаты. 1917–1941. — Семипалатинск, 2001. — 172 с.
- 19 Козина В.В. Материалы Государственного архива Карагандинской области как источник историко-демографического исследования периода 30–40-х годов XX века // Общество. Архив. История. — Караганда: Изд-полиграф. центр Казахст.-рос. ун-та, 2010. — С. 123–131.
- 20 Шаймуханов Д.А. Комсомол Караганды в борьбе за уголь. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1958.
- 21 Наша область. — Караганда: Облтипография, 1936. — 104 с.
- 22 Живицкая О. Рождение города Балхаш. — [ЭР]. Режим доступа: <http://oks-zhiv.com/gorod/rozhdenie-goroda-balhash.html>
- 23 Социалистическая Караганда. — 1934. — 8 марта. — С. 4.
- 24 Попов Ю. Караганда и вокруг нее // Индустриальная Караганда. — 2016. — 8 сент. — С. 4.
- 25 Попов Ю. Караганда: год 1936 // Шахтерская неделя. — 1992. — 22 апр. — С. 3.

Б.Т. Тулеуова, Л.К. Шотбакова, Г.М. Смагулова

XX ғасырдың 30 жылдарындағы Орталық Қазақстан әйелдерінің аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына қатысуы

Мақалада Карағанды облысы әйелдерінің XX ғасырдың 30-жылдарындағы Орталық Қазақстанның дамуына қатысуы қарастырылды. Бұл кезең аймақтың өндірістік бейнесінің қалыптасуында ірі құрылыстар, жаңа коммуникациялар, индустрияға қажетті мамандардың пайда болуымен маңызды орынға ие. Осы уақытта әйелдер маңызды рөл атқарды. Қарастырып отырған кезеңдегі әйелдердің рөлінің арта түсуі ауыл шаруашылығын ұжымдастыру мен индустрияландыру саясатының жүргізілуі нәтижесімен, билікті ұйымдастырудағы жаңа формалардың пайда болуымен түсіндіріледі. Ауыр еңбек, сондай-ақ психологиялық және менталитеттік қиындықтарға қарамастан, әйелдер өндірісте қарапайым жұмыскерден бастап аймақтың қалаларында әлеуметтік-экономикалық және мәдени өміріндегі өзгерістерге белсенді түрде атсалысты.

Кілт сөздер: әйелдер мәселесі, Орталық Қазақстан, индустрияландыру, қоғамдық өндіріс, әлеуметтік белсенділік.

B.T. Tuleuova, L.K. Shotbakova, G.M. Smagulova

Participation of Central Kazakhstan women in region's socio-economic development in the 30's of the XX century

30's of the XX century is an important period in the history of Central Kazakhstan. In this region there were events with socio-economic and cultural nature. Women have played Significant mark on the formation of the modern image of the Karaganda region. The transformation of women's roles in the period under review is a consequence of the policy of industrialization and collectivization of agriculture, the emergence of new forms of power organization. In this process great attention was paid to bring Kazakh women to the public production. Despite the difficulties of physical, psychological and mental nature, women were able to take a worthy place in the production not only as simple labor, but also actively participated in the transformation of the socio-economic and cultural life of Karaganda region cities.

Keywords: women's issue, Central Asia, industrialization, public production, social activity.

References

- 1 Tuleuova B.T., Shotbakova L.K., Smagulova G.M., Tursynova Zh.Zh. *Contribution of women of Central Kazakhstan to the region's development (30–90's of the XX century)*, Karaganda: LtdTengri, 2016, 313 p.
- 2 Shineleva L.T. *Woman and society: declarations and reality*, Moscow, Politizdat, 1990, 176 p.
- 3 Bebel A. *Woman and socialism*, Moscow: Gospolitizdat, 1959, 592 p.
- 4 Brown L. *Women's issue: its historical significance and its economic aspect*, Moscow: Publishing of political literature, 1922.
- 5 Bilshay B. *Solution of women's issues in the USSR*, Moscow: Gozpolitizdat, 1959.
- 6 *Women in modern society*, Moscow: Nauka, 1989, 358 p.
- 7 Amirov Kh. *Morning of Karaganda*, Alma-Ata: Kazakhstan, 1972, 60 p.
- 8 Havin A.F. *Karaganda. A third coal base*, Moscow, Leningrad: Ugletehzid, 1951, 202 p.
- 9 Baykenzhina L. *And that was the beginning*, [ER]. Access mode: <http://kelisim.kz/ru/news-region/id/84>
- 10 Mustafin T. *CPSU — the organizer of the struggle for the establishment of a coal and metallurgical complex in Central Kazakhstan*, Alma-Ata: Nauka, 1974, 318 p.
- 11 Kozina V.V. *Demographic history of Kazakhstan: educational manual*, Karaganda: KSU Publishing house, 2007, 146 p.
- 12 *The population of Kazakhstan at the All-Union census in 1939*, in 5 volumes, 1 vol., Almaty: Arys, 2009, 400 p.
- 13 SAKR. F. 341, inv. 1, c. 17.
- 14 SAKR. F. 341, Inv. 1, c. 16.
- 15 Dashieva A.D. *The image of Soviet women before the Great Patriotic War*, [ER]. Access mode: <http://cyberleninka.ru/article/n/obraz-sovetskoy-zhenschiny-nakanune-velikoy-otechestvennoy-voyny>
- 16 SAKR. F., 1915, inv. 1, c. 13.
- 17 Kazimova D.A., Shraymanova G.S., Tursynova Zh.Zh. *History of formation and development of technical and secondary education of Karaganda region*, Karaganda: IB Borovsky, 2014, 124 p.
- 18 Balgozina R.O. *The emancipation of women in Kazakhstan: historical experience and positive results, 1917–1941*, Semipalatinsk, 2001, 172 p.
- 19 Kozina V.V. *Society. Archive. History*, Karaganda: Kazakh-Russian University, 2010, p. 123–131.
- 20 Shaymuhanov D.A. *The Young Karaganda comsomol in the struggle for coal*, Alma-Ata: Kazgosizdat, 1958.
- 21 *Our region*, Karaganda: Obltipografiya, 1936, 104 p.
- 22 Zhivitskaya O. *Birth of Balkhash town*, <http://oks-zhiv.com/gorod/rozhdenie-goroda-balhash.html>
- 23 *Socialistic Karaganda*, 1934, March, 8, p. 4.
- 24 Popov Yu. *Industrial Karaganda*, 08.09.2016, p. 4.
- 25 Popov Yu. *Mining week*, 22.04.1992, p. 3.

М.В. Шлюпиков

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Казахстан
(E-mail: ShlyupikovM@mail.ru)*

Испания в современной системе международных отношений

Историография проблемы

В статье рассматриваются историографические проблемы внешней политики Испании на современном этапе, которая играет важную роль в региональном и мировом сообществе, активно сотрудничает в рамках международных организаций. Автор аргументирует тезис о том, что активное развитие исследований по внешнеполитической деятельности Испании делает актуальным необходимость переосмыслить развитие историографии, проследить изменения в подходах к вопросам западноевропейской интеграции, характере и перспективах связей со странами Северной и Латинской Америки, Северной Африки, арабского мира, их влиянии на европейскую безопасность и интеграцию.

Ключевые слова: Испания, система международных отношений, внешняя политика, сотрудничество, Европейский союз, интеграция, безопасность, НАТО, европеизм, атлантизм.

За последние десятилетия роль Испании в региональном и мировом сообществе значительно повысилась, расширилось сотрудничество испанского государства в рамках международных организаций.

Важность исследования внешней политики Испании обусловлена также интересом современной исторической науки к «особому пути» Испании, политическое руководство которой после революционных потрясений первой половины XX в., гражданской войны и диктатуры Франко сумело путём постепенных преобразований в политической и экономической жизни страны интегрировать её в ЕС. Одним из приоритетных направлений внешней политики Испании являлись отношения с западноевропейскими странами. Курс на западноевропейскую интеграцию во внешней политике сочетался с развитием традиционных связей со странами Латинской Америки и арабского мира. Этому способствовала позиция Испании по проблемам урегулирования конфликтов на Ближнем Востоке, в Центральной Америке.

На формирование новых основ испанской внешней политики оказали решающее воздействие следующие факторы: процессы глобализации и интеграции, слом биполярной системы мира, преломление особенностей национальной социально-политической и экономико-географической специфики Испании в новых условиях.

По мнению зарубежных и отечественных исследователей, в реализации своей внешнеполитической линии Испания опирается на активную экономическую дипломатию, интеграционную и региональную политику, свой политический статус влиятельного члена западного сообщества, военно-политическое взаимодействие с США и европейскими союзниками в рамках НАТО, уникальный культурный и мощный научно-образовательный потенциал.

Внешняя политика Испании все эти годы была в зоне исследовательского интереса ученых-международников, которые накопили определенный пласт научного материала, требующего внимательного историографического анализа.

Объектом изучения были европейское и североамериканское направления внешней политики Испании, азиатское и латиноамериканское направления, политика в отношении Африки и постсоветского пространства.

В начале 80-х годов в советской историографии предпринимались лишь первые попытки научного анализа внешней политики новой, послефранкистской Испании. Социально-экономические и политико-идеологические процессы в Испании на рубеже 70–80-х годов изучал Д.Д.Прыгов [1]. Выбор внешнеполитического курса Испании, основные направления её внешней политики интересовали И.В.Викторова [2], Е.П.Евстигнеева [3], В.В.Загладина [4].

Значительное внимание истории испано-американских отношений было уделено в монографии С.П.Пожарской «Испания и США. Внешняя политика и общество. 1936–1976» [5]. Автор ставила задачу рассмотреть динамику взаимодействия Испании и США, а также процесс роста заинтересованности Запада в Испании. Сквозь призму отношений между двумя странами в монографии анализируют

ется обширный спектр явлений, определявших динамику внутренней жизни Испании и изменения в её положении в системе международных отношений на протяжении сорока лет. В книге убедительно показано, что Мадрид с успехом использовал в своих целях не только заинтересованность Вашингтона в завоевании и упрочении позиций на Юго-Западе Европы, но и его страх перед возможным ростом прогрессивных сил на Пиренеях [5; 112].

Политические проблемы присоединения к ЕС государств Иберийского полуострова, важнейшие вопросы внешней политики Испании в послефранкистский период, взаимосвязь внешней политики и внутривнутриполитической борьбы в Испании находились в сфере исследовательского интереса Е.Г.Черкасовой [6].

Роли Испании в военно-политической стратегии Запада конца 70-начала 80-х годов посвящена работа А.А.Красикова [7]. Первым из советских исследований, в котором отчетливо прослеживается отход от политизированности, от «антифранкизма», стала его монография «Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории» [8]. Автор упоминает о наличии испано-марокканских противоречий в вопросе о Сеуте и Мелилье, но только в рамках изучения вопроса о вступлении Испании в НАТО. В противовес позиции западных стран, которые рассчитывали использовать её территорию для укрепления военного потенциала против СССР, Испания, отмечает А.А.Красиков, после вступления в НАТО стала усиливать свои военно-морские и военно-воздушные базы на юге, поскольку противоречия с Марокко волновали испанское правительство гораздо больше [8; 118]. В работах испанистов, появившихся в 90-е годы XX в., совершенно исчезает тезис о «справедливой борьбе марокканского народа против испанского колониализма» — авторы пытаются «распутать» этот узел противоречий, изучая вопрос, каковы же были и есть национальные интересы Испании в этом регионе.

И.В.Попов отмечал, что Испания являлась последовательным сторонником наращивания интеграционных процессов в Латинской Америке [9]. По мнению ученого, в Мадриде полагали, что углубление латиноамериканской интеграции отвечает национальным интересам каждой из стран, служит стабилизации их политических и финансово-экономических структур, содействует укреплению общей тенденции на демократические преобразования на континенте [9; 88].

По мнению Г.И.Мирского, Испания, проводя свою латиноамериканскую позицию, часто вступает в конфликт интересов с США, в том числе в военной сфере, так как Пентагон, а точнее Южное командование ВС США, — это наиболее реальная военная сила Латиноамериканского региона на протяжении последних 50–60 лет [10; 63].

В 90-е годы в российской историографии сохранялся интерес к испанской тематике. В работе С.М.Хенкина «Испания после диктатуры (Социально-политические проблемы перехода к демократии)» [11] рассказывается о ключевых эпизодах дипломатической истории Испании за полвека (1939–1989 гг.). Исследование основано на документах МИД Испании, архивных материалах, в том числе рассекреченных докладах Совета национальной безопасности США. Автор делится своими впечатлениями от встреч с видными государственными деятелями Испании.

Важным источником для исследования советско-испанских отношений в последние годы существования СССР стали мемуары бывшего посла СССР в Испании Ю.В.Дубинина, в которых рассказывается о его деятельности на этом посту с 1978 по 1986 гг. [12]. Они были написаны на основе документальных материалов, большинство из которых публиковались впервые. Автор показывает переход Испании от диктатуры к демократии и становление отношений с СССР, начиная с франкистских времён и до 1990-х гг. Ключевое событие — визиты испанского короля в СССР в 1984 г., Российскую Федерацию в 1997 г.

Отдельные аспекты внешней политики послефранкистской Испании стали объектом изучения А.И.Ландабассо [13]. Европейское направление внешней политики Испании находилось в сфере научного интереса Н.Е.Аникеевой [14], влияние внутривнутриполитических проблем и партийных дискуссий на внешнюю политику занимало И.В.Данилевича [15].

Проблемы отношений Испании с НАТО и другими военно-политическими институтами Запада последовательно изучались Е.Г.Черкасовой [16], А.А.Орловым [17].

В.А.Касси и П.В.Кукушкин рассматривали актуальные вопросы отношений Испании с ведущими странами Магриба в конце 80-начале 90-х годов, в частности проблемы испано-марокканского сотрудничества, не только политического, но и торгово-экономического, финансового [18].

Средиземноморье во внешней политике Испании интересовало Е.Г.Черкасову [19]. Автор подчеркивает, что Марокко добивалось «объединения» в одном узле решения проблем Гибралтара и Сеуты с Мелильей. Испания, по мнению Е.Г.Черкасовой, отрицает колониальный статус этих анклавов,

аргументируя это и различной позицией ООН в отношении Гибралтара и Сеуты и Мелильи, а также тем, что эти города «принадлежали испанской короне задолго до образования марокканской нации и государства» [19; 55].

И.Л.Прохоренко в работе «Национальный интерес во внешней политике государства: Опыт современной Испании» отмечает, что Испания последовательно придерживается линии на выработку, где это возможно, согласованных позиций по международным проблемам с государствами Латинской Америки. В связи с этим показательно, по мнению автора, усилие Испании в период её председательства в ЕС по увеличению капиталовложений Европейского инвестиционного банка в экономику стран Латинской Америки [20; 53]. И.Л.Прохоренко считает, что вопреки распространенному мнению о том, что многие наименее развитые страны Латинской Америки проводят свою внешнюю политику с оглядкой, с одной стороны, на США, с другой — на Испанию, последняя довольно корректна в своих «пожеланиях» к правительству стран региона.

В начале XXI в. интерес к вопросам внешней политики Испании, её места в системе международных отношений в российской историографии не ослабевал. Вышел целый ряд работ общего характера: «Политическая история Испании» [21], «Испания в начале XXI века» [22], «Испания в конце XX – начале XXI веков» [23], «Испания и мировая политика» [24], «Испания в мировой политике» [25].

Внешнеполитическую историю Испании в период франкистской диктатуры изучала в своей монографии С.П.Пожарская [26]. Внешняя политика Испании послефранкистского периода, влияние монархии на выработку внешнеполитического курса были в центре внимания С.М.Хенкина [27].

Европейское направление внешней политики Испании в конце XX – начале XXI вв. было объектом специального научного интереса Н.Е.Аникеевой [28]. Обретение «нового лица» Испанией в системе военно-политических организаций и союзов Запада занимало А.А.Орлова [29]. Попыткой определенной научной систематизации проблемы явилась работа Н.В.Кирсановой «Испания в системе международных отношений послевоенного периода: от международной изоляции к военно-политической и экономической интеграции» [30].

Развёрнутое исследование экономического развития Испании за последние десятилетия, процесса включения страны в мировую экономику, в интеграционные структуры Евросоюза содержит монография В.М.Давыдова «Испания: траектория модернизации на исходе XX века» [31]. Весной 1998 г. ЕС было принято решение о принятии Испании в первую группу стран валютного и экономического союза. Далее последовало вхождение в число стран-основателей единой европейской валюты (январь 1999 г.). Таким образом, по мнению В.М.Давыдова, был решен вопрос адаптации национальной экономики к евро. Качественно новым курсом участия Испании в деятельности ЕС и НАТО стали, по мнению автора, контакты со странами Средиземноморья. Ярким примером служит Барселонский процесс, в котором Испания была инициатором и активным участником переговоров с рядом государств региона. Политика Испании в Средиземноморском регионе в эти годы играла, по мнению В.М.Давыдова, значимую роль для всего Европейского сообщества в целом. Этот традиционный вектор направления внешней политики Мадрида вышел, считает В.М.Давыдов, на межгосударственный уровень. Испанские правящие круги выступали за рассмотрение сложных проблем Средиземноморья в контексте безопасности как в данном регионе, так и во всей Европе [31; 345].

Изучение политики Испании и Евросоюза в Средиземноморье продолжил А.В.Шестопал [32].

Испания стала инициатором и организатором проведения значимых международных мероприятий, которые были посвящены изучению и разработке необходимых мер по оптимизации и улучшению обстановки в регионе, считает Е.Г.Черкасова [33]. Трудности, с которыми довелось встретиться в рамках данного сотрудничества, были тесно связаны, по мнению Е.Г.Черкасовой, с объективными причинами специфики исторического развития, например: вопрос мозаичности и неоднородности самого Средиземноморья, противоположные уровни как экономического, так и политического становления участников процесса. Главной целью руководства Испании, по мнению Е.Г.Черкасовой, было дать новый толчок Евро-Средиземноморскому взаимодействию, дабы укрепить национальные позиции в Южном и Восточном Средиземноморье, начать процесс проведения саммитов в рамках Барселонского процесса [33; 63]. Значимые достижения в развитии экономики Испании подталкивали её не только к активной интеграции в европейские структуры, а также к использованию ряда новых возможностей, которые, по мнению автора, открывались в Восточной Европе, в балканских и постсоветских государствах, что было абсолютно новым направлением во внешней политике страны [33; 63].

Трезво оценивая перспективы процессов интеграции в ЕС, политические и общественные круги Испании, по мнению П.П.Яковлева, отдавали себе отчет в том, что 2004–2013 гг. обернутся для страны, скорее, экономическим негативом и минусами, но, вместе с тем, рассчитывали на значительный всплеск инвестиций со стороны бизнеса на перспективных просторах экономических рынков стран-членов ЕС, увеличение торгово-экономических и политических связей с Венгрией, Чехией, Польшей [25].

По мнению В.А.Виноградова, Мадрид являлся наиболее последовательным сторонником вовлечения ЕС на равных правах в процесс переговоров по ближневосточному вопросу. Политическая верхушка страны всегда активно отстаивала дипломатическую позицию в вопросах мирного урегулирования ситуации на Ближнем Востоке, исходя из резолюций 242 и 338 СБ ООН, принципов Мадридской конференции (1991 г.) по вопросам ближневосточного урегулирования, прежде всего «мир в обмен на территории». Испания выступала за всевозможную помощь со стороны мирового сообщества формированию национальной автономии Палестины [22; 74].

Особый интерес у российских ученых вызывало латиноамериканское направление внешней политики Испании. На рубеже XX–XXI вв. Испания, по мнению Н.Е.Аникеевой, фактически возвращает себе утраченную некогда роль арбитра проблем Латинской Америки. Её роль в урегулировании внутривосточных конфликтов в странах Латинской Америки в конце XX– начале XXI вв., по мнению российского ученого, довольно велика. Разные источники по-разному оценивают эту роль, однако неоспоримым является тот факт, что Испания способствовала достижению политической стабильности в таких странах, как Эквадор, Колумбия, отчасти Венесуэла, Ямайка [23; 88].

Активная экономическая политика Испании в Латинской Америке, по мнению Н.Е.Аникеевой, положительно повлияла на уровень доверия латиноамериканских партнеров к внешней политике Мадрида. Ведущими реципиентами испанских инвестиций в регионе были Мексика, Аргентина, Бразилия, Чили, Куба, Боливия, Перу. Латиноамериканские страны всё чаще приглашали Испанию на переговоры по различному кругу вопросов, тем самым отмечая особую роль, которую она была призвана сыграть в регионе. По мнению Н.Е.Аникеевой, по целому ряду аспектов развитие отношений между Испанией и странами Латинской Америки представляется взаимовыгодным. Во-первых, она активно вовлекает своих латиноамериканских партнеров в сферу интересов ЕС. Во-вторых, испанские компании заинтересованы в обширном рынке Латинской Америки. Кроме того, считает Н.Е.Аникеева, крепнут культурные связи, укрепляется необходимость совместно бороться с терроризмом, незаконной торговлей наркотиками и оружием [23; 250]. Однако в отношениях Испании со странами Латинской Америки, считает Н.Е.Аникеева, все же возникают некоторые проблемы, обусловленные новыми тенденциями в политической и экономической конфигурации латиноамериканского региона, возникшей в конце 1990-х гг.

Латинская Америка стала для Испании, по мнению В.Л.Венедиктова, своего рода трамплином для дальнейшей интернационализации экономики. Без такой высокой концентрации своих финансовых потоков в Латинской Америке испанский капитал вряд ли сумел добиться за столь короткий срок лидирующего положения в ряде отраслей экономики региона, потеснив главного конкурента — США. Латинская Америка, увеличив емкость рынка для Испании, стала одним из важнейших ресурсов экономического развития страны, что, в конечном счете, способствовало, считает В.Л.Венедиктов, превращению Испании в «региональную державу» [34; 42].

И.Г.Синельщикова в работе «Испания – Латинская Америка: новые тенденции во внешнеэкономических связях» подчеркивает, что Латинская Америка является практически единственным регионом мира (не считая Восточной Европы), с которым Испания имеет устойчивое положительное saldo внешней торговли, и это в условиях нарастающего дефицита внешнеторгового баланса страны. В перспективе, считает ученый, Латинская Америка останется важным направлением внешнеэкономических связей Испании, являясь для этой страны естественным расширяющимся рынком, не реализовавшим еще в полной мере своего экономического потенциала [35]. По мнению ряда аналитиков, на ход развития внешнеэкономических связей со странами региона будет оказывать влияние целый комплекс внешних и внутренних факторов. К первым следует отнести дальнейшую интеграцию Испании в Евросоюз и увеличение доли стран ЕС во внешнеторговых потоках Испании, а также усилия, предпринимаемые США для расширения своего влияния в Латинской Америке, в том числе посредством создания новых экономических союзов и группировок, в частности таких, как Общеамериканская зона свободной торговли [35; 14].

По мнению О.Ю.Чемакиной, за первые десятилетия XXI в. произошли заметные сдвиги в отношениях между странами Латинской Америки и их бывшей метрополией. Они достигли значительно уровня и образовали автономное направление во внешнеполитической деятельности как Испании, так и большой группы латиноамериканских стран. Активность испанского правительства была вызвана ускорением экономического развития Испании, которое служило стимулом к поискам новых рынков сбыта. Активность ряда латиноамериканских правительств (в особенности Аргентины, Чили, Мексики) обуславливались схожими причинами [36; 12]. Выбор латиноамериканского направления, как одного из приоритетных во внешнеполитической стратегии Испании (наряду с её взаимоотношениями со странами Европы), определялся, по мнению О.Ю.Чемакиной, также наличием определённой базы, в частности, культурно-историческими традициями, общностью религии и языка [36; 12].

Перспективы становления и развития ибероамериканского сообщества в начале XXI в. рассмотрел С.И.Русский [37]. Опираясь на внеблоковую позицию, используя лозунги единства испаноязычных наций, мадридское правительство, по мнению ученого, стало проводить в Латинской Америке политику наведения «мостов доверия», значительно расширила политический диалог со странами региона. Правительство Испании выступило с инициативой создания Ибероамериканского сообщества наций. Выступая за развитие всестороннего, в том числе экономического и политического сотрудничества, участники ибероамериканских встреч, отмечал российский ученый, особое внимание уделили разработке совместных проектов в области образования, культуры, здравоохранения, развития индейских народов, за которыми признавалась важная роль в формировании ибероамериканской общности [37; 74].

Между государствами Латинской Америки и Испанией случаются и довольно острые политические кризисы, и их мнение по ряду вопросов не совпадает. В качестве примера приводится возникновение напряженности в отношениях Чили с Великобританией и Испанией в связи с арестом Пиночета в Британии по инициативе Испании, а также то, что Испания в отношении спора о принадлежности Фолклендских островов поддерживает Великобританию, а не Аргентину [38; 212].

А.В.Бобровников считает, что у Испании и Латинской Америки в настоящее время все же присутствует определённый механизм координации позиций по важнейшим проблемам региональной и мировой значимости. Многие экономически и политически слаборазвитые страны региона пользуются помощью Испании в отстаивании каких-либо своих интересов. Другой вопрос, заключает А.В.Бобровников, что роль Латиноамериканского региона и Испании в современном мире достаточно ограничена и позиции этих стран принимаются во внимание лишь отчасти [39; 45].

Испания, по мнению Л.Л.Клочковского, выходит из международной изоляции и начинает активно бороться за достойную роль и место в мировом сообществе. Создаются благоприятные условия для активизации испанской внешней политики, в том числе для проникновения испанских капиталов в экономику Латинской Америки. Правительства и военные режимы, правившие в латиноамериканских государствах во второй половине XX в., были заинтересованы в развитии национальной промышленности, для чего было необходимо, делает вывод Л.Л.Клочковский, постоянное вливание в экономику крупных финансовых средств [40; 179].

По инициативе Испании и Мексики начали проводиться ибероамериканские конференции государств, так или иначе связанных с иберороманской культурой. Эти конференции, по мнению Б.Ф.Мартынова, — ещё один инструмент по координации общих позиций стран региона. Активные действия Испании в Латинской Америке свидетельствуют, по мнению ученого, о том, что Испанией предпринимаются попытки координировать политику ибероамериканских стран на международной арене, а также можно расценивать как первые шаги по организационному оформлению ибероамериканского сообщества. Активная политика Испании в регионе вызывает множество вопросов у традиционно доминирующего здесь лидера — США, официальные власти которого крайне скептически относятся к нарождающемуся ибероамериканскому сообществу, заключает Б.Ф.Мартынов [41; 36]. Американские власти проводят в этом смысле активную пропагандистскую политику, основным лейтмотив которой в том, что с помощью ибероамериканских встреч на высшем уровне создаются условия для испанской экономической экспансии в Латинской Америке [41; 36].

Активность Испании на латиноамериканском направлении, по мнению С.И.Мамочника, нарастала более медленными темпами, чем на западноевропейском и атлантическом направлениях. В результате значение во внешнеполитической деятельности Испании латиноамериканского направления и, естественно, его эффективность, на его взгляд, относительно уменьшаются. В частности, считает С.И.Мамочник, Испании не удалось добиться реальных уступок Западной Европы латиноамерикан-

ским странам как в области ликвидации финансовой задолженности, так и в области торгово-экономических отношений. Всё больше вливаясь в структуры НАТО, Испания оказывается вынужденной в значительной мере корректировать свою внешнюю политику в угоду интересам альянса [24; 65].

Н.В.Кирсанова отмечает, что, несмотря на ослабление военного и государственного участия Испании в делах Латинской Америки, бурно развивается всевозможное экономическое сотрудничество. Испанское государство оказывается поставленным перед необходимостью дипломатическими путями поддерживать финансовую и экономическую экспансию испанского капитала в латиноамериканском регионе [30; 44].

Е.Б.Павлова, анализируя внешнеэкономические связи Испании с Латинской Америкой, базирующиеся на исторической, культурной и языковой общности и взаимодополняемости экономических интересов, отмечает, что они носят устойчивый и долговременный характер [42; 33].

В.Л.Венедиктов обращает внимание на тот факт, что Испания традиционно играла в Латинской Америке роль внешнего арбитра и что проводником этого «арбитража» в ряде случаев выступало военное ведомство Испании [34; 24]. По его мнению, основная направляющая военных контактов Испании и Латинской Америки на современном этапе — военно-техническое сотрудничество. В плане военно-технического сотрудничества Испании постоянно приходится конкурировать с США. Поставки испанского вооружения в Латинскую Америку, хотя и имеют длительную историю и устойчивую динамику, однако в то же время имеют относительно небольшие объёмы [34; 24]. Основные виды поставляемой военной техники — стрелковое оружие, техника поддержки сухопутных войск, катера и корабли малой тоннажности. Испанская военная промышленность, считает В.Л.Венедиктов, в первую очередь её верфи, могут поставлять большее количество боевой техники, однако этого пока не происходит. Основные партнёры в этой сфере — Чили, Бразилия, Венесуэла.

Таким образом, вопросы внешней политики Испании в конце XX– начале XXI вв. получили достаточное историографическое отражение, особенно сюжеты, связанные с приоритетными направлениями внешнеполитической активности Испании: Европа, США, Латинская Америка. В то же время восточноевропейская, азиатская, африканская политика Испании требует дополнительного исследования.

Список литературы

- 1 Прыгов Д.Д. Социально-экономические и политико-идеологические процессы в Испании на рубеже 70–80-х годов. — М., 1981. — 224 с.
- 2 Викторов И.В. Испания: выбор внешнеполитического курса. — М.:Знание, 1979. — 64 с.
- 3 Евстигнеев Е.П. Испания: основные направления внешней политики. — М.: Междунар. отношения, 1982. — 56 с.
- 4 Загладин В.В. Современная Испания. — М.: Политиздат, 1983. — 382 с.
- 5 Пожарская С.П. Испания и США. Внешняя политика и общество. — 1936–1976. — М.: Наука, 1982. — 336 с.
- 6 Черкасова Е.Г. Политические проблемы присоединения к ЕС государств Иберийского полуострова // Западноевропейская интеграция: политические аспекты. — М., 1985. — С. 40–43; Черкасова Е.Г. Важнейшие проблемы внешней политики Испании в послефранкистский период. — М., 1986. — 208 с.; Черкасова Е.Г. Актуальные проблемы внешней политики Испании и внутриполитическая борьба. — 1975–1986. — М., 1986. — 179 с.
- 7 Красиков А.А. Испания в военно-политической стратегии Запада в послефранкистский период (1976–1986): автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1986. — 210 с.
- 8 Красиков А.А. Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории. — М.: Междунар. отношения, 1989. — 352 с.
- 9 Попов И.В. Особенности внешней политики Испании и процесс разрядки в Европе. — М., 1981. — 413 с.
- 10 Мирский Г.И. Роль армии в политической жизни стран «третьего мира». — М.: Наука, 1989. — 87 с.
- 11 Хенкин С.М. Испания после диктатуры. — М.: Наука, 1993. — 199 с.
- 12 Дубинин Ю.В. Амбахадор! Амбахадор! Записки посла в Испании. — М.:РОССПЭН, 1999. — 268 с.
- 13 Ландабассо А.И. Внешняя политика послефранкистской Испании. — М., 1991. — 176 с.
- 14 Анিকেева Н.Е. Испания в системе европейских государств в 80-90-е годы // Проблемы безопасности в Европе: история и современность. — М.: МГИМО, 1998. — С. 156–157.
- 15 Данилевич И.В. Испытание властью: Испанская социалистическая рабочая партия в 80-е годы. — М., 1991. — 152 с.
- 16 Черкасова Е.Г. Новый Генеральный секретарь НАТО и проблема вступления Испании в военную организацию союза // Мировая экономика и международные отношения. — 1996. — № 5. — С. 102–105.
- 17 Орлов А.А. Проблема отношений Испании с НАТО и другими военно-политическими институтами Запада: автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1998. — 236 с.

- 18 Касси В.А., Кукушкин П.В. Актуальные вопросы отношений Франции и Испании с ведущими странами Магриба в конце 80-начале 90-х годов. — М., 1995. — 216 с.
- 19 Черкасова Е.Г. Средиземноморье во внешней политике Испании (70–90-е годы) // Европейский альманах. Средиземноморье. История. Традиции. Культура. — М., 1998. — С. 18–26.
- 20 Прохоренко И.Л. Национальный интерес во внешней политике государства. Опыт современной Испании. — М.: Паспорт-Графика, 1995. — 218 с.
- 21 Волкова В.И., Дементьев А.В. Политическая история Испании. — М.: Высш. шк., 2005. — 191 с.
- 22 Виноградов В.А. Испания в начале XXI века. — М., 2006. — 168 с.
- 23 Аникеева Н.Е. Испания в конце XX– начале XXI веков. — М.: АСТ, 2006. — 340 с.
- 24 Мамочник С.И. Испания и мировая политика. — М.: Набат, 2005. — 65 с.
- 25 Яковлев П.П. Испания в мировой политике. — М.: ИЛА РАН, 2011. — 384 с.
- 26 Пожарская С.П. Франсиско Франко и его время. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. — 410 с.
- 27 Хенкин С.М. Хуан Карлос I: политический портрет. — М.: ИНИОН РАН, 2001. — 92 с.
- 28 Аникеева Н.Е. Внешняя политика Испании в 1982–2002 гг. Европейское направление. — М.: МГИМО, 2002. — 403 с.
- 29 Орлов А.А. Испания в системе военно-политических организаций и союзов Запада: обретение «нового лица». — М.: ООСТ, 2000. — 316 с.
- 30 Кирсанова Н.В. Испания в системе международных отношений послевоенного периода: от международной изоляции к военно-политической и экономической интеграции. — М.: МПГУ, 2008. — 145 с.
- 31 Давыдов В.М. Испания: траектория модернизации на исходе двадцатого века. — М.: ИЛА РАН, 2006. — 504 с.
- 32 Шестопал А.В. Политика Испании и Евросоюза в Средиземноморье // Вестн. МГИМО. — 2015. — № 2. — С. 269–270.
- 33 Черкасова Е.Г. Поворот во внешней политике Испании: амбиции и границы возможного // МЭМО. — 2005. — № 8. — С. 65–76.
- 34 Венедиктов В.Л. Испания и мировой рынок вооружений // Деловой мир. — 2008. — № 2. — С. 23–43.
- 35 Синельщикова И.Г. Испания – Латинская Америка: новые тенденции во внешнеэкономических связях // Латинская Америка. — 2001. — № 12. — С. 14–15.
- 36 Чемакина О.Ю. Испания и Латинская Америка: к вопросу о тенденциях политических контактов // Междунар. вестн. — 2006. — С. 12–14.
- 37 Русский С.И. Ибероамериканское сообщество: перспективы в XXI веке // Междунар. отношения. — 2004. — № 7. — С. 23–35.
- 38 Краткая история Аргентины. — М.: Наука, 2004. — 286 с.
- 39 Бобровников А.В. Латинская Америка: новые вызовы и пути модернизации. — М.: Спутник, 2004. — 80 с.
- 40 Ключковский Л.Л. Национальные стратегии развития и экономическое будущее Латинской Америки. — М.: АСТ, 2006. — 280 с.
- 41 Мартынов Б.Ф. Дилемма «многополярного мира» и Латинская Америка // Латинская Америка. — 2007. — № 2. — С. 34–42.
- 42 Павлова Е.Б. Соотношение экономических и политических факторов во взаимоотношениях ЕС со странами Латинской Америки. — М.: СПбГУ, 2008. — 208 с.

М.В.Шлюпиков

Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі Испания

Мәселенің тарихнамасы

Испания аймақтық және әлемдік қауымдастықта маңызды рөл атқарады, ол халықаралық ұйымдардың шеңберінде белсенді түрде ынтымақтастық орнатқан. Мақалада қазіргі кезеңдегі Испания сыртқы саясатының тарихнамалық мәселелері қарастырылды. Автор Испанияның сыртқы саясаты бойынша зерттеулердің ұлғаюы тарихнаманың дамуын қайта ой елегінен өткізу қажеттілігінің маңыздылығын, Батыс Еуропа интеграция мәселесі бойынша көзқарастардың өзгеруі және Солтүстік және Латын Америкасы, Солтүстік Африка, Араб әлемімен ынтымақтастығының сипаты мен болашағы, оның еуропалық интеграция мен қауіпсіздікке ықпалының өзектілігін дәлелдейді.

Кілт сөздер: Испания, халықаралық қатынастар жүйесі, сыртқы саясат, ынтымақтастық, Еуропалық одақ, интеграция, қауіпсіздік, НАТО, европеизм, атлантизм.

M.V. Shlyupikov

Spain in modern system of the international relations**Historiography of the problem**

Spain plays an important role in regional and world community, actively cooperates within international organizations. The article considers historiographical problems of Spain's foreign policy at the present stage. The author explains the thesis that the active development of Spain's foreign policy current research makes actual need to rethink the development of historiography, to follow changes in attitudes to the issues of West-European integration, character and prospect of communication with the countries of North and Latin America, North Africa, Arab world, their influence on European safety and integration.

Keywords: Spain, international relations, foreign policy, cooperation, European Union, integration, security, NATO, europeanism, atlanticism.

References

- 1 Prigov D.D. *Socio-economic and political-ideology process in Spain in 70–80 years*, Moscow, 1981.
- 2 Viktorov I.V. *Spain: selection of the foreign political course*, Moscow: Znaniye, 1979, 64 p.
- 3 Evstigneev E.P. *Spain: main trend of the foreign policy*, Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1982, 56 p.
- 4 Zagladin V.V. *Modern Spain*, Moscow: Politizdat, 1983.
- 5 Pozharskaya S.P. *Spain and USA. Foreign policy and society, 1936–1976*, Moscow: Nauka, 1982.
- 6 Cherkasova E.G. *Western european integration: political aspects*, Moscow, 1985, p. 40–43; Cherkasova E.G. *Important problems of the foreign policy of Spain and internal political struggle, 1975–1986*, Moscow, 1986, 179 p.
- 7 Krasikov A.A. *Spain in military political strategy of the West in post Franco period (1976–1986)*, Moscow, 1986, 210 p.
- 8 Krasikov A.A. *Spain and world policy. Harf century diplomatic history*, Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1989, 352 p.
- 9 Popov I.V. *Features foreign policy of Spain and process discharging in Europe*, Moscow, 1981, 413 p.
- 10 Mirskiy G.I. *Role of army in political life countries of third world*, Moscow: Nauka, 1989.
- 11 Henkin S.M. *Spain after dictatorship*, Moscow: Nauka, 1993, 199 p.
- 12 Dubinin Yu.V. *Ambahador! Ambahador! Notes of ambassador in Spain*, Moscow, 1999, 268 p.
- 13 Landabasso A.I. *Foreign policy of Spain after Franco*, Moscow, 1991, 176 p.
- 14 Anikeeva N.E. *Problems of safety in Europe: history and modern*, Moscow, 1998.
- 15 Danilevich I.V. *Test of power: Socialist labourer party of Spain in 80-years*, Moscow, 1991, 152 p.
- 16 Cherkasova E.G. *World economy and international relations*, 1996, 5, p. 102–105.
- 17 Orlov A.A. *Problem relation of Spain with NATO and other military political organization of West*, Moscow, 1998, 236 p.
- 18 Kassi V.A., Kukushkin P.V. *Urgent themes relation of France and Spain with leading states of Magribe at the close 80–beginning 90 years*, Moscow, 1995, 216 p.
- 19 Cherkasova E.G. *European almanac. Mediterrian. History. Tradition. Culture*, Moscow, 1998, p. 18–26.
- 20 Prohorenko I.L. *National interest in foreign policy of state. Experience modern Spain*, Moscow: Passport-Grafika, 1995, 218 p.
- 21 Volkova V.I., Dementiev A.V. *Political history of Spain*, Moscow: Vysshaya shkola, 2005, 191 p.
- 22 Vinogradov V.A. *Spain in beginning XXI century*, Moscow, 2006, 340 p.
- 23 Anikeeva N.E. *Spain at the close XX–beginning XXI centure*, Moscow, 2006, 340 p.
- 24 Mamochnik S.I. *Spain and world policy*, Moscow: Nabat, 2005.
- 25 Yakovlev P.P. *Spain in world policy*, Moscow, 2011, 384 p.
- 26 Pozarskya S.P. *Fransisco Franco and his time*, Moscow: OLMA Media Groop, 2007.
- 27 Henkin S.M. *Huan Carlos I: political portrait*, Moscow: INION RAN, 2001.
- 28 Anikeeva N.E. *Foreign policy Spain in 1982–2002. European direction*, Moscow: MGIMO, 2002, 403 p.
- 29 Orlov A.A. *Spain in system military political organizations and unions of West: find «new face»*, Moscow: OOST, 2000, 316 p.
- 30 Kirsanova N.V. *Spain in system international relation of period after war: from international isolation to military political and economic integration*, Moscow, 2008, 145 p.
- 31 Davidov V.M. *Spain: trajectory of modernization to end twenty centure*, Moscow: ILA RAN, 2006, 504 p.
- 32 Shestopal A.V. *Bulletin MGIMO*, 2015, 2, p. 269–270.
- 33 Cherkasova E.G. *World economy and international relations*, 2005, 8, p. 65–76.
- 34 Venediktov V.L. *Business world*, 2008, 2, p. 23–43.
- 35 Sinelshchikova I.G. *Latin America*, 2001, 12, p. 14–15.
- 36 Chemakina O.Yu. *International Herald*, 2006, 1, p. 12–14.
- 37 Russky S.I. *International relation*, 2004, 7, p. 23–35.

- 38 Short history of Argentina, Moscow: Nauka, 2004, 286 p.
- 39 Bobrovnikov A.V. *Latin America: new calls and way of modernization*, Moscow: Sputnik, 2004, 80 p.
- 40 Klochkovsky L.L. *National strategy development and economic the future of Latin America*, Moscow, 2006, 280 p.
- 41 Martinov B.F. *Latin America*, 2007, 2, p. 34–42.
- 42 Pavlova E.B. *Correlation economic and political factors in interrelation EU with countries Latin America*, Moscow: SPbGU, 2008, 208 p.

УДК821+572:130.2

Н.Г. Годжатюрк

*Бакинский государственный университет, Азербайджан
(E-mail: nqocaturk@mail.ru)*

К истории философских идей, связанных с образом Хызыра

Рассмотрение философских идей, связанных с образом пророка Хызыра, основано на определенной информации. Во всех концепциях о фольклоре признаются консерватизм в фольклорной традиции, наличие «общественной цензуры», жесткое следование канонам. Лишь типологический подход выводит на первый план проблему формирования сюжетов в мифологии. Тем самым определяется наличие или отсутствие в мифических сюжетах препятствий по их самовоспроизведению. Именно сюжетная канва и информативная насыщенность мифов и преданий стали предметом исследования, обобщения и анализа.

Ключевые слова: Хызыр, творец, тюрк, Азербайджан, отец Коркут, праздник Новруз, четыре среды перед Новым годом, этнос, миф, память.

Каждый этнос рождается со своей памятью, живет и умирает с ней. Однако впоследствии от этой памяти на Земле остается тропинка, след. Последующие поколения смотрят на эту память как на священный дух. Азербайджанская земля связана этим воздухом, которым дышит каждый из нас, своей водой, своей кровью с духом Хызыра. Хотя Хызыр есть дух и для многих других народов, с именем нашей страны он связан намного больше, близок нашему разуму и душе.

На золотых страницах тюркской исторической памяти представление о Хызыре остается на уровне духа, который живет среди народа. Хызыр является носителем сияния Творца, проявлением мощи Творца на Земле, его дыханием, голосом, песней вечной жизни, кладезью мудрости, мастером из мастеров, учителем Пророка, лицом любви совершенства и красоты, всевидящим оком Творца, справедливостью, мерой всех мер, путником в пути, сочувствующим тем, кто страдает, покровителем обездоленных, бальзамом для ран, «бутой» для любящих сердец. Он Белый верховой, который всегда готов превратиться в Серого Волка и сразиться на поле битвы с врагом, место поклонения и веры. Это тот, кто в человеческом облике может появляться среди людей, в самых неожиданных местах и т.д. Сведения о том, где родился Хызыр, самые разнообразные. Реальность такова, что вера в то, что Хызыр, его дух бродят среди тюркского народа, очень сильна [1; 18].

Независимо от того, где он живет, каждый тюрк, его потомок ежедневно, в любое время суток призывают святой дух Хызыра, присоединяясь к его величию. Дух Хызыра означает отдохновение души, соприкосновение с ним. Он есть свободный дух Творца, является свободным проявлением справедливости. Свободен и единствен, как и Творец. У тюркских народов мысль о духе Хызыра звучит как колыбельная для ребенка, с первого дня является кладезью святости.

Тысячелетиями древних тюрков любовь Хызыра убаюкивала языком колыбельных песен и сказаний — баяты. Память, проникшая через мир мифов, реализовала это через сюжеты сказок в виде дас-танов (сказаний). Независимо от того, к какой религии, верованию склонялись люди, величие Хызыра не было забыто. Реальный мир всегда ощущал рядом живой, совершенно правдивый дух Творца, видел его. Тюрки всегда говорили о том, что если на небесах — создатель, то на Земле — Хызыр. Свои чаяния и желания всегда доводили до Неба, до святилища через Хызыра. Тюрки именно таким сохранили в своей памяти Хызыра, считая Хызыра его прямым предком. Достаток, изобилие, процве-

тание родного очага всегда связывали с именем Хызыра, поминая его на ритуалах и празднествах, в плясках вокруг костра [2; 23].

Среди народа во всех краях поминали дух Хызыра, когда кто-то возносился на пьедестал славы, если кто-то достигал своего желаемого в любви, если у него срослась долго незаживающая рана. Если была печаль, какая-то проблема, то, утешая себя, говорили: «Сейчас прискачет юноша на белом коне, заберет с собой мои проблемы и печали». Если же все были в радости и волнении, то говорили: «В дни и радости, и любви сейчас прискачет юноша на белом коне, возьмет к себе на седло и унесет в сад любви и радости» [3; 11].

В сказании «Книга моего отца Коркута» Хызыра зовут «Хызыр на сером коне». Отмечается, что он всегда приходит, если кто-то находится в беде. «В части «О сыне Дирса хана Бугадже» этого дастана повествуется о том, что раненому сыну Дирса хана, противостоявшему врагу в неравном бою, помог именно Хызыр». Он три раза провел по ране рукой, и та начала заживать: «Не бойся, сын мой, от этой раны ты не умрешь. Ее заживит окончательно настой из горных цветов, замешанный на материнском молоке». Как пишет Мовлана Джемаледдин Руми в своем произведении «Месневи», «лекарство, которое помогает выжить, имеет источник тот же, откуда черпает свои силы Хызыр» [4; 127].

Как отмечается в источниках, родился Хызыр 6 мая 3468 г. до н.э. Поскольку он выпил из источника бессмертия воду, то после смерти вновь ожил. Его одеяния зеленого цвета. В этом смысле он близок по своей сути к природе. Его иногда называют также отец Хыдыр. Он может передвигаться и по воздуху, и по воде. Может менять обличье. Может разговаривать с животными и растениями. Среди людей его могут и не узнать, пока он сам не признается в том, кто он на самом деле. Он испытывает людей. Иногда привидится кому-то дервишем, иногда — бедняком. Притворяется голодным, просит пищу и одаривает тех, кто к нему был благосклонен. Не могут избавиться от его гнева те, кто, имея возможность, не помогает неимущим и больным. В сражении преобразуется в волка и становится впереди войска. Иногда является в виде слепого, хотя ему зрение не нужно, поскольку он все видит и понимает внутренним зрением [1; 248].

Хызыр всегда оказывает помощь в росте растений, их развитии, увеличении стад животных, прибавке в семьях людей и т.д., а также в излечении раненых и больных. Помогает формированию достатка в семье. Всегда находится возле новорожденных и умирающих. Он оберегает тех, кто собирается в дорогу. Есть мнение также о том, что Хызыр помогает тем, кто на суше, а Ильяс — тем, кто находится в море. Хызыр оберегает сбережения, и когда люди отдают их кому-либо, они говорят (для сохранности): «это сбережения Хызыра» [5; 61].

Согласно древним тюркским верованиям год делится на две части — весна и лето. Это также было связано с именем Хызыра. 186 дней, с 6 мая (дня рождения Хыдыра Зинда) по 8 ноября, считаются летними днями и месяцами, Хыдыра Эллаза, всего 179 дней. Согласно верованиям, после того, как Хызыр испил бессмертной воды, он приобрел бессмертие на земле, а Ильяс, испив воды, — бессмертие на воде. Оба брата приходят к согласию о том, чтобы 6 мая стал днем начала лета, в это время весь мир зеленеет и хорошеет [3; 44].

К дню рождения Хызыра готовятся все, причем очень активно. Делается тщательная уборка двора и дома. Согласно верованиям в дом, где не наведена чистота, Хызыр не вступает. В этот день люди надевают новую одежду и обувь. Люди, веря в то, что прикосновение Хызыра принесет достаток, оставляют крышки котлов с едой и шкатулки и кошельки с деньгами открытыми, чтобы в дом пришел достаток [5; 61].

В праздничный день следует приготовить различные и обильные яства, следует пить молоко, есть мясо ягненка или козленка, сварить яйца. За завтраком должна находиться вся семья, после трапезы следует обратиться с молитвой к Богу, читать аяты из Корана и посетить кладбище, где лежат родные и близкие. Оставляется молоко на закисание, без закваски, если все получится, т.е. молоко скиснет, то считается, что Хызыр посетит этот дом. Женщины и девушки окрашивают руки хной; если в доме есть девушки, которым давно пора замуж, над их головой следует открыть новый замок его же ключом [6; 18].

К просватанной девушке отправляют праздничные дары; жених тоже получает подарки. Если есть какие-то пожелания и мечты, то их записывают на бумагу и опускают в проточную воду. В этот день нельзя убирать дом, обрабатывать его какими-либо препаратами. Для того чтобы достаток не ушел, некоторые места в доме не убираются, окна и двери оставляют открытыми. Голодных следует накормить, те, кто повздорили, должны помириться, не следует грустить и злиться на кого-либо.

В день Хызыра, если не пить воду и пожелать увидеть во сне свою судьбу, можно увидеть, как юноша или девушка пьют воду в чьем-то доме. Следовательно, это и есть судьба — попасть в этот дом, создать семью. В день Хызыра следует обязательно истопить очаг. К этому близок также обычай прыгать через костер [7; 129, 8; 97].

В некоторых регионах есть поверье о том, что прибитая к двери подкова когда-либо приведет сюда Хызыра, если его коню понадобится набить подковы на копыта. Тем самым и этой семье будет оказана необходимая помощь.

Если в день Хыдыра Эллаза пойдет дождь, то скот выпускают на поле, чтобы он промок, и в итоге это поможет получать обильное молоко и шерсть. Молодые девушки, собрав дождевую воду, мыли ею волосы, купались, веря в то, что они при этом избавятся от болезней, волосы будут расти хорошо, а в дом, куда они пойдут замуж, они с собой принесут достаток и добронравие. В день Хызыра готовились халва, ездили на белом коне, совершали прогулку в горы, зажигали свечи и т.д. [9; 204, 10; 9].

Считалось, что настой цветов, собранных в день Хыдыра Эллаза, приносит облегчение больному. Этот настой следовало втирать в глаза еще до восхода солнца в течение 40 дней, тем самым получить здоровье, красоту и продолжительную жизнь. Приготовление из съедобных трав блюд и запеканок считалось полезным для здоровья. Кроме того, поскольку в ночь на праздник воды были особенно яркими, излучали сияние, считалось, что ночное купание также принесет исцеление при некоторых болезнях [11; 13].

Еще от наших дедов и прадедов известно, что перелом зимы измеряется сорокадневиями, которые называются большое сорокадневие и малое сорокадневие (*Беюк чилле* и *Кичик чилле*). Между ними и проводится праздник Хызыра. В некоторых местах этот праздник посвящен имени Хызыра Наби, а в некоторых — имени Хыдыра Ильяса. Этот праздник проводится с большим размахом. В начале малого сорокадневия, примерно 1 февраля, в течение 10 дней по вечерам, когда уже смеркает, собиралась молодежь и дети, которые ходили по дворам и собирали подарки и при этом пели песни во славу Хыдыра. Согласно другим источникам эта ночь проводилась через 2–3 дня после окончания второго сорокадневия. Этот ритуал назывался праздником Хыдыра Наби.

Праздник Хыдыра Наби, проводимый по окончании малого сорокадневия, связан также с древними верованиями земледельцев. Продолжался он в течение трех дней. В первый день восхвалялась, славилась земля. Раскладывали костер, чтобы согреть дыхание земли [12; 187]. Сады очищались от мусора, листопада и ненужных насаждений. На второй день пеклись три пирога без соли, которые надо было провести под животом быка, при этом исполнялись песни в честь Хызыра.

На третий день праздника восхвалялись пахари, сеятели и в их лице все те, кто работал с землей, обрабатывал ее, пахал и сажал. Считалось, что у Хызыра Наби, который прибывал на праздник, в руках будет огонь. Этим он согревает землю, принося одновременно солнце и воду, здоровье людям. Участники церемонии, а именно сеятель, пахарь и другие, исполняли песни, а в честь Хызыра Наби сочиняли и исполняли новые стихи. Все три дня молодежь на местах пахоты искала Хызыра Наби. Их называли «искатели Хызыра». Еще до рассвета со свечами в руках они шли на поиски Хызыра, исполняя песни.

Следует отметить, что с небольшими вариациями этот праздник соблюдается всеми тюркскими народами. Он именуется обычно праздником Хыдыра Эллеза. Неизвестно, с какого времени проводится праздник Хызыра Наби, но и он широко распространен у тюркских народов. Праздник Хызыра Наби проводится до праздника Новруз. В действительности же, по средам, до наступления праздника Новруза, проводятся чествования Хызыра.

По своей сути Хызыр делится на три силы: огонь (пламя), ветер (воздух, который движется), вода (проточная вода). Эти три стихии объединяются в земле (на которой живет человек), создавая единый мир. Именно здесь земля и небо находят свое единство и общность.

Огонь должен быть на празднике в виде пламени (гореть). Он является частицей света (Всевышнего). А огонь под угольями прячет свою суть. А Бог не является для людей таинственностью. В Коране в разделе о праве говорится: «Я для того создал людей, чтобы их узнать».

Основной причиной того, что *йель*, т.е. *ветер*, означает не стоячий воздух, а движущийся, означает действие Всевышнего в отношении Хызыра: живого Хызыра он провел как вихрь через холмы и горы и как сель, мчащийся водный поток, через ущелья, умертвив, а затем, оживив его. То есть Хызыр во многих случаях выполняет уже сам миссию Всевышнего. Не случайно в Азербай-

джане различают разные ветры по силе и направлению воздушных потоков: *йель* — это *гилавар*, а сильный, штормовой ветер — это *хазри* [13; 11].

Нет никакого сомнения в том, что *еженедельные среды к новому году* связаны с духом Хызыра. Начало Новруза, который мы знаем как весенний праздник, вот этими самыми средами показывает фактически приход сорокадневия (*чилле*) Хызыра Наби, его рода. Приход нового года означает по-персидски «*novruz*», т.е. *новый день*. Это тоже не случайно. Известно, что при празднике рождества Христова люди ожидают прихода снежного человека — Деда Мороза (у разных народов он называется по-разному). Тюрки в преддверии дня рождения Хызыра говорят о приходе «Йель Баба», т.е. призывают Хызыра.

Огонь является для Земли вместилищем, ветер — дыханием, а вода есть ее душа. Потому говорят, что вода есть жизнь. Жизнь природы, флоры связана с водой. Земля именно через эти три стихии, объединившись, возрождается и оживает [14; 34]. Отсюда и Творец, человек и природа объединяются в Хызыре, становятся единым целым.

В огненную среду положено прыгать через огонь, оставляя ему все свои горести и заботы, страдания, в ветренную среду следует пройтись в танце *яллы* всем родом (танец по кругу, взявшись за руки), чтобы отдать ветру свои болезни и проблемы, а в воду положено было говорить потихоньку, шепотом, рассказать о своих пожеланиях и любви. Речь идет только о проточной воде. Все, и стар, и млад, собирались у родника, чтобы поведать воде свои проблемы.

Это своего рода святость, тайна, присущая каждой среде. Стремилась разглядеть лицо Хызыра в воде, когда в нее смотрели. Не случайно в народе говорили, что под стоячий камень вода не течет, а текущая вода в себя грязь не берет. В народе было такое поверье, что Хызыр может прийти лишь в чистое место, где чистота есть и в физическом, и в нравственном смысле. И потому стремились содержать свой дом в чистоте не только по праздникам, но и в обычные дни, на случай, если Хызыр посетит их. Если Хызыр посетил их, то достаток никогда не оставит этот дом [2; 51, 15; 203].

Кроме того, определенный интерес представляет перенос духа Хызыра на Хазар (Каспийское море). Если Хазар действительно представляет собой озеро, то это есть не проточная вода. Озера появляются, когда туда втекают реки [9; 74]. Имя же Хызыра связано с проточной водой. В памяти многих народов (даже у отдельных тюркских родов) имя Хызыра связано не с проточной водой. В отношении азербайджанских тюрков этого сказать нельзя. Если и есть подобные предания, то они ложные.

У Хазара (Каспия) есть много тайн, скрытых от науки. Наличие здесь многочисленных запасов нефти и газа говорит о том, что это озеро «дышит» через многие слои и глубины. В Коране в суре «Аль Кахв» есть сказание «Моисей и Хызыр», где Всевышний сказал пророку о том, что пророк Моисей и Хызыр встретятся на стыке двух морей [11; 57]. Если эта встреча действительно произошла у подножия горы Башпармак или же в святилище, которое по сей день почитается как святое место Хыдыра Зиндана, то, следовательно, именно в этом месте и смыкаются два моря, одно из которых есть Хазар (Каспийское), а другое пока не известно науке. Можно сделать такой вывод, что, помимо наземных рек, в Хазар стекаются и подземные потоки, отсюда естественным путем можно выйти в океан, т.е. в Персидский залив. Видимо, это так и есть.

В различных регионах мира помнят Хыдыра Зинде ежегодно 6 мая, как день его рождения. Предполагается, что в святом очаге Хыдыра Зинде, расположенном в каменной пещере в горе в Азербайджане (Башпармак), праздновался его день рождения, но точных сведений об этом нет. Наверняка, это не так, поскольку верования связаны не с живым и реальным рождением Хызыра, а с рождением его духа, его перевоплощением. Люди и по сей день посещают гору и святой очаг как место поклонения Хыдыру Зинде. Посещение начинается с мая месяца до глубокой осени, до рождения Хыдыра Эллаза.

О святом месте Хыдыра Зинде ходят многочисленные легенды. Пророк Моисей также встретился с любимым духом Творца Хызыром именно здесь. Хызыр, как носитель святости, также показал свою сущность именно на вершине этой горы. Хызыр посланца Бога удивил сочетанием трех деяний. Через три причины пророк Моисей получил понятие о научном содержании высшей истины.

Праздник Хыдыра Эллаза есть подлинное торжество изобилия и достатка. Эта пора реализации тех пожеланий и мечтаний, с которыми обратились к Хызыру на кострах, на воде и т.д. Народ ждет достатка и плодородия от Хызыра. «*Хызыр выразил свою добросклонность и любовь к нам тем, что провел рукой над нашими полями, землями, скотом*». Чтобы избыток и достаток не прекращались, обычно из полученного урожая выделялась доля Хыдыра Эллаза и раздавалась нуждающимся людям.

В памяти азербайджанского народа есть много верований, связанных с Хызыром. Считается, что после Всемирного потопа на горе Хыдыра Зинде поселились братья. Старший брат Хыдыр Зинде посылает младших братьев Хызыра Наби и Хызыра Ильяса в ущелье за пресной водой. И через три дня их не было. Разгневанный старший брат проклял их и превратил в камни. Согласно преданию, напротив горы Бешбармак в море есть большие валуны, которые стремятся попасть на сушу. Это и есть два брата. Согласно другому преданию, эти места связаны лишь с именем Хызыра Ильяса. Испив из найденного им родника за горой воды, он стал бессмертным. Следы на горе — это следы святого Хызыра Ильяса, который, охраняя родник, спускался к нему по скале.

Еще говорят, что пророк Хызыр посадил тутовое дерево для того, чтобы раздавать милостыню. Потому срезать это дерево считается греховным делом. Если в «ночь Хызыра» он заберет часть пшеницы из чьего-либо дома, то в этом году будет обильный урожай и достаток в доме.

Любовь к Хызыру, преклонение перед ним являются существенной, характерной чертой исторической памяти нашего народа, его именем клянутся, ему поклоняются: *клянусь Хызыром Ильясом, клянусь Хызыром, клянусь дедом Хыдыром Зинда* и т.д. Есть много пожеланий, связанных с именем Хызыра. К примеру, *пусть поможет тебе Хызыр, пусть поможет тебе Хыдыр Наби, пусть Хыдыр Наби придет на твой зов, пусть воздающая рука Хыдыра Наби всегда будет над тобой, пусть Хызыр придет к тебе в тяжелый день, пусть Хызыр не оставит тебя в беде, пусть Хызыр тебе повстречается, пусть Хызыр даст тебе достаток, пусть Хызыр услышит твои молитвы, пусть Хызыр истолкует твои просьбы к лучшему, пусть жертва, принесенная Хызыру, поможет реализовать твои мечты* и т.д. [см.: 5; 8, 7; 208].

Есть много преданий, связанных с именем Хызыра. Из них становится ясно, что не обязательно пожелать встретиться с ним лицом к лицу. Основное — это четко знать, что ты должен просить у него. Следует определить, что у кого просить. Только после этого следует ясно изложить мечту. Говорят, *куда мечта, туда и я*. Хызыр каждому воздает так, как повелевает Творец, — каждому по заслугам. Прежде, чем обращаться к святому духу, надо разобраться в своей душе. Если не прояснишь свое отношение к трем мирам, которые существуют вокруг нас, то познать мир, не познав себя, очень трудно. И пророк Мухаммед сказал, что «тот, кто познал себя, познает и Бога».

Возможность познать Бога заключена в природе духа каждого человека, являющегося частицей общего, мирового духа. Через этот дух, данный человеку Творцом, наряду со всеми святостями, можно познать и себя, природу, красоты и недостатки окружающего мира [6; 38].

Один из выдающихся представителей исламского мира Шихабеддин Яхья Сухраверди в своей теории философии света, или ишракизме, подчеркивал, что Творец дает каждому тварному существу столько силы, сколько он может воспринять. К сожалению, человек, утративший возможность своего познания изнутри (это относится, по крайней мере, к большинству людей), покидает этот мир, так и не познав высший дух божественной силы.

Некоторые святые люди, даже зная свое внутреннее содержание и сущность, вступают на путь неверия и тем самым становятся жертвами обмана. Один из видных представителей художественного слова тюркского мира, имеющий свой почерк в суфийской поэтической мысли, Гаджи Вели Бекдаши, поменявший мирские прелести на божественные помыслы, а также Юнис Имре со слезами на глазах покинули этот призрачный путь. Подобно им многие суфии, решив испить из источника святости Хызыра, вступив тем самым на путь проповедничества, стали пророчествовать, указывать людям верный путь и призывать сворачивать с неверного пути. Они, как владельцы добродетели, пользовались уважением и почитанием [12; 93].

Чтобы родной очаг горел всегда, Хызыр в белых одеждах на сером коне пришел к святым местам. От сияния его рук все озарилось вокруг. И потому говорят, что «наш проповедник встретился с Хызыром, получил от него святое наставление. Он также праведник, *овлия*, как и Хызыр, его воздающие руки также получили дар от него. Тюркское самосознание возвысилось на большие высоты благодаря всему этому, получив имя Великого тюрка. В Книге памяти, т.е. национальном самосознании, до сих пор живут предания, связанные с именем Хызыра. В памяти его духа живут очаги, зажигаются костры, искрится пламя. Именем Хызыра накрывались столы, готовились блюда в котлах, кормили голодных. Все это для того, чтобы имена Огуза, Деде Коркута вечно жили среди нас!

Выводы. В последние годы в фольклоре его коммуникативная сторона все чаще становится объектом исследования. Усиливается внимание к механизму превращения традиции в быт, способам передачи текстов и их сохранения. Интересно также и то, что подобные проблемы порождают новые

вопросы и даже формируют некоторые парадоксальные ситуации. История есть путь эволюции фольклора, правил жизни человечества. Самоорганизовываясь, миф живет в человеке и создает его [16, 17]. Этот процесс в самом общем приближении напоминает формирование порядка из хаоса. Этот вопрос, в свою очередь, имеет принципиальное значение для научно-философского мышления. Динамика мифических представлений и умение включить себя в рамки определенного времени связаны с умением составлять при этом диалектическое единство с процессом социального обновления. Проблема сохранности в народной памяти мифических сюжетов есть фактор, который способствует возможности делать общие выводы на универсальном уровне.

Таким образом, в данной работе был рассмотрен научно-теоретический аспект национального своеобразия философской мысли, связанной с образом Хызыра. Этой статьей могут воспользоваться специалисты в области мифологии, истории философии, студенты, обучающиеся на ступенях бакалавриата и магистратуры, и те, кто исследуют проблемы на стыке сходных сюжетов в мифологических системах.

Список литературы

- 1 *Омар Фарук Хилми*. Хызыр алейхиссалам. — Стамбул, 2011. — 880 с.
- 2 *Габибоглу Вели*. Мирозрение древних тюрков. — Баку, 1996. — 223 с.
- 3 *Годжатюрк Н.* Хызыр алейхиссалам: юноша тюрков на белом коне. — Стамбул, 2013. — 287 с.
- 4 *Руми Мевлана Джелаледдин*. Мясневи. В 3 т. — Конья, 2009. — 321 с.
- 5 *Годжатюрк Н.* Мифическое мышление и становление этноса: философский взгляд на тюркские мифологические тексты. — Баку, 2014. — 116 с.
- 6 *Набиев А.* Среды в преддверии нового года. — Баку, 1992. — 62 с.
- 7 *Токер Али*. Хызыр алейхиссалам. Бухарские источники. — Стамбул, 2011. — 319 с.
- 8 *Тексты по азербайджанской мифологии*. — Баку: Элм, 1988. — 180 с.
- 9 *Азербайджанские дастаны*. В 5 т. — Баку: Лидер, 2005. — 276 с.
- 10 *Джафарзаде А.* Праздник Хыдыра Наби // Научный сборник по проблемам фольклороведения. — Баку: АДУ, 1991. — С. 8–12.
- 11 *Сейидов М.* Источники азербайджанского эпического мышления. — Баку: Язычы, 1983. — 326 с.
- 12 *Серхат Ахмет Тан*. Хызыр. — Стамбул, 2009. — 240 с.
- 13 *Сейидов М.* Хызыр — продукт тюркского мифологического мышления // Известия АН Азерб. ССР. — 1980. — № 4. — С. 10–37.
- 14 *Агаджанов С.Г.* Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. — Ашхабад, 1969. — 297 с.
- 15 *Велиев К.* Память народа, память языка. — Баку: Гянджлик, 1987. — 277 с.
- 16 *Каташ С.С.* Мифы, легенды Горного Алтая. — Горно-Алтайск, 1978. — 112 с.
- 17 *Годжатюрк Н.* Книга памяти тюрка. — Баку: Нурлан, 2005. — 400 с.

Н.Г. Годжатюрк

Қызыр бейнесімен байланысты философиялық идеялар тарихы

Қызыр пайғамбардың бейнесімен байланысты философиялық идеяларды қарастыру белгілі бір ақпаратқа негізделген. Фольклор туралы барлық концепцияларда фольклорлық дәстүрдегі консерватизм, «қоғамдық цензураның» бар болуы, қатаң дәстүрді сақтау мойындалады. Мифологиядағы сюжеттердің қалыптасу мәселесін типологиялық көзқарас ғана бірінші орынға қояды. Осымен мифологиялық сюжеттердегі қайшылықтардың бар болуы немесе болмауы анықталады. Сюжеттік арқау мен мифтер мен дәстүрлердің ақпараттық толықтығы зерттеу пәні болып табылады.

Кілт сөздер: Қызыр, жаратушы, түрік, Әзербайжан, Қорқыт Ата, Наурыз мерекесі, Жаңа жылдың алдындағы сәрсенбі, этнос, миф, ескерткіш.

N.G. Godzhatyurk

On the history of philosophic ideas related to Khidr

The aim of this paper is to study the image Hızır. Sources providing information about Khidr can be divided into three categories: religious sources, folk art (fairy tales and legends), and folk rites. Religious sources mention Khidr under three different names: Khidr, Elijah, and, sometimes, Idris. The process of his elevation by God is also described in various ways in the books sent by God (Koran, Bible, etc.). Sometimes he is worshipped as prophet, sometimes as an envoy, who shows the true way to people, and sometimes as a master showing the real face of truth to the envoys. Representatives of religious movements call him Veli, and sufis call him the Saint (Ovliya). Islam says that Khidr was given prophecy, wisdom and power to rule. Namely due to this fact he was named «the one who is given three endowments». Just like other saints, Khidr has a lot of books and legends written about him. Every writer imagined this saint as a representative of his family, who was following his beliefs. All of this, undoubtedly, comes out of love to the elevated spirit of Khidr. In folk art Khidr had the following names: KhidrNabi, Khidr Elijah, KhidrEllez, KhidrZinde. There is different information about time and place of his living. Thus, his image is formed under various names, covering large geographical area — from Turkestan until Shumer. In reality the image of this saint is connected with Azerbaijan most of all.

Keywords: Khidr, creator, Turkish, Azerbaijan, Dede Gorgud, Novruz holiday, four Wednesdays prior to New Year, ethnos, myth, memory.

References

- 1 Omar Faruk Hilmi. *Hızır aleyhisselam*, Istanbul, 2011, 880 p.
- 2 Gabiboglu Veli. *World of ancient Turks*, Baku, 1996, 223 p.
- 3 Godzhatyurk N. *Hızır aleyhisselam: Turks boy on a white horse*, Istanbul, 2013, 287 p.
- 4 Rumi Mevlana Dzhelaleddin. Myasnevi. In three volumes, Konya, 2009, 321 p.
- 5 Godzhatyurk N. *Mythical thinking and the formation of ethnic groups: philosophical view of the Turkic mythological texts*, Baku, 2014, 116 p.
- 6 Nabiev A. *Wednesday on the eve of the new year*, Baku, 1992, 62 p.
- 7 Toker Ali. *Hızır aleyhisselam. Bukhara sources*, Istanbul, 2011, 319 p.
- 8 The texts for the Azerbaijani mythology, Baku: Elm, 1988, 180 p.
- 9 *Azerbaijani epics*. The five volumes, Baku: Leader, 2005, 276 p.
- 10 Dzhafarzade A. *Scientific book on the problems of folkloristics*, Baku: ADU, 1991, p. 8–12.
- 11 Seidov M. *Sources of Azerbaijan epic mindset*, Baku: Yazichi, 1983, 326 p.
- 12 Serhat Ahmet Tan. *Hızır*, Istanbul, 2009, 240 p.
- 13 Seidov M. *Proceedings of the Academy of Sciences of the Azerbaijan, SSR*, 1980, 4, p. 10–37.
- 14 Agadzhanov S.G. *Essays on the history of the Oguz and Turkmen of Central Asia IX–XIII centuries*, Ashgabat, 1969, 297 p.
- 15 Veliev K. *Memory of the people, the memory of the language*, Baku: Ganjlik, 1987, 277 p.
- 16 Katash S.S. *Myths, legends of the Altai Mountains*, Gorno-Altaysk, 1978, 112 p.
- 17 Godzhatyurk N. *Memory Book Turk*, Baku: Nurlan, 2005, 400 p.

B.J. Zhusupova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: zhusupova2013@mail.ru)*

Human's fractal

The relevance of the problem posed in this article is caused by the necessity to understand the essence of human in the situation of contemporary. And it is not just a cognitive issue. This is a guide to action, to solve the global problems of modern society, in which we find unknown trends. As it known, the problem of human was put in the early stages of philosophy and it is still being as a huge philosophical problem. The main reason of it is a indeterminacy of human nature, the paradoxes of human existence, the mystery of the human spirit; his non-linear, synergistic entity. Actual scientific world has came to the next paradox: expanding the area of its activity, science, despite using new instruments and methods, still can't exactly describe complex social phenomena, which certain include human's nature. The author proposes a new approach, a new method of the study of human — a fractal one, which is more relevant for the exploring. Fractal paradigm opposites to the classical linear system and it reflects the modern image of a human more accurately. The article proves the necessity to change actual paradigm of human research.

Keywords: cognitive, scientific, social, fractal, paradigm, synergetics, reductionism, postmodernism, heterology, human.

There is widely used the notion «fractal» to describe modern society in the social philosophy of post-modernism. This is a relatively new concept entered science in the 70s of the last century and was quickly spread to various spheres of scientific and non-scientific knowledge. For instance, numerous manifestations of fractal phenomena were found in plastic (spatial) forms of art such as fine art, music, architecture. Nowadays they are used knowingly and become relevant and in demand, while endowed with magical characteristics (such as installation art which are widely used by surrealists).

The etymology of the notion «fractal» came from Latin word «frangere» or «fractus» which means to wreck, break into pieces, divisional, broken and the literal meaning is a broken geometrical form or a geometric figure composed of several parts, each of them is like the whole figure, i.e. consisting of their own small copies. Thus, this geometrical form or figure has the property of self-similarity.

The founder of this theory is American mathematician B. Mandelbrot (1924–2010) who tried to measure the exact length of the England coastline and found out its indeterminate length since it is infinitely divisible. In order to determine the length accurately, it is necessary to measure every part including the crumbling ends of the Earth and shaggy moss on it, which ultimately gives infinite and indefinite length. It turned out that the whole shaggy coastline is composed of many of the same shaggy pieces. In other words, if classical science involved in the linear (ideal) objects, then non-classical science studied fractals (non-linear structures which are not linear at the low level, therefore they are internally infinite).

Thus, the fractal is self-similar, that is, consists of a small copies of itself and it is of a great scientific and philosophical interest. While trying to divide the fractal portion (of any size), we get a small copy of the initial form. Russian philosopher Mikhail Epstein wrote: «Answering the question «What does the cloud consist of?» the fractal theory says it consists of the smaller clouds, which in turn consist of even smaller clouds. Moreover, what does the flame consists of? The answer is it consists of the smaller flames, which are sharing and decreasing within themselves, but still blaze and suck out flame tip. As it is shown by a modern science, rocky coast, mountain chain, fluctuating flame, sea waves, clouds, snowflake, and a colony of mold are all fractal. Fractal is a self-similar dynamics reproduced at different levels of its division or multiplication. By looking at the pattern of wiry leaf, we can find that every single vein in it splits the same as the leaf itself, and the most delicate veins also fall under the same laws and form the same pattern. Fractal retains its structure repeating in each of its parts and in the parts of these parts, and changing the scale. It's not a mathematical fantasy; this is the only reliable way to describe the complex phenomena of our world (rough, winding, uneven, devoid of the ideal smoothness, which is attributed to the pre-fractal science)» [1; 25]. Hence, it follows the well-known paraphrase that a drop of water reflects the entire world.

Fractal principle is not an exception for humanitarian (including philosophical) knowledge, because the whole world around us consists of many small, tiny little world, which once again confirms the obvious idea of the unity of the diversity, idea of microcosm first suggested by the ancient philosophers. In philosophical

knowledge which postmodernists calls «philosophical discourse», the idea of fractal received the greatest relevance and viability. There is a geometric metaphor of the pyramid of life, which is composed of many small pyramids. In social philosophy society is often viewed as a large family (Confucius), a living organism (Al-Farabi), a manual car (La Mettrie), tree, roots, i.e. by analogy with the multiple elements that implicitly or explicitly by all means present therein.

Any notion has the fractal sign. For instance, in concepts of «heart» and «mind» each of them separately has the element of each other (both smart heart and mind because only like that they represent the system. Abai Qunanbaiuli wrote about this in «Book of Word».

One of striking example of a fractal is a human being. Human life is the most non-linear system from all existing systems and this is due to the presence of the spirit of liberty, freedom and unpredictability choice of thoughts, desires, and actions. Nowadays there are hot topics and open questions in the philosophy of existentialism, anthropology and postmodernism such as «What is the extent of the freedom?» and «What is the degree of skill of its usage?». By the way, Aristotle identified that human oddity has the ability to move, think and speak; people do not know how to use a priori and these skills have to be developed which makes physical training logic and rhetoric are necessary.

There is no direct linear correspondence between the age of the human soul and his biological age. This is clearly and definitely reflected in the age structure. The article of the famous Russian philosopher and culturologist Michael Epstein «The age of philosophy» says, «If there can be a prolonged spring with frost and cold winds which are not turning into summer, so there can be a prolonged childhood... In every moment of life, man consists of all of his ages, just as every age goes through all other ages and contains them in itself. This is the fractal structure of human's personality, which responds to the fractal structure of the world creation and may fatefully respond to it by itself. Old age also has both childhood and maturity. Yet old age has anility» [1; 27].

Moreover, a person who is acting with the measure of the exact age and deprived of evidence of other ages is an inhuman. «He «wears» his age like a suitable suit under which there is not a living body, but just a plastic doll. One-aged man is a wax work exhibited in the Museum of the imaginary human age» [1; 28]. A person is interesting and natural when he 'carries' all ages at the same time; when there are the signs of adulthood and wisdom in the childhood, the adolescence and when there are still childishness, spontaneity and openness in the adulthood.

It is no coincidence that in social cognition appeared the concept of «ontogenesis» and «phylogenesis», which mutually penetrate each other and represent the inseparable unity of ambivalence. Thus the evolutionary development of mankind is considered by analogy with the evolution of the organism (hence, the ancient world is often called the childhood of mankind) and individual development of the organism is assimilated to the process of development of all mankind.

Fractal person manifests in everything: in its biological, physiological, mental, energetic, spiritual, and social structure. Therefore, there is the formula that declares there is whole person in each particle of human, and vice versa. Just as it is difficult to cognize a human, so it is hard to understand its components.

Fractal does not fall for linear development. Science explains the dynamics of the self-similarity of fractal, but cannot explain how the principles of self-organization. That is why man as a fractal is a complex self-organizing system. In this sense, fractal is a transitional, quasistable, potential state of a system, which has the characteristic of chaotic state and instability and gradually moves and evolves to a stable and regulated whole. It's probably similar to Hegel's pure being that in reality does not exist, but it already exists as a premise of real being which is still not steady but is already germinating. But Hegel's self-development process is strictly according to the law of Absolute Idea whereas fractal assumes chaotic self-development without the mystic. Hence the concept of a fractal is central to the synergetics (science about chaos and order of the transients, the evolution of complex and discovered non-equilibrium systems).

Our human intelligence is static; we perceive things around us as «instant photograph», as granted thing, rather than as a process of perpetual change. Stable immutable things is the extreme state of fractal. Moreover, almost all in nature consists of transitions from one state to another and the processes. This is one of the first thing Heraclitus understood by saying that «everything flows» (PantaRhei) and «you can not step twice into the same river». Thus fractal concept should be a new methodology of any knowledge and primarily philosophical one when not only laser processes, chemical reactions but also a human, society, language and thought are fractals. It is time to declare fractal philosophy, one option of which is synergetics. In today's chaotic synergetics has become the most demanded one. It becomes a scientific basis for the development of futuristic predictions of social development in the condition of high instability, uncertainty, incon-

sistency and chaos. The instability of social development exacerbated in XX–XXI centuries when so seemed small and insignificant actions of individual people started to lead to catastrophic consequences for society (especially in the field of inter-ethnic and inter-religious relations).

A major role for the development of the theory of evolving systems (which the synergetics with its concept of fractal is related to) had philosophical and pre-philosophical ideas of universality, self-similarity and the similarity of things to each other, the unity of diversity, non-equilibrium being, spirit being, and other notions of self-organization. The idea of universality was expressed by Laozi in ancient Chinese philosophy and by Heraclitus in Greek one, which also later was developed by Hegel, Darwin, Marx and many others. The idea of similarity of all things which had the common seeds of homoeomerics was suggested by Anaxagoras (in everything there is a share of everything) and by Leibniz in the doctrine of monads. The idea of the unity of harmony and disharmony in the things that is being understood as disequilibrium was the Pythagoreans in the theory of irrational numbers. Philosophers and religious idealists of the West and East developed the idea of a spiritual foundation of being.

About chaos and orderliness in the development of the world talked of Lao Tzu, Confucius, Heraclitus, Parmenides, Hegel in his teaching «Nothin», Schopenhauer, Nietzsche, existentialists, and many others. Laozi declares non-action principle, following the Tao — the natural course of things. Buddha calls to the middle («Middle way»), warning about a danger of absolutism of everything and the danger of falling into extremes. The philosophy of inner stillness was known in the mystical teachings of Hesychasm in the Russian Orthodox philosophy. About vectorial changes in the evolution of life (hence the schematic description in development), about goal-setting in world development were expressed by Aristotle, scholastics, Renaissance philosophers Fichte, Hegel, Marx, N. Fedorov, V. Solovjov, V. Vernadsky.

If in process of evolution, self-organization of the system (to which man certainly belongs) to identify the main stages of development, they will be 3: the beginning, middle stage and the end. The fractal will be precisely the middle stage, the primary phase of development as an unstable, transient process.

Man as a fractal is the process, hence his elusiveness, uncertainty, incompleteness, problematical character. If, for example, the nature and evolution of the animal at the time of birth can be set with a certain accuracy, the man is unpredictable and to determine what his essence is and what his future is impossible. Existentialism is based on this, claiming that the existence of man precedes his essence.

Starting with Heidegger, receives the relevance of the consideration of the «mystery» of human nature, as the mystery is not as a particular objective essence, but as vague «background», which allows to see entity. The man is standing in the lumen of being.

In the XX century, the world finally loses quality of solidity, becomes mosaic, it is increasingly difficult to man to associate himself with a certain, stable system of external circumstances. Max Scheler the founder of philosophical anthropology (1874–1928) wrote: «In our ten-thousand year history, we are the first time period in which the human being has become fully and totally «problematic»; the first time period in which the human being no longer knows who he or she is, but also does not know that he or she does not know» [2; 132]. Such mosaic of human existence certainly explains rapid fits and starts of scientific and technological revolution, in fantastically short period of time radically changing both scientific and social space around the man. Farther and farther we are retiring from book culture, which appeals to the orderliness, to the definiteness of human existence, in which the man is closed again, encrypted, undefined, ambiguous, multifaceted (try to decipher the sign, symbol). The depth and truth of the real human communication have been lost behind variety and diversity of the supernova of mobile communication, which served as a means of recognition, identification by man himself and other for himself for a long time. But what is it? The whim of the scientific time or the man's cherished desire to escape from reality, which He has tried to conquer for a long time, but has not found a way to do this? Maybe the virtual world is another trick of the universe, the illusion of freedom, peace, happiness, empty hope to find genuine yourself, your identity? Or maybe the man does not need identity? Freedom? And is it another phantom? Alternatively, maybe it is Fromm's escape from freedom. Questions are always open-ended.

The man tries to give the meaning to everything, a human meaning. According to Camus, a person is a problem for himself when asks a question about the meaning of his own existence, the boundaries of his existence, about the differences between of his own kind, of all living beings [3; 156]. On the one hand, problematizing basics of his own life, the man really becomes a human being. The Socratic «know thyself» is not an appeal to solution of some, though a difficult task, that is having the answer at the end of the book, it is the setting to asking this question permanently, on keeping it in the horizon of throughout life. On the other hand, Camus believes that is the reason the human discord with the world, which occurs when he tries to find

meaning in the world, to humanize it. Whereas the world is meaningless. Hence, the depression, anxiety, fear and in the end is absurd. There is an abyss between world and the man.

Absurd occurs because of people's desire to make the world understandable, specific, studied, and rational. People distinguish themselves from the world — that is the problem. They rebel and riot — is the clash with ignorance, it is opposition of the absurd. When hope fades, absurd goes away, appears the absurd man, which rebels against the very certainty. The uncertainty of the man is reflected in the society. So, Jean Baudrillard calls the modern society with its values which based on the «principle of uncertainty» [4; 19]. In such a situation, which J. Habermas calls «post-metaphysical pluralism», the formation of any moral and ethical values becomes difficult [5; 31]. It becomes clear relevance of axiological uncertainty aspects.

The problem of uncertainty, moreover, is revealed through communication with such relevant areas of human knowledge, as a prediction and prognostics. Uncertainty finds out itself in clearest way in a probabilistic model of future, openness of which often creates a state of existential terror, «Future Shock» (Alvin Toffler) [6; 203]. Furthermore, many believe that now a culture and civilization are in a critical state, near critical points of development. The uncertainty in these points is maximum, which gives the problem a special urgency. It is possible to highlight the uncertainty relationship with the phenomenon of marginality, because an ambiguous existential status of a person is largely a consequence of this phenomenon. Finally, one of the most pressing problems — is the problem of correlation in human existence of uncertainty with freedom and necessity. Precisely the ability to determine own existence is the first indicator of freedom in all currently existing ambiguous interpretations of freedom. The uncertainty is that arises during the implementation of existential possibilities, plays an ambiguous role.

On the one hand, it significantly is able to distort the very image of life, and on the other, if there was not uncertainty, manifested in the existence of man in the form of probability, «fan» of possible ways, of which the choice is carried out, there would be no freedom.

Principle of uncertainty in social cognition, regardless of its status (ontological or epistemological) indicates the complexity of social cognition, which is trying to reflect the specific object and subject of study, society and the man in society, undoubtedly are representing dissipative systems, taking advantage of synergetic terminology, i.e. non-equilibrium and open, complex fractal systems.

Acceleration in the rates of social development, globalization, intensification of social interactions, social contradictions and the conflicts makes more complicate to adequately explain complexity and an originality of the modern world, put traditions and the directions of uncertainty, even insolubility in the field of social philosophy. Moreover, similar traditions become not only components and consequence of the listed tendencies, but for comprehension and resolution of crisis of world outlook are methodological basis. In addition, the knowledge of the person and society in the light of this perspective, a way of further development of the society, and extent of possible regulation of the processes proceeding in him, production of the conceptual bases of social knowledge are timely and objectively caused. At first sight, the principle of uncertainty involuntarily rests against a problem of determinacy or an indeterminacy of social development that does social knowledge possible or impossible in general. However, if to use a linear paradigm of social research, the similar dilemma rises. If to apply other research paradigms, for example, post-modernist «rhizomorph» in which there is no aligning principle and a uniform code, or scientific synergetic then uncertainty in social knowledge as well as of social development accurately appears as their indispensable attribute, at the same time without calling in question and the more so without rejecting importance and a possibility of social sciences. And it is not the next smart paradox of human knowledge, but the instruction on specifics of object and a subject of social knowledge — society and its carrier of the person which comprehension of essence, and also existence of which hasn't reached not only the logical conclusion how many has acquired the bigger uncertainty is explicitly present in modern era. It more convinces us of fractal of the man.

The man as a fractal is incomplete, he in eternal process of search, formation. From there is the fact that the man «pulled out» from own life. He lives in the accelerating time or past, grieving about him and calling him often «kind», or future, laying on him great optimistic hopes. He does not live here and now. He is going to live all the time. Therefore, the end perceives as surprise.

Fractal of the man is obvious, doesn't raise any doubts, and the synergetic type of thinking is necessary. What means to think synergetic? Synergetic thought by the one who understands that: 1. existence — are not finished universe designs and a network of fractals — self- organization processes; 2. any difficult system is open for the outside world; 3. each system aspires to an attractor (stability); 4. Evolution is subordinated to the main parameters of an order. Synergetic is thought by the one who thinks in dialogue, a

polylog; who thinks by means of soft (flexible) thought forms; who remembers eternal becoming, but doesn't forget that «all in one».

The fractal image of the world has led to emergence of the philosophy of complexity and science about complexity. The so-called «science of complexity» in the West has arisen and develops in recent years. It did not become still rather strict discipline, and represents meeting of techniques, metaphors, intellectual receptions and philosophical views of modeling and studying of difficult systems. The central moment in this complex is need to predict behavior of the systems, which are not giving in to the exact description and modeling — for example, economic, social, natural. The concept «world picture» inherent in classical philosophy generates the concept «movie of the world» as live process of change of scenery. From the last non-standard attempts to overcome crisis of knowledge can be identified:

- 1) the science about complexity which has left synergetics;
- 2) the spiritual science connected with search of synthesis of science and religion;
- 3) refusal of the principle of a reduction;
- 4) refusal of a linear classical social paradigm.

An infinite variety, incompleteness, uncertainty are characteristic to complexity. Even between live and lifeless the side is erased. It is the world not become, and the world of eternal becoming.

References

- 1 *Эпштейн М.* К философии возраста // Звезда. — 2006. — № 4. — С. 25–28.
- 2 *Шелер М.* Человек и история // THESIS. — 1993. — № 3. — С. 132–154.
- 3 *Камю А.* Размышления о гильотине. — Харьков: Фолио, 1998. — 864 с.
- 4 *Бодрийяр Ж.* Система вещей. — М.: Рудомино, 1999. — 224 с.
- 5 *Хабермас Ю.* Будущее человеческой природы. — М.: Весь Мир, 2002. — 144 с.
- 6 *Тоффлер Э.* Шок будущего. — М.: АСТ, 2002. — 557 с.

Б.Ж. Жүсіпова

Адам фракталдылығы

Мақалада қойылып отырған мәселенің өзектілігі қазіргі заманғы жаңа ахуалда адам мәнін түсіну қажеттілігінен туындап отыр. Және бұл тек когнитивті сұрақ емес. Бұл бізге белгісіз тенденциялар байқалатын қазіргі заманғы қоғамның жаһандық мәселесін шешуге, әрекеттер жасауға деген басшылық. Белгілі болғандай, адам мәселесі философиялық ойлардың дамуының ертедегі кезеңдерінде қойылған және осы уақытқа дейін күрделі ашық түрдегі философиялық мәселе болып отыр. Бұл адамзат мәнінің ерекшелігіне, адамзат рухының құпия екендігіне, ерекше қозғалыстағы ұйымдасуына, адам тіршілігінің парадоксына байланысты, яғни сызықтық емес, синергетикалық және тіпті адамның айқынсыздығын дәлелдеп отыр. Қазіргі заманғы ғылыми әлем мынадай парадоксқа бетпе бет келіп отыр: өзінің қызметінің саласын кеңейте отырып, фундаменталды зерттеу нәтижелеріне ие болып, күрделі есептеулерді есепке алу арқылы, жетілген жаңа ғылыми аппаратураны пайдаланып, танымның жаңа әдіснамасын пайдаланып, ол сонымен бірге өте маңызды және күрделі феномендерді айқынсыз түрде сипаттап береді, оның ішіне сөзсіз адам кіреді. Автор адамды зерттеудің жаңа әдісін, жаңа тәсілін ұсынады – фракталды, яғни адамның күрделі, тепе-тең емес мәнін көрсетеді. Фракталды парадигма классикалық-сызықтық парадигмаға қарама қарсы және адамның жаңа заманғы бейнесін дәл бейнелейді. Еңбекте адам мен қоғамды зерттеудің парадигмаларын ауыстыру қажеттілігі туралы тұжырым жасалды.

Кілт сөздер: когнитивтік, ғылыми, әлеуметтік, фракталдық, парадигма, синергетика, редукционизм, постмодернизм, гетерология, адам.

Б.Ж. Жусупова

Фрактальность человека

Актуальность проблемы, поставленной в статье, вызвана необходимостью понять сущность человека в новейшей ситуации современности. И это не просто когнитивный вопрос. Это руководство к действию, к решению глобальных проблем современного общества, в котором обнаруживаются неведомые нам тенденции. Как известно, проблема человека поставлена еще на ранних этапах развития философской мысли и до сих пор является сложнейшей открытой философской проблемой. А обусловлено это неуловимостью человеческой сущности, парадоксами человеческого существования, подвижными особой организацией, тайной человеческого духа, что доказывает нелинейность, синергетичность и даже неопределенность человека. Современный научный мир пришел к следующему парадоксу: расширяя области своей деятельности, имея фундаментальные результаты исследования, оперируя сложными вычислениями, пользуясь новой научной аппаратурой, новой методологией познания, современная наука вместе с тем все неопределенней описывает очень важные и сложные феномены, в число которых, безусловно, входит человек, все менее точна в социальных прогнозах. Автор предлагает новый метод, новый подход к изучению человека — фрактальный, который подчеркивает сложную, неравновесную сущность человека. Фрактальная парадигма противостоит классической — линейной и точнее отражает современный облик человека. В работе делается вывод о необходимости смены парадигм изучения человека и общества.

Ключевые слова: когнитивный, научный, социальный, фрактальный, парадигма, синергетика, редукционизм, постмодернизм, гетерология, человек.

References

- 1 Epshteyn M. *Zvezda*, 2006, 4, p. 25–28.
- 2 Sheler M. *THESIS*, 1993, 3, p. 132–154.
- 3 Camus A. *Reflections about a guillotine*, Kharkov: Folio, 1998, 864 p.
- 4 Bodriyyar Zh. *System of things*, Moscow: Rudomino, 1999, 224 p.
- 5 Habermas Yu. *Future of human nature*, Moscow: Ves mir, 2002, 144 p.
- 6 Toffler E. *Future shock*, Moscow: AST, 2002, 557 p.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

ӘОЖ 159. 99

А.Р. Альгожина

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: anara.karzhaz@mail.ru)*

Тиімді жаттықтырушының тұлғалық қасиеттерінің психологиялық ерекшеліктері

Мақаланың өзектілігі — спортшылардың тиімді іс-әрекеті үшін қажетті тұлғалық ерекшеліктері бойынша зерттеулер көп болса, жаттықтырушының тұлғасына қатысты психологиялық зерттеулер аз болып келуімен анықталуы. Жаттықтырушының дүниетанымы оның өз халқына, мемлекетіне қызмет ету сияқты барлық педагогикалық іс-әрекетін бағыттап, оқушыларда өмірлік ұстанымдарын тәрбиелеуге мықты негіз болады. Жаттықтырушының шеберлігі оқушыларымен қарым-қатынасына өзгешелікті беретін, оның әр түрлі үйренулерді меңгеру деңгейін мен жылдамдығын анықтайтын ондағы бар қасиеттерімен анықталады. Мәселенің зерттеу логикасы оның барлық элементтерін айтарлықтай деңгейде бейнелендіреді.

Кілт сөздер: жаттықтырушы тұлғасы, тұлғалық қасиеттер, даралық стиль, шеберлік, икемділік, спортшы тұлғасы, дағдылар, іс-әрекет.

Жаттықтырушылардың тұлғасын зерттеумен М. Мосстон, Джон Лой, Джон Вуден, Барри Хуссман, Нил және басқа да шетел психологтары айналысты. Осы сұрақты сонымен қатар ресейлік психологтар да қарастырды. Р.Л. Кричевский, А.Н. Леонтьев, Г.М. Андреева, И.П. Волков, Ю.А. Коломейцев, И.Н. Решетень сияқты психологтардың еңбектерін атап кетуге болады.

Жаттықтырушы іс-әрекетінің ерекшеліктері, ең алдымен, оның алдына қойған ұзақ уақыттық жаттықтыру нәтижесінде оқушыларының жоғары спорттық шеберлікке жету сияқты мақсатымен байланысты. Осыған қарай жаттықтырушы іс-әрекетінің бірінші ерекшелігі – жаттықтыру сабақтарында, сайыстар мен сборларда өз оқушыларымен спортшылардың психологиясын жақсы білуге және оларға жүйелік әсер етуге мүмкіндік беретін үнемі қарым-қатынас жасау. Бұл ерекшелік жаттықтырушыға қол астындағылардың тұлғалық дамуы мен физикалық денсаулығы үшін ерекше жауапкершілікті мойнына алғызады. Жаттықтырушы спортшыларды спорттық іс-әрекеттің техникасы мен тактикасын үйретпей ғана қоймай, тәрбиеші болуды, өз оқушыларында адамгершілікті, еріктік қасиеттерді қалыптастыру керек. Жаттықтырушының тәрбиелік рөлі оның авторитетіне және кәсіби тұлғасына негізделуі қажет. Жаттықтырушы іс-әрекетінің екінші ерекшелігі «кәсіби қауіптің бар болуынан» тұрады: жаттықтырушы оқушыларының жоғары нәтижелерін жылдар бойы күтуге мәжбүр, ал бұл шыдамдылықты ғана емес, сонымен қатар өз оқушыларының таланттарының дамуы мен денсаулығы үшін адамгершіліктік жауапкершілікті талап етеді. Жаттықтырушы іс-әрекетінің үшінші ерекшелігі – жарыстар кезінде оның стрессогенділігі болып табылады – жаттықтырушы үнемі өте жоғары жүйкелік-эмоционалды қысымдылықты сезеді.

Жаттықтырушы іс-әрекетінің төртінші ерекшелігі — ұзақ уақыт бойы отбасы мен үйінен алшақ болуы (спорттың кейбір түрлерінде — жылына тоғыз айға дейін). Жаттықтырушы үшін демалыс күндері болмайды, себебі жұмыс күндерде ол жаттығулар жүргізсе, ал демалыс күндерінде

жарыстарда өз спортшыларымен жүреді. Бұл отбасылық қатынастарда шиеленісті және өз балаларын тәрбиелеуде қиындақтарды әкеледі.

Спортшыларды оқыту мен дамыту қызметінен басқа, жаттықтырушы басқа да түрлі қызметтерді атқарады:

1. Эксперттік-кеңес берушілік: жаттықтырушы арнайы сұрақтар бойынша үлкен білімге ие болатын маман, оқытушы ретінде шығады, ал балалармен жұмыс істегенде ол басқа да сұрақтар бойынша үлкен эрудицияға ие болуы қажет.

2. Жобалаушы: жаттықтырушы перспективті және мерзімді жобалауды жүргізу қажет.

3. Тұрмыстық-ұйымдастырушылық (әкімшілік): спортшыларды құралдармен, спорт киімімен жабдықтау, сабақ жүргізу үшін спорт базаларын жалдау, жарыс пен жиындарда спортшыларды тіркеу, спортшылардың қалыптарын психофизиологиялық және дәрігерлік бақылауын ұйымдастыру және т.б.

4. Өкілділік: бір жағынан, жаттықтырушы командасы үшін басқарушы болса, екінші жағынан — ол өзі жоғары инстанциялардың алдында командасын таныстырады.

5. Тәрбиелік: ең алдымен, спортшыларға мақсатталған әсер ету. Оқушылары әсіресе жасөспірімдік шақта жаттықтырушымен өздерін біртектендіреді, оның жүріс-тұрыс ерекшеліктерін және құндылықтарын, бағыттылығын және қатынастарын жеңіл әрі үлкен даярлықпен қабылдайды. Осыған байланысты жаттықтырушының тұлғаның әлеуметтік жағымды сипаттарға ие болуы маңызды.

6. Танымдық (гностикалық): онсыз өзара түсінушілікті орнатуға болмайтын оқушыларының психологиялық ерекшеліктерін тану.

Осындай тану кезінде жаттықтырушы келесі ережелерді ұстану керек:

- оқушыларды жаттығу және жарыстық процесінің табиғи шарттарында зерттеу қажет. Алайда оқушыны зертеумен қоса тәрбиелеу қажет;
- ең алдымен, оқушының басты сипаттарын табу қажет («негізгі осьтар мен белгілер», А.С. Макаренко бойынша);
- спортшы тұлғасының жеке дара ерекшеліктерін тұлғасының жалпы фонында қарастыру қажет;
- жас спортшының оқыту мен тәрбиелеу кезінде жүгінуге қажетті жағымды сипаттарын анықтау маңызды (оның теріс сипаттарымен бірге);
- спортшыны бағалауда тездетуге болмайды;
- оқушы тұлғасының жағымсыз сипаттардың көріну себептерін айқындау керек (мысалы, ол неге қырсықтықты көрсетеді – онымен дөрекі қарауына қарсы ма немесе еркеліктің салдарынан ба);
- оқушының белгілі бір тұлға сипатының даму тенденциясын бақылау қажет — ол жоғарылай ма әлде жойылады ма;
- спортшыны ұжымның ішінде зерттеу қажет: мұндағы оның жүріс-тұрысы, жалғыз болғандағыдан, ерекшеленуі мүмкін. Сонымен қоса осы оқушыға едәуір ықпал ететін спортшыларды анықтау қажет;
- оқушы тұлғасын толық зерттеу үшін оны әр түрлі жағдайларда жоспарлы және жүйелі бақылау қажет;
- оқушының әрекет пен істерінің мотивтерін түсіну қажет, себебі сырттай ұқсас істер әр түрлі мотивтерге сәйкес орындалуы мүмкін.

Әр дарынды спортшы өз ерекшелігіне ие болуы қажет екенін естен шығармау керек. Жаттықтырушының міндеті осы жеке даралықты табу болып табылады.

7. Секунданттық: спортшыларды жарыс кезінде басқару. Осы қызметті орындаған кезде жаттықтырушы психолог ретінде шығу керек, ол үшін оған қоластындағылардың психологиялық ерекшеліктерін, олардың күшті және әлсіз жақтарын білу қажет [1; 29].

Көпжылдық жұмыс барысында әрбір жаттықтырушыда өзіне тән команданы немесе жекелеген спортшыларды бақылау, басқару стилі қалыптасады. Көптеген факторларға (ұжымды ауыстыру, спортшылардың шеберлігінің жоғарлауы, тұлғаның дамуы және т.б.) байланысты ол тұрақты бола немесе өзгере алады.

Жаттықтырушының даралық ерекшелеріне сәйкес стильдер психологияда мынандай 3 типке бөлінеді:

1. Демократияшыл типті, жаттықтырушы ұжымдағы оқушыларды, қарамағындағы қызметкерлердің барлық жағдайлар мен қиыншылықтарды жеңу жолдарымен, сын-пікірімен санасып, оларды болдырмаудың әдіс-тәсілдерімен қарамағындағы адамдармен пікір алысады. Өзінің жеке басын ұжымнан жоғары санамай, сол ұжымның мүшесі ретінде тиісті шараларды іске асырудың жолдарын қарастырады.

Демократияшыл жаттықтырушы қарамағындағы адамдардан өздеріне жүктелген істерді дау-дамайсыз орындау қажеттігін іскерлігі арқылы көрсетіп, дөрекілік мінез көрсетпейді, өзгелерден де солай болуды талап етеді. Демократияшыл тәсіл орнаған ұжымның жұмысы өнімді, әрбір адам бастамашылық көрсетіп, ұжым мүшелерінің арасындағы қарым-қатынас жолдастыққа, ар-ұят пен жауапкершілік сезіміне негізделеді, ұжым мүшелері біріне-бірі қамқоршы болып, өз жетекшісінің қызметінің табысты болуына игі тілектер білдіреді.

Демократияшыл бағытты ұстанған жаттықтырушылар барлық адамдарға әділетті болуды көздейді. Мұндай жаттықтырушылар қарамағындағыларды алаламайды, ұжымдағы оқушылардың бәріне бірдей әділеттікпен қарайды.

2. Әміршіл (авторитарлы) тәсілді ұстанушы жаттықтырушылар. Өз басы мен іскерлік қабілетіне мол адамдар. Ондай жаттықтырушылардың жұмыс стилі әміршілік пен билік жүргізуге тіректеліп, барлық мәселелерді жеке өзі шешуді ұнатады. Олар ұжымға сенбейді. Өздерінің жарлықтарымен өзгелерге қалайда орындатуға міндеттеп, берген бұйрық, жарлықтардың дәйекті болуын қат деп санамайды. Зерттеуші Е.Е. Бендровтың айқындауынша, әміршіл бастықтар, биліктің бәрін өз уысында ұстап, әкімшілік әдістің ролін асыра бағалайды да, көпшіліктің пікірімен санасуды қажет деп санамайды. Әміршіл әмір басшының сөзі әдетте қысқа, қарамағындағылармен үзілді-кесілді тілдеседі, қарсы ой-пікір айтқандарды ұнатпайды, тек өзгелерге өз ойын ғана орындатуды талап етеді. Өз қоластындағыларға талапты тіке қойып, дөрекілік те көрсетеді, қауіп-қатер төндіре сөйлеп, жазалауы істің шындығына сай бола бермейді.

Әміршіл жаттықтырушылар әдетте адамның дарақылық, ерекшелік мінез-құлқын дұрыс ажырата алмайды. Өздері жіберген қателіктерін өзгелерге аударып, жеке басының қателіктерін асыра бағалайды. Менмендік көрсетіп, өзінің ұнатқан адамдарының іс-әрекетін асыра бағалауға тырысады.

Дегенмен, әміршіл жаттықтырушылар жұмыс істеуге қабілетті, үнемі асығып-үсігіп жүреді. Жедел шешім қабылдай алады. Шапшаң қимылдап асты тез ішеді, демалысты ұнатпайды, жұмыссыз жүргендерді жек көреді.

3. Ымырашыл жаттықтырушы. Басқару ісінде ымырашыл жаттықтырушының іс-әрекетінде, бір жағынан, алғанда тұрақсыздық пен бей-берекеттік орын алатын болса, ал екінші жағынан — ондай жаттықтырушының жұмысты ұйымдастыруға қабілетсіз екендігін көрсетіп, әрбір «іске немқұрайды қарайтын болады. Ондай жаттықтырушы атқаратын қызметіне лайықсыз және ол басқарған ұйымда тәртіп болмайды, істің бәрі ырду-дырду сипат алып, ақыры ыдырауға әкеп соқтырады.

Жаттықтырушылардың басқару қызметіндегі жұмыс тәсілі мен мінез-құлқындағы осындай типтік айырмашылықтарды талдай отырып, қай типтегі жаттықтырушылардың іс-әрекеті жемісті болады екен деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа демократияшыл стильдегі жаттықтырушының жұмысы нәтижелі болады деп жауап беруге болады. Мұндай стильдегі жаттықтырушының басқару ісі әлдеқайда өнімді болатындығын американдық зерттеуші Курт Левин 1938 жылы Германияда жүргізілген тәжірибелері арқылы анықтаған болатын. Ол сол кезде-ақ әміршілдік басқару ісінің баянсыз болатындығын сынаған [2; 20].

Оқушылар арасындағы қарым-қатынас орнатудың өзекті мәселелері қатарына жаттықтырушының жеке басына тән қадір-қасиеті мен оған қойылатын талап-тілектер:

1. Жетекшілік қызмет атқаратын жаттықтырушының беделі мен психологиялық сипаты, ең алдымен, оның өзінің қармағындағы адамдармен дұрыс қарым-қатынас орнатып, олардың ісін, уақытын бағалай білуі. Сонымен бірге жаттықтырушының өз уақытын дұрыс пайдалануы.

2. Жаттықтырушының қызметінің стиліндегі маңызды мәселе спортшыларды көтермелеу және жазалау.

3. Жаттықтырушы істі ұйымдастырушы, әрі басқарушы.

4. Жетекші жаттықтырушының мінез-құлқындағы ұнамды сипаттарға оның өз ісіне сенімділігі, мақсаттылығы, әділеттілігі, табандылығы және т.б.

Жетекші жаттықтырушы бойында жақсы сапаларды тұрақтандырып, өзінің мінезіне айналдыру үшін мынандай қағидаларды басшылыққа алу керек:

- Сын-пікірлер пайдасыз болса, оған үнемі назар аударып отыру қажет.
- Өзгелер қате пікірлер айтса да, оған зейін қойыңыз.
- Басқа жағдай болса да, төзімділік көрсетіңіз.
- Әділетті болу керек. Әділеттілік көрсету – беделді арттырудың шарты.
- Айтар сөзің мен ойың болсын.
- Қарамағындағы адамдардың жақсы ісін қоштап, оған алғыс айт.
- Қарамағындағы адамдарға үшінші бір кісі қатысып тұрғанда оған ескерту айтушы болмаңыз.
- Қарамағындағы адамдардың істейтін ісін өзің істеуші болма.
- Егер берген жарлығын қате болса, онда өзің жіберген қатені мойындап, оны түзет.
- Жазбаша түрде жарлық беруден мүмкіндігінше өзіңді сақтандыр.
- Егер қарауындағы адам артық қабілетті болса, ондайлардан қамықпай, керісінше, ондай оқушылармен мақтаныш ет.

Жаттықтырушы өзінің тұлғасы мен іс-әрекетінің ерекшеліктерін жақсы білу керек. Бұл көптеген өзінің дағдыларын дамыту мен жетілдіру барысындағы кері салдардан сақтайды [3; 189].

Әрбір адамның іс-әрекетті орындау тәсілі сол адамдардың психикалық таным процесінің даму ерекшеліктеріне, жүйке жүйесі талдағыштарының жұмысына, сезім мүшелерінің сыртқы тітіркендіргіштерге әсерленіп, қабылдау жылдамдығына және адамның даралық қасиетіне байланысты. Өмірде тек бір стильді ұстанатын жаттықтырушылар аз кездеседі. Әдетте кез келген жаттықтырушы өз жұмысы барысында үш стильді де қолданады, алайда олардың көріну деңгейлері әр түрлі болады. Олардың біреуінің немесе екеуінің басым болуы жаттықтырушы жетекшінің белгілі бір жеке стилін сипаттайды.

Жаттықтырушы жетекшілігінің индивидуалды стилі жаттықтырушының тұлғалық қасиеттерімен; жаттықтырушының жүріс-тұрысымен, бұйрықтарды берудегі дауыс ырғағымен, сыртқы келбетімен; бұйрықтардың қажетті болуымен, олардың ақылдылығымен; спортшылардың психикалық күйімен шартталады. Егер мысал ретінде жаттықтырушыға тәккапарлық, көкіректік, адамдарды бағалауда астыртын болушылық, адамдарға немқұрайлық, дөрекілік сияқты қасиеттер бойында көрінсе, онда жағымсыз қатынас, алдымен, жаттықтырушының жеке тұлғасына бағытталады, ал содан соң ол істейтін барлық ісіне көшеді және тұрақты болады. Мұндай жағдайда оның кез келген бұйрығын орындау айқын немесе жасырын ашуландырады, ал егер орындалатын болса, жауапкершіліксіз, төмен орындалады. Сонымен қатар индивидуалды стиль қалыптасу үшін адам әрекет талаптарын және қолданатын іс-қимыл әдістерінің пайдалылығын ұғыну қажет. Сонда ғана адам саналы түрде өз мүмкіндіктеріне лайық болатын, өзінің кәсіп талаптарына сай болатын әрекет жолдары мен амалдарын таңдай алады.

Спортшылардың жаттықтырушы тұлғасының қасиеттеріне жағымды қатынасы жаттықтырушының нұсқауларының нақты және тез орындалуына, басқару әдістерінің жағымды қабылдауына қозушы әсер етуін көрсетеді. Жаттықтырушының эмоционалды жұлынуының өзі оқушыларының негативті қатынасын туғызбайды, себебі спортшылар ашуланшақтық олардың ұстазына тән емес, кейдесөк оқиғаларға байланысты болады деп түсінеді.

Жаттықтырушы жетекшілігінің басқару стиліне спортшылардың қатынасына басқару нұсқауларының өз уақыттылығы мен парасаттылығы әсер етеді. Жағдайға, уақытқа сәйкес келетін және спортшыны немесе команданы жүлдеге әкелетін нұсқауларды беру қабілеті жаттықтырушының авторитетін құрайды. Жаттықтырушы іс-әрекетінің жетістігі, ең алдымен, оның үйренулер мен біліммен айқындалады. Белгілі кәсіптік міндеттер атқаратын адамның саналы, мақсатталған әрекет құрылымында оқу процесінде қалыптасатын, кейін кәсіптік тәжірибеде өркендейтін компоненттерді белгілеуге болады. Олар — үйренулер мен дағдылар. С.Л. Рубинштейнның айтуынша, дағдылардың маңызды ролі — олар саналы әрекетті қарапайым актілерді реттеу функцияларынан босатып, әрекетті басқа маңызды, күрделі міндеттер орындауға бағыттауға мүмкіндік береді [4; 74].

Үйренулердің дағдыларға қатынасы әрекет бағдарламасының оны іске асыруға қатынасына ұқсайды. Үйрену дағдылардан кең болып, іс-әрекетті іске асырудың (реализация) бірнеше варианттарын ұйғарады. Жүзеге асырудың бір түрі қайталанатын тапсырмаға ең лайықты болғандығынан, ол бекітіліп, автоматтандырылып, дағдыға айналады. Бір үйренудің ішінде әрекет бағдарламасын жүзеге асырудың бір емес, бірнешеуі болуы мүмкін.

Е.А. Милерян ұсынған үйренулер классификациясы бойынша, олар мынадай топтарға бөлінеді: танымдық; жалпы еңбектік-политехникалық; конструктивті-техникалық; ұйымдық-технологиялық; операциялық-бақылаушы.

Ю.З. Гильбух үйренулерді «адам–машина» жүйесіндегі оператордың ақпарат қорыту процесінің негізгі сатыларына сәйкес бөледі. Гильбух жұмыстық үйренулерді үш үлкен топқа бөледі [5; 56]:

1. Ақпарат қабылдауға қажетті үйренулер (сенсорлық, перцептивтік және аттенциялық).
2. Ақпарат сақтау мен қорытуға қажетті үйренулер.
3. Қорытылған ақпаратты таратуға қажетті үйренулер.

Қандай болмасын, кәсіптік оқытудың мақсаты — әрекет тиімділігін, сапасы мен шапшаңдығын белгілейтін икемділіктерді қалыптастыру. Икемділіктердің маңызды сипаттамаларына олардың саналылығы, мақсаттылығы мен еріктігі және Е.А.Милеряның синтетикалық ерекшелігі деп атаған «мақсатқа жету әдістердің өзгеріп жататын әрекет жағдайларына сәйкес болуы» жатады [6; 639].

Жаттығу нәтижесінде кейбір икемділіктер автоматтандырылып, дағдыларға айналады. Осы дағдылардың негізінде жаңа, жалпыланған білімдер, дағдылар мен икемділіктер қалыптасады.

Дағдылардың қалыптасуы төрт сатыдан тұрады. Бұл сатылар моторлық дағдыларда айқын көрініп, дәл осы дағдыларды зерттеген кезде белгіленген. Дегенмен, дағдылар қалыптасуының негізгі сипаттамалары моторлық, сенсорлық және зерделік дағдыларға ортақ болады.

1. *Алғашқы саты.* Дағды бағдарламасы қалыптасып, бөлек іс-қимылдар компоненттерге бөлінеді, бағыттану қимылдары жасалынады. Ақпарат артық болады. Бағыттану қимылдары арқылы белгілі әрекетке қажетті ғана ақпарат таңдалынып, артық ақпарат басылынады.

2. *Аналитикалық саты.* Іс-қимылдар бөлек өтіп, әрбір қимылдың күші, шамасы, ұзақтылығы сезімді түрде тексерілінеді. Бөлек қимылдар қалыптасып, жеке байланыстар анықталады. Қабылдау көлемі шамаланып, кедергі байқаланбайды.

3. *Синтетикалық саты.* Қимылдың бөлек элементтері бірігіп, біртұтас сенсорлық кеңістік пайда болады. Бұл сатыда қимылдарды жалпыланған бейне реттейді, бейнеде қимылдардың реті, арақатынасы, иерархиясы көрінеді.

4. *Автоматтандыру сатысы.* Артық қимылдар жойылып, бұлшық еттердің артық шиеленісі тарайды. Зейін қимыл процесінен оның нәтижесіне ауысады. Қимылдар бақылауы көруден енді иіс сезу мен кинестезияға аударылады. Орындалатын қимылдардың ырғағы мен темпі адам өз еркімен өзгерте алады [7; 110].

Әрекет көпке дейін атқарылмаса, дағдылар деавтоматизациясы пайда болуы мүмкін. Жаттығудан кейін олар бұрынғы қалпына түседі.

Дағдылар қалыптасуына көп рет қайталау өз әсерін тигізеді. Бұндай жағдайда іс-қимылдар трансформацияланып, саналы мақсаттылығын жоғалтып, автоматтандырылып, дағдыға айналады.

Содан кейін, А.Н.Леонтьев зерттеулері бойынша, осы іс-қимыл одан да күрделі біртұтас әрекет құрылымына еніп, соңына дейін қорытылады. Өз мақсаты бар дербес іс-қимыл одан да кең мақсатқа жету үшін қолданылатын, сондықтан сана бақылауымен ғана атқарылатын бөлек операцияға айналады. Игерілетін іс-қимыл жалпылануының кейінгі жоғарлауы өзгергіш, әр түрлі орындау әдістерінде қайталануы арқылы жүзеге асады.

Икемділік пайда болу үшін әрекет шарттарын біртіндеп қиындату мен өзгертуге негізделінетін жүйелі жаттығулар керек болады. Сонымен, оқыту жағдайларының өзгергіштігі бейімді, жаңа шарттарда жеңіл қолданатын икемділіктер қалыптасуының қажетті факторы болып табылады.

Зерделік икемділіктер — ақпарат сақтау және қорытумен байланысты икемділіктер: мнемикалық, ойлау, иманижитивті. Жалпылану, икемділіктердің арнайы қасиеті ретінде, зерделік икемділіктерде ерекше көрінеді. Жалпылану қасиетінің арқасында икемділік өзгергіш болып, әрекеттің шамалы немесе күрделу өзгеруіне бейімделе алады. Икемділіктің осындай қасиеттері оқушыларды зерттеуші, экспериментатор позициясына қоятын мәселелік жағдайда ең тиімді деңгейде жүзеге асады. С.Л.Рубинштейнның айтуынша, жаттығу кезіндегі іс-қимылдардың қайталануы қалыптасқан байланыстар құрылымы өзгереді. Тапсырма орындаудың ескі тәсілдері дамып, нақтылынады, олардың ішінен ең тиімділері бекітіледі [8; 36].

Ойлау әрекетінің автоматизациясы дағдыға ауысуы емес. Орындалатын тапсырмалар өзгерген жағдайда жаңа білім қажет етсе, ойлау шығармашылық болып, жаңа мәселелерді шеше алады.

Зерделік икемділіктер мен дағдылар табысты қалыптасу үшін бекітілген сенсорлық және аттенциялық дағдылар базасы болу керек, себебі солардың негізінде ғана зерделік икемділіктер пайда болады. Қандай болмасын әрекеттегі мәселелі тапсырмалар орындау процесі келетін ақпаратты

қорытуына негізделінеді. Бұл ақпарат әр түрлі арналардан келіп, күрделі, көп элементтерден тұрады. Оқулық ақпараттық модель күрделілігі шын әрекеттен шамалы болса да, оқулық тапсырма шарттары иманижитивті, мнемикалық, зерделік дағдыларды дамытуы мүмкін.

Икемділіктер қалыптасқан кезде бүкіл тұлға өзгереді. Сенсорлық, ынталану, жігер мен эмоциялар өзгеріп, кәсіпке қажетті қасиеттер өркендейді, дейді Милерян. Бұл қасиеттер әрекетті жоспарлау, оқиғалардың алдын алу, зерделілік пен прогрессивтілік, өзін-өзі өркендету қабілеттерінде көрінеді. Қайтадан үйренудің психологиялық ерекшеліктері. Психологиялық зерттеу мәліметтері бойынша, дағдының өзгеруі осы әрекетте жалпыланған икемділіктері бар жұмыскерлерде табысты болады. Әдетте икемділіктің жалпылану деңгейі (іс-қимылдар варианттарын игеру) жұмыс тәжірибесімен бірге өседі. Сондықтан кәсіптік өтілі мол, жұмыс тәжірибесі жоғары мамандарды қайтадан үйрету процесі, олар ескі жүйеге үйреніп кетсе де, жеңіл өтеді. Сол себепті қайтадан үйрету үшін кадрлар таңдаған кезде жас мамандарды іріктеу бағыты дұрыс болмайды.

Американдық зерттеушілер Л. Коч пен Дж. Френч еңбектері жұмыс сипатының өзгеруін қызметкерлер жақтырмайтынын көрсетеді. Сондықтан қайтадан үйрету шапшандығы қызметкерлердің жағымды қатынасына және белсенділігіне пропорционалды болады.

Кәсіптік дайындалу барысында қалыптасатын, қайтадан оқу барысында жаңа жағдайларға лайық өзгертін икемділіктер мен дағдылар жүйесі еңбек әрекетінің тиімділігін қамтамасыз ететін маңызды шарты. Жақсы бекітілген дағдылар және кең, жалпыланған икемділіктер арқасында дамуға көнбейтін кәсіпке мағыналы қасиеттер толықтырылып, өтемақы мүмкін болады.

Дидактикалық міндеттердің әр түрлілігіне байланысты дене мәдениетіне үйрету сабақтарында түрлі көрнекі құралдар қолданылады, олар жаттығуды көрсету, қимыл әрекетінің көрнекі, схема модельдерін пайдалану. Сонымен бірге қимылға үйрету тәжірибесінде қосымша көрнекі құралдарда пайдаланылады. Бұл топқа қимыл темпі мен ритмін таспадан тыңдау, әр түрлі элементтер имитациясы т.б. жатады. Оқыту кезінде қимыл әрекетінің қосымша тәсілдері кеңінен қолданылады: қимылды орындау баяулығы; әр түрлі салмақтағы снарядтарды қолдану; қимылды орындау кезінде сөздік тәсілдерді пайдалану [9; 28].

Спорттағы жетілдіру процесі кезінде және дене жаттығуларын үйрену, үйрету уақытында әр түрлі әдістер қолданылады. Бұл әдістер арнаулы спорт түрлерін анықтайды. Спорттық жетілдіру спортшы психикасына үлкен талаптар қояды. Спорттық жетілдірудің негізгі міндеті — спорт әрекетін орындау уақытында ақыл-ой және дене қабілеттерінің негізінде спорттағы шеберліктің жоғарғы деңгейіне көтерілу. Спортшыға қойылатын негізгі талап оның жеке басын жоғарғы жетістігі жоғары ұпайға жетуге бағыттау. Спорттық жетілдіру әдістері жоғарғы спорттағы шеберлікке жетуге бағытталған болу керек. Сонымен бірге спортшының жоғары дәрежедегі жетістікке жетуі оның рухани дамуын байытады және халықтың жалпы мәдени дамуының деңгейін көтереді. Жоғарғы спорт әрекетіндегі көрсеткіштерге жету үшін демалыс және жаттығу жүйелерін алмастырып отыру қажет. Спорттық жетілдірудің психологиялық негізделген әдістері спортшының жалпы және арнайы дайындығын алмастырып, біріктіріп санасын жан-жақты дамытуға бағытталған, негізделген болуы шарт.

Сәтті басқарудың қажетті шарты бедел болып табылады. Авторитеті бар жаттықтырушы спортшыларда сенімділікке ие болады, олардың өнімді өзара әрекет етуіне жағымды шарттар құрайды. Жаттықтырушының авторитеті оның жоғары моральдық келбетімен, кәсібилігімен шартталған және оқушыларға объективті қатынасымен, еңбекке абыройлы қатынасымен бекітіледі.

Жаттықтырушының авторитетін анықтайтын факторлар спортшылардың жасы мен тәжірибесіне тәуелді болады. Жаңа келген оқушылар жаттықтырушының спорттық статусына мән береді (егер жаттықтырушы жоғары атақтарға ие болса, онда ол жақсы жаттықтырушы болады деген пікір қалыптасады). Сонымен қатар жас спортшылар үшін жаттықтырушының сырт келбеті, әрекетесу сыпайлығы мен жұмсақтығы маңызды болады. Ал тәжірибелі спортшылар үшін жоғары нәтижелерге келетін, кәсіби құзы реттілігі бар жаттықтырушы маңызды. Жаттықтырушының жеке тұлғасының қасиеттері екінші ретке қойылады.

Ағылшын зерттеуші Хендри жүзу бойынша идеалды жаттықтырушыға қажетті тұлғалық ерекшеліктерді анықтау мақсатында жаттықтырушылар мен олардың оқушыларына сауалнама жүргізді. Солардың нәтижелері бойынша жаттықтырушы ашық, көпшіл, эмоционалды тұрақты, басқара алатын болуы керек. Онда жоғары интеллект болуы керек, өз-өзіне сенімді болуы қажет. Ол новатор, әрекететуші, шешім қабылдаушы және дербес болуы тиіс [10; 52].

Жаттықтырушыларды психологиялық зерттеу олардың идеалды жаттықтырушы туралы бейнесі шын мәніндегі бейнесімен айрықшаланады. Екі сипаттама бойынша ғана сәйкестік байқалды – доминанттылыққа бейімділік (басқаларды басқару) және жаңаны қабылдауға дайын болушылық. Огилвиннің зерттеуі бойынша, жаттықтырушылар ер — мінезге, психикалық шиеленіске, тұрақтылыққа, дербестікке, қаталдыққа, жоғары әміршілдікке, яғни спортшыларды басқара алу сияқты қасиеттерге, ие болады. Алынған нәтижелердің анық болмауына байланысты Б. Дж. Кретти жаттықтырушылық іс-әрекеттегі жетістік жаттықтырушыдағы үйренулеріне байланысты екенін тұжырымдаған.

Г.Д. Бабушкин тиімді және тиімсіз жаттықтырушыларды зерттегенде, біріншілерде үйренулердің барлық түрі жақсы жетілген, жұмыста жүйе, жұмысқа деген жағымды қатынас, міндет сезімі болады. Тұлғалық ерекшеліктер бойынша тиімді жаттықтырушылар арманшылдық, ұқыптылық, табандылық, жаңаға бейімділік сияқты қасиеттермен тиімсіз жаттықтырушылардан жоғары болады. Сөйтіп, тиімді мен тиімсіз жаттықтырушының арасындағы негізгі айырмашылық мотивационды және еріктік аймақтарда көрінеді [11; 204].

К.К. Платонов бойынша жаттықтырушы тұлғасының құрылымын төрт бөліктерге жіктеуге болады. Бірінші бөлігіне жаттықтырушы тұлғасының педагогикалық іс-әрекетінің бағыттылығын, спорт іс-әрекетінің әлеуметтік және кәсіби тәжірибесін берудің тұрақты ұмтылысы мен қалауын анықтайтын адамгершіліктік қасиеттері кіреді. Жаттықтырушының сендірулері, оның өмірлік белсенділігі, кәсібіне берілуі, еңбектегі қайсарлығы, іске деген жауапкершілікті және шығармашылық қатынасы қоластындағыларда өз жаттықтырушыға еліктеуін тудырады. Бұл бөлігі тұлғаның әлеуметтік өмірімен шартталған және тәрбие процесінде қалыптасады. Екінші бөлігіне кәсіби іс-әрекет процесінде жүре пайда болған жаттықтырушы қасиеттері: қоластындағыларының оқытуын және демалысын ұйымдастыра алу қабілеті, кәсіби-іскер қасиеттер, спорт ұжымында мойындайтын дәстүрлер мен әдеттер жатады. Үшінші бөлігінде индивидуалды-психологиялық сипаттар көрінеді: эрудиция, ақыл, ес, ойлау, әсерлену сезімі, ерік, эмоциялар. Мотивациялық аймақта келесі қасиеттер: атакқұмарлық, фанатизм, максимализм, ымыраға келмеушілік, белсенділік. Интеллектуалды аймақта: жаңашылдық, жоғары эрудиция, тапқырлық, кең тактикалық дүниетаным, ойлау өткірлігі, интуиция. Өзіндік сана-сезім ерекшеліктеріне келесі қасиеттерді жатқызды: өзін-өзі сынау, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі тәртіпке салу, өзін-өзі талдау, жан тәнімен берілу. Эмоционалды-еріктік ерекшеліктеріне келесілер кірді: дербес шешім қабылдау, жауапкершілік, талап қоюшылық, әділдік, адалдық, өзін-өзі ұстай білу, қаталдық, мақсаттылық. Соңғысы төртінші бөлік жаттықтырушы тұлғасының динамикалық қасиеттермен: жаспен, жыныспен, темпераментпен сипатталады.

Сонымен, тиімді жаттықтырушы тұлғасының бейнесі спортшылар мен тренерлерде де көрінеді. Алайда жаттықтырушылық жұмыстағы жетістік жаттықтырушыдағы бар білім жүйесіне, командамен қалай қарым-қатынас жасауына, өзінің білімін қалай жеткізетіндігіне байланысты болады. Ғылыми әдебиеттерге талдау жасау барысында жаттықтырушының іс-әрекеті көпфункционалды сипатқа ие және белгілі бір педагогикалық жүйе шегінде жүзеге асатыны айқындалды. Жаттықтырушының іс-әрекетінің тиімділігі көптеген факторларға: экономикалық, әлеуметтік, ғылыми, ұйымдастырушылық, сонымен қатар жаттықтырушының тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты болады. Әрбір жаттықтырушыға жүйке жүйесінің типімен шартталған және басқару стиліне әсер ететін жеке іс-әрекет стилі тән.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Родионов А.В. Проблемы психологии спорта // Теория и практика физ. культуры. — 2006. — № 6. — С. 21–38.
- 2 Романина Е.В., Романин Е.А. Особенности индивидуального стиля тренера в процессе профессиональной деятельности // Теория и практика физ. культуры. — 2006. — № 6. — С. 18–24.
- 3 Стамбулова Н.Б. Психология спортивной карьеры: учеб. пособие. — СПб.: Центр карьеры, 1999. — 368 с.
- 4 Сассо Э. Футбольный тренер. — М.: Олимпия Пресс, 2003. — 198 с.
- 5 Рогалева Л. Влияние спортивной деятельности на личность юного спортсмена в зависимости от установок тренера // Спортивный психолог. — 2004. — № 1. — С. 54–58.
- 6 Бодров В.А. Психологические основы профессиональной деятельности. — М.: Логос, 2007. — 855 с.
- 7 Гогунев Е.Н., Мартыанов Б.И. Психология физического воспитания и спорта. — М.: Академия, 2004. — 288 с.
- 8 Корх А.А. Тренер: деятельность и личность. — М.: Тера-спорт, 2000. — 120 с.
- 9 Серова Л.К. Психология личности спортсмена: учеб. пособие. — М.: Сов. спорт, 2007. — 116 с.
- 10 Яковлев Б.П. Психология физического воспитания и спорта: учеб.-метод. пособие. — Сургут: СурГУ, 2003. — 104 с.
- 11 Уэйнберг Р., Гоулд Д. Основы психологии спорта и физической культуры. — Киев: Олимпийская лит., 2001. — 335 с.

А.Р. Альгожина

Психологические особенности личностных качеств эффективного тренера

В статье показано мастерство тренера, которое во многом определяется имеющимися у него личностными качествами. Отмечено, что эти качества придают своеобразие его общению с учащимися, определяют быстроту, степень овладения им различными умениями, условия для формирования позитивных межличностных отношений в команде, возможности избегания конфликта или выхода из него. Подчеркнуто, что личностные качества тренера определяют условия для создания такого социально-психологического климата, который способствовал бы успешному формированию мотивации спортсмена, его готовности переносить предельные нагрузки и стремлению к достижению высоких результатов. Определено, что успехи спортсменов во многом зависят от личности тренера — его знаний, педагогического таланта, авторитета, воли, способности к творческому обобщению.

Ключевые слова: личность тренера, личностные особенности, индивидуальный стиль, мастерство, гибкость, личность спортсмена, навыки, деятельность.

A.R. Algozhina

Psychological features of personal qualities of an effective coach

This article examines the skill trainer which is largely determined by his existing personal qualities that give the originality of his conversation with the students, determines the speed, the degree of mastery of their different skills, the conditions for the formation of positive interpersonal relationships in the team, the possibility of avoiding conflict or coming out of it, conditions for the establishment of such a socio-psychological climate that contributed to the successful formation of motivation of the athlete, his willingness to transfer the load limits and the desire to achieve good results. The successes of the athletes is largely dependent on the personality of the coach — his knowledge, pedagogical talent, authority, will, capacity for creative generalization.

Keywords: personality trainer, personal characteristics, individual style, skill, flexibility, personality sportsman skills activities.

References

- 1 Rodionov A.V. *Theory and practice of physical culture*, 2006, 6, p. 21–38.
- 2 Romanina E.V., Romanin E.A. *Theory and practice of physical culture*, 2006, 6, p. 18–24.
- 3 Stambulova N.B. *Psychology of sports career*: tutorial, Saint Petersburg: Tsentr kariery, 1999, 368 p.
- 4 Sasso E. *Football coach*, Moscow: Olimpia Press, 2003, 198 p.
- 5 Rogaleva L. *Sportivniy psiholog*, 2004, 1, p. 54–58.
- 6 Bodrov V.A. *Psychological bases of professional activity*, Moscow: Logos, 2007, 855 p.
- 7 Gogunov E.N., Martyanov B.I. *Psychology of sport and physical education*, Moscow: Akademiya, 2004, 288 p.
- 8 Korh A.Ya. *Coach: activities and personality*, Moscow: Tera-sport, 2000, 120 p.
- 9 Serova L.K. *Psychology of individual athlete*: tutorial, Moscow: Sovetskiy sport, 2007, 116 p.
- 10 Yakovlev B.P. *Psychology of sport and physical education*: textbook, Surgut: SurGU, 2003, 104 p.
- 11 Uyanberg R., Gould D. *Principles of psychology of sport and physical education*, Kiev: Olimpiyskaya literatura, 2001, 335 p.

К.С. Игембаева

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: Igembaeva.K_1981@mail.ru)*

Ерлі-зайыптылар арасындағы қақтығыстардың психологиялық негіздерін зерттеу

Отбасы отанымыздың ошағы, баланы тұлға ретінде қалыптастыратын ең басты ұжым болып табылады. Отбасындағы әлеуметтік-психологиялық атмосфера ерлі-зайыптылардың арасындағы өзара түсіністік пен қақтығыстардың орын алмауына байланысты болып табылады. Қазіргі таңда ерлі-зайыптылар арасындағы қақтығыстардың психологиялық негіздерін толық зерттеген ақпараттар жеткіліксіз. Мақалада отбасының қызметі мен маңыздылығы жайлы айтылған. Ерлі-зайыптылар арасындағы қақтығыстық жағдайлардың ерекшеліктері зерттелген. Зерттеу барысында ер және әйел адамдарға психологиялық арнайы әдістер жүргізілген. Ерлі-зайыптылардың темперамент типтеріне жекеленген психологиялық талдау жасалған. Сонымен қатар ер және әйел адамдардың қақтығыстық жағдайда ұстанатын жүріс-тұрыстық стратегияларының түрлері анықталған. Зерттеу нәтижелерінің негізінде, ер және әйел адамдардың арасындағы қақтығыстардың орын алуы мен жалғастығы, ең алдымен, олардың темперамент ерекшеліктерімен байланысты екендігі анықталған. Зерттеу нәтижелері отбасы психологиясымен айналысатын мамандарға, психологиялық кеңестер беру кезінде туындайтын кейбір сұрақтарға практикалық жауап болып табылады.

Кілт сөздер: отбасы, ерлі-зайыптылар, қақтығыс, қақтығыстық жағдай, темперамент, жүріс-тұрыс, жүріс-тұрыстық стратегия, темперамент типтері, ер адам, әйел адам, К.Томас әдісі.

Отбасы — бұл ежелден қалыптасқан қоғамның әлеуметтік құрылымының негізгі элементтерінің бірі. Отбасы ерлі-зайыптылардың арасындағы, ата-ана мен балалар арасындағы, басқа да туыстық қарым-қатынастарды негіздей отырып, қоғам және мемлекетпен тығыз байланыста болады. Отбасы белгілі бір әлеуметтік нормалар, мінез-құлық, жүріс-тұрыс, құқық және міндеттер үлгілерімен, ерлі-зайыптылар, ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынастарды реттеушілікпен сипатталатын әлеуметтік институт болып табылады [1; 24].

Бұл мақалада біз отбасындағы ерлі-зайыптылардың қақтығыстық жағдайда ұстанатын стратегиясы мен темперамент типтерін психологиялық арнайы әдістердің көмегімен анықтадық.

Қазақстан Республикасының Президентінің халыққа жолдаған Жолдауында халқымызды салауатты өмір салтына қалыптастыруға және, ең алдымен, адамдардың ойлау жүйесін өзгертуге көп көңіл бөлген. Әйел адам барлық уақытта да отбасын қорғаушысы, барлық бала-шағасының және үй ішінің сақтаушысы болған. Отбасы өмірінің, отбасы дәстүрі мен нормаларының стилін қалыптастыратын әйел. Балалар үшін ең басты қорғаныш отбасы болуы тиіс, мұнда балалар өздеріне қажетті жылулық, мейірімділік, ықылас алады, мұнда болашақ ұрпақты тәрбиелейтін қыз балаларды тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлінуі қажет. Ұл баланы тәрбиелей отырып, біз жеке тұлғаны, ал қыз баланы тәрбиелей отырып, ұлтты тәрбиелейтіміз белгілі. Осыған орай, біздің тақырыбымыздың өзектілігі отбасындағы ерлі-зайыптылардың кез келген қиын жағдайдан, әсіресе қақтығыстық жағдайлардан жетістікпен, өзара түсіністікпен шығуы, біздің тақырыбымыздың өзектілігін анықтайды. Себебі отбасы шағын мемлекет болғандықтан, оның беріктігі тікелей дамуын анықтайды.

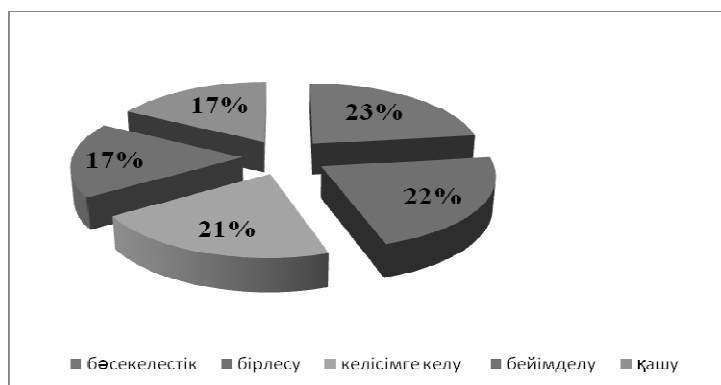
Отбасы ол, ең алдымен, әлеуметтік институт ретінде шыға отырып, өзінің отбасы мүшелеріне ерлі-зайыптылар, ең әуелі экономикалық, әлеуметтік, дене қауіпсіздігін, балаларды әлеуметтендіру үшін жағдай жасайды, ең бастысы — өзінің мүшелерін тек отбасында алуға болатын сүйіспеншілік, парыз, сезімдік қолдау, өмірдің қуанышы мен қиындығында бірлік сезімдеріне біріктіреді [2; 76].

Ежелгі дәуірлерден бастап зерттеушілер адамдардың дене құрылымы және физиологиялық қызметінің ерекшеліктерімен сай келетін көп түрлі әрекет қылықтарды тастап, ретке келтіруге атсалысты. Осыған орай темпераменттің көп түрлі типологиясы қалыптасты. Адамның қай мазмұнда болмасын өз іс-әрекетін жүзеге келтіруі тікелей темпераментке байланысты. Темперамент психикалық процестердің желісінде көріне отырып, еске түсіру, қабылдағанды бекіту жылдамдығына ықпалын тигізеді, ой жүйріктігі мен зейін тұрақтылығын және оның ауыспалығын айқындап береді [3; 32].

Осы мәселелерді өзара байланыстырып, зерттеу мақсатында 2 кезеңнен тұратын эксперименталдық жұмысты ұйымдастырдық.

Қақтығыстық жағдайларда жүріс-тұрыс стратегияларымен отбасындағы ерлі-зайыптылардың темперамент типтерін анықтау мақсатында отау құрғандарына 5 жылдан артық, жас аралығы 35–45 дейінгі 15 жұп сыналушылар ретінде алынды. Зерттеуіміздің бірінші кезеңінде К.Томастың «Қақтығыс жағдайдағы жүріс-тұрыс стратегиясын» анықтауға арналған әдістемесін қолдандық [4; 26].

К.Томастың тұлғаның қақтығыстық жағдайда ұстанатын жүріс-тұрыстың стратегиясын анықтау мақсатында жүргізілген, әдістеменің нәтижелерін кілтке және математикалық статистикалық өңдеуге байланысты талдадық. Соның негізінде отбасындағы ерлі-зайыптылардың қақтығыстық жағдайларда ұстанатын жүріс-тұрыстық стратегиялық орташа мәндік көрсеткіштерін пайызға айналдырып суреттерде көрсеттік (1-сур.).

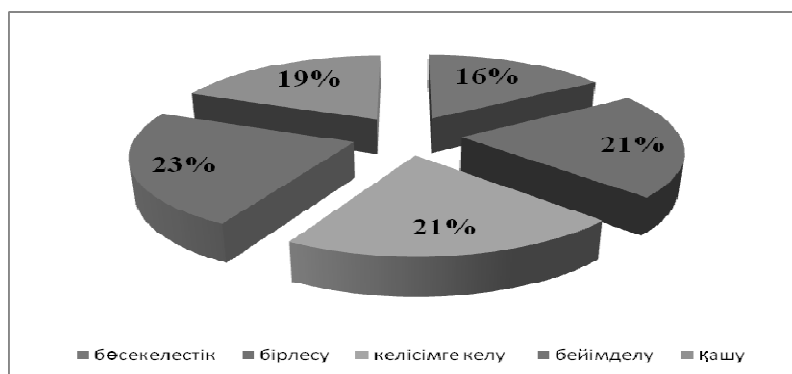
1-сурет. Ер адамдардың қақтығыстық жағдайларда қолданатын жүріс-тұрыстық стратегияларының орташа көрсеткіштері

Әдістемеге сәйкес қақтығыстық жағдайда қолданылатын жүріс-тұрыстық стратегияның 5 типі анықталды. Олар: бәсекелестік, бейімделу, келісімге келу, қашу және бірлесу. Ер адамдардың нәтижелеріне тоқталатын болсақ, барлық жүріс-тұрыстық стратегиялар кездесетінін байқаймыз. Нақтырақ айтқанда, 5 жүріс-тұрыстық тактиканың ішінде ер адамдар «бәсекелестік» стратегиясын жиі қолданады екен, яғни ол 23 % тең. Әдістемеге сәйкес ер адамдардың отбасындағы туындаған қақтығыстық жағдайда бәсекелестік стратегиясы өзінің ойын, көзқарасын, шешімін әйел адамға қарағанда дұрыс деп санауын және басқаның ойын негізге алмай, өз мүддесін, қызығушылықтарын қанағаттандыруға деген ниеттің басым болуын білдіреді. Ал «бірлесу» стратегиясы бойынша ер адамдар көрсеткіші 22 % тең болды. Дәлірек тоқталсақ, отбасындағы қақтығыстық жағдайда ер адамдар бірлесе отырып, шешім қабылдауға деген ниеттерінің де бар екендігін көруге болады. Келесі «келісімге келу» стратегиясы 21 %-ға тең. Нақтырақ айтқанда, отбасылық қақтығыстарға ер адамдар бұл стратегияға сәйкес әйел адамдардың да және өзінің де қызығушылығы мен мүдделерін негізге ала отырып, қақтығысты шешуге тырысатынын көреміз. Бұл стратегияға сәйкес, екі жақтың да біреуі де аса ұтпайды, сонымен қатар қақтығыстық жағдайда ұтылмайтынын білдіреді. Барлық стратегияның ішінде келісімге келу тактикасы конструктивті тәсіл болып табылады. Ал «бейімделу» стратегиясы 17 %-ға тең. Бейімделу стратегиясы басқа көрсеткіштермен салыстырғанда төмен болғанымен отбасындағы қақтығысты шешу барысында кейбір жағдайларда ер адамның қолданылатын көреміз. Ол дегеніміз, бұл стратегия қақтығыстық жағдайларда өзінің қызығушылықтары мен мүдделерін құрбан ете отырып, басқа адамның, яғни әйел адамдардың, қызығушылықтары мен көзқарастарын көбірек ескеретіндігін немесе алғашқы орынға қоятынын байқаймыз. Ал «қашу» стратегиясы 17 %-ды құрайды. Бұл тактикада ер адамдар басқаларымен салыстырғанда кейбір жағдайларда қолданылатын көреміз. Бұл стратегия қақтығыстық жағдайларда өзінің мақсатына қолжеткізуге деген талпыныстың жоқтығын, сонымен қатар адамның тарапынан біріккен іс-әрекеттің құлшыныстың болғанын білдіреді. Отбасындағы қақтығыстық жағдайда ер адамның тарапының бұл тактиканың қолданылуы қақтығыстық жағдайды шешуден бастартуын білдіреді.

К.Томастың әдістемесін отбасындағы ер адамдардың барлық 5 тактиканы күнделікті өмірде қолданатынын анықтадық. Осыған сәйкес қақтығыстық жағдайларда ер адамдар бәсекелестік және

бірлесу стратегиясын басқалармен салыстырғанда жиі қолданатынын көзіміз жетті. Дегенменде отбасындағы қақтығыстың күрделілігіне байланысты, келісімге келуге деген талпыныстың да бар екендігін байқадық, бұл ерлердің бойында қақтығысты конструктивті тәсілмен шешуге деген ниеттерінің бар екендігінің дәлелі. Ал қақтығыстық жағдайда ер адамдардың бойында бейімделу және қашу стратегиясы басқа көрсеткіштерімен салыстарғанда аз да болса төмен деңгейде екенін анықтадық, осыған орай ер адамдар қақтығыстық жағдайларда біріккен іс-әрекетке және басқаның қызығушылығын ескере бермейтінін байқадық.

Бұл әдістің негізінде отбасының қақтығыстық жағдайда ең әуелі өзінің қызығушылықтары мен мүдделерін көздейтіндігі анықталды. Отбасы қақтығыстық жағдайда ер адамдар барлық 5 стратегияны әрқайсысын қолданылатындығы, ол туындаған конфликтілік жағдайдың күрделілігіне немесе себебіне байланысты болуы мүмкін деп ойлаймыз. Ер адамдар тарапынан қақтығыстық жағдайды шешуге қолданатын тактика тұлғаның темперамент типіне байланысты болуы мүмкін. Осы әдістемеге сәйкес әйел адамдардың көрсеткіштерінің орташа балдық көрсеткіштерін пайызға айналдырып сурет түрінде көрсеттік (2-сур.).

2-сурет. Әйел адамдардың қақтығыстық жағдайларда қолданатын жүріс-тұрыстық стратегияларының орташа көрсеткіштері

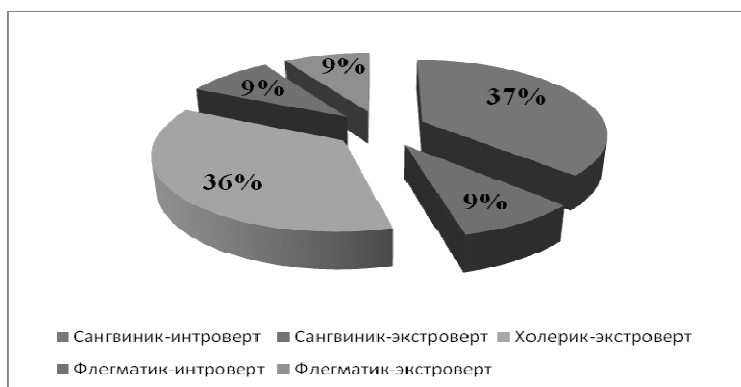
Әдістемеге сәйкес, әйел адамдардың нәтижелеріне тоқталатын болсақ, барлық жүріс-тұрыстық стратегиялар кездесетінін байқаймыз. 5 жүріс-тұрыстық тактиканың ішінде әйел адамдар «бейімделу» стратегиясын 23 %-ға басым болып тұр, яғни осы стратегия жиі қолданысқа ие дегенді білдіреді. Ал әдістемеге сәйкес, отбасындағы туындаған қақтығыстық жағдайда әйел адамдар үшін «бейімделу» стратегиясы үлкен сипатқа ие, яғни, ер адамдар секілді әйел адамдар үшін де белгілі дәрежеде жақсы қатынастарды сақтап қалу маңызды болып келеді.

«Бірлесу» стратегиясы бойынша әйел адамдар көрсеткіші 21 %-ға тең болды. Дәлірек тоқталсақ, отбасындағы қақтығыстық жағдайда әйел адамдар бірлесе отырып, шешім қабылдауға деген ниеттерінің де бар екендігін көруге болады, яғни әйелдер де ер адамдар секілді отбасында жағымды қатынысты сақтап қалу мақсаты мен ұмтылыстарының барын көреміз. «Келісімге келу» стратегиясы 21%-ға тең, яғни отбасындағы қақтығыстарды әйел адамдар осы стратегияға сәйкес ойларын, қызығушылықтарын, көзқарастарын негізге ала отырып, қақтығысты шешуге тырысатынын байқаймыз, әрбір мәселені ой таразысынан өткізетінін көреміз. «Бәсекелестік» стратегиясы 16%-ға тең болды. Бәсекелестік стратегиясы отбасылық қақтығыс жағдайында аса жиі қолданылмайтындығын байқадық. Дәлірек айтқанда, әйел адамдарға бұл стратегияны қолдану қиынырақ болса да, басқаның мүддесін мойындау керек дегенді түсініп, өз мүдделеріні шеттетеді, қақтығысты төмендету мақсатында елеулі күш салуға дайындығы анықталады. «Қашу» стратегиясы 19%-ды құрайды. Мұндай стратегияны әйел адамдардың басқаларымен салыстырғанда кейбір жағдайларда қолданылатын көреміз. Бұл стратегия қақтығыстық жағдайларда өзінің мақсатына қолжеткізуге деген талпыныстың жоқтығын, сонымен қатар адамның тарапынан біріккен іс-әрекеттің құлшыныстың болғанын білдіреді. Отбасындағы қақтығыстық жағдайда әйелдердің тарапының бұл тәсілді қолдануы қақтығыстық жағдайды шешуден бастартуын білдіреді.

Қорытындылай келе, отбасылық қақтығыстарда әйел адамдар да ер адам тәрізді барлық 5 стратегияны күнделікті өмірде қолданатынын анықтадық. Жалпы алғанда, отбасылық қақтығыстық жағдайларда әйел адамдар бейімделу және бірлесу стратегиясын басқалармен салыстырғанда жиі

қолданатынын көрдік. Осыған сәйкес, отбасындағы қақтығысты, әйел адамның шыдаммен, төзіммен шешетінін, қақтығыстарға бейімделе отыратынын, оны бірлесе шешуге деген талпыныстың бар екендігін байқадық. Ал қақтығыстық жағдайда әйелдердің бойында бәсекелестік және қашу стратегиясы басқа көрсеткіштерімен салыстарғанда аз болса да, төмен деңгейде екенін көрдік, осыған орай әйелдердің қақтығыстық жағдайларда біріккен іс-әрекетке және ерінің көзқарасын, ойын, мүддесін, оның қызығушылығын ескеріп оған бейімделе алатынын байқаймыз, яғни осы зерттеуден өз аналарымыздың кескінін байқаймыз, бұл ұлт және менталитет көрінісі болып табылады.

Зерттеудің 2 кезеңінде сыналушыларға Г.Айзенктің экстраверт-интроверт және нейротизмді зерттеуге арналған әдістеме жүргіздік. Әдістемені жүргізудегі біздің мақсатымыз отбасындағы ерлі-зайыптылардың темперамент типін анықтау болып табылады. Әдістеменің негізінде сыналушының барлық жауаптарын экстраверсия-интроверсия және нейротизм шкалалары арқылы темпераменттің 4 типін анықтадық. Осыған орай әйел адамның орташа көрсеткіштерін диаграммаға салдық (3-сур.).

3-сурет. Әйел адамның Айзенк әдістемесі бойынша темперамент типтерінің орташа көрсеткіштері

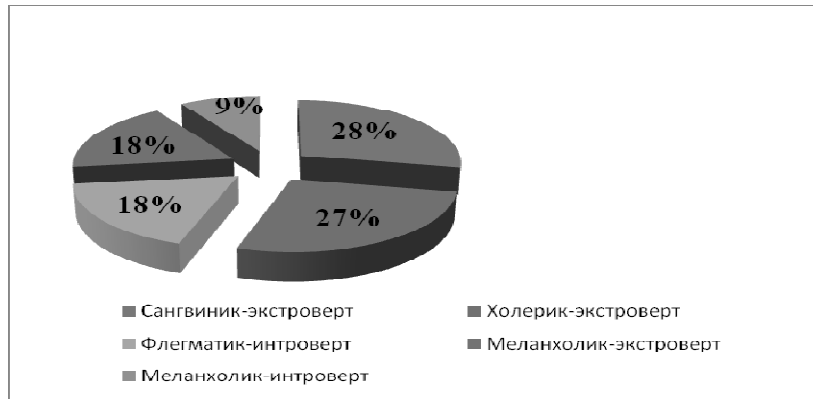
Сыналушылардың басым көпшілігі, яғни 36 %, *сангвиник-интроверт* темперамент типіне жататыны анықталды. Бұл көрсеткіш әйел адамдардың ашық-жарқын мінезін, қарым-қатынасшылдығын, өмірге құштарлығын, бірақ кейбір жағдайда қоршаған ортадан гөрі барлық белсенділігі өзінің ішкі әлемі бағыттылығына көзіміз жетті. Зерттеуге сәйкес бұл темперамент типі қақтығыстық жағдайларда қарым-қатынастары төмендеп, адам іштей тұйықталады. Сыналушылардың келесі 36 %-ы *холерик-экстраверт* темперамент типіне жататынын анықтадық. Әдістемеге сәйкес қоршаған ортада қозғыш, ұстамсыз, ашушаң, кез келген эмоцияны ашық түрде көрсететін, әрқашан белсенді, көңіл-күйі тұрақсыз екенін көреміз. Ал сыналушы әйел адамдардың 9 % *сангвиник-экстраверт* типіне жатады. Мұндай адамды сипаттап кетсек, барлық іс-әрекеті, сөзі, ашық, қарым-қатынасқа оңай түседі, көңілді, белсенді қоршаған ортаға толығымен бағытталған адамдар. Келесі сыналушылардың аз да болса да 9 % *флегматик-интроверт* темперамент типінде кездеседі. Флегматик-интроверттің мінездемесіне келетін болсақ, оның іс-әрекеті байсалды, ойшыл, іскер, ұстамды, қарым-қатынасқа жайлы, ұзақ уақытқа созылған қолайсыз жағдайда көңіл-күйін, бірқалыпты сақтайтынын байқаймыз. Сыналушылардың 9 % *меланхолик-экстраверт* темперамент типі бар. Мұндай типті сипаттайтын болсақ, ол тұрақсыз адам, мазасыздануы күшті, пессимист, сыртқы көрінісі бойынша сабырлы, бірақ эмоциясы терең, оған ұзақ уақыт бөленіп жүреді, ойшыл, интеллектуал, стресс жағдайында ішкі кернеуі күшейеді, депрессияға ұшырап, денсаулығы, жұмысқа қабілеті төмендейді.

Қорытындылай келе, әйел адамның әдістемеге сәйкес басым көпшілігі холерик және сангвиник темперамент типіне жатады. Зерттеуге байланысты әйел адамның қақтығыстық жағдайда барлық іс-әрекеті мен эмоционалдық өрісі тікелей қоршаған ортаға бағытталады деуге болады. Себебі психологиялық тұрғыда жүйке-жүйесінің күштілігімен сипатталады.

Нақтырақ айтсақ, қақтығыстық жағдайда әйел адамның басым көпшілігі өздерінің жұптарымен қақтығысқа түскенде, эмоциясы мен әрекетіне ерік береді, бірақ қақтығыстық жағдайдың күрделілігіне байланысты кейбір жағдайларда өз эмоциясын, тежеу кездері де болады [5; 75].

Әдістемені ер адамдарға да жүргізіп, нәтижелерін диаграммаға салдық (4-сур.).

Зерттеу нәтижесі ер адамдардың жауаптарының негізінде басым көпшілігі, яғни сыналұшылардың 27 %-ы, *сангвиник-экстраверт* темперамент типіне жататыны анықталды. Бұл көрсеткіштегі тұлғаны сипаттап кетсек, тұрақты адам, әлеуметтендірілген, сыртқы дүниеге бағытталған, ашық-жарқын, қарым-қатынасқа құмар, уайымсыз, көңілді, басшылыққа құмар болып келеді. Зерттеуге сәйкес бұл темперамент типі қақтығыстық жағдайларды көбінесе өзі ушықтырады, қақтығысқа қолайлы жағдай туғызады.

4-сурет. Ер адамның Айзенк әдістемесі бойынша темперамент типтерінің орташа көрсеткіштері

Сыналұшылардың тағы да басым көпшілігі (27%) *холерик-экстраверт* темперамент типіне жататынын анықтадық. Әдістемеге сәйкес қоршаған ортада қозғыш, ұстамсыз, ашушаң, кез келген эмоцияны ашық түрде көрсететін, әрқашан белсенді, көңіл-күйі тұрақсыз екенін көреміз.

Ал сыналұшы ер адамдардың 18 %-ы *меланхолик-экстраверт* типіне жатады. Мұндай адамдар: тұрақсыз, мазасыздануы күшті, пессимист, сыртқы көрінісі бойынша сабырлы, бірақ эмоциясы терең, оған ұзақ уақыт бөленіп жүреді, ойшыл, қақтығыс жағдайында ішкі кернеуі күшейеді.

Келесі сыналұшылардың 18 %-ы *флегматик-интроверт* темперамент типінде кездеседі. Флегматик-интроверттің мінездемесіне келетін болсақ, оның іс-әрекеті байсалды, ойшыл, іскер, ұстамды, қарым-қатынасқа жайлы, ұзақ уақытқа созылған қолайсыз немесе қақтығыс жағдайда көңіл-күйін бірқалыпты сақтайтынын байқаймыз.

Сыналұшылардың 9 %-ы *меланхолик-интроверт* темперамент типіне жатады. Мұндай типті сипаттайтын болсақ, ол тұрақсыз адам, мазасыз, пессимист, сыртқы көрінісі бойынша сабырлы, бірақ эмоциясы терең, оған ұзақ уақыт бөленіп жүреді.

Қорытындылай келе айтарымыз, ер адамның әдістемеге сәйкес басым көпшілігі холерик және сангвиник темперамент типтеріне жатады. Зерттеуге байланысты ер адамның қақтығыстық жағдайда барлық іс-әрекеті мен эмоционалдық өрісі тікелей қоршаған бағытталады деуге болады. Нақтырақ айтсақ, қақтығыстық жағдайда ер адамдардың басым көпшілігі өздерінің жұптарымен қақтығысқа түскенде, эмоциясы мен әрекетіне ерік береді, қақтығыстық жағдайдың болуына қолайлы жағдай туғызады [6; 68].

Қорытындылай келе, ер адамдар мен әйел адамдардың жүріс-тұрыстық стратегиялары мен темперамент типтерінің арасында айырмашылықтың және де ұқсастықтың да, бар екеніне көзіміз жетті. Нақтырақ айтқанда, отбасындағы ер адамдар қақтығыс жағдай туындағанда тікелей, ең алдымен, өз қызығушылықтарын қанағаттандыруға бағытталуы олардың холерик және сангвиник темперамент типтеріне жататындығына байланысты деп ойлаймыз. Себебі бұл тип өкілдері жүйке-жүйесінің күштілігімен, мінездің ашықтығымен сипатталады. Сол себепті ер адамдар отбасылық қақтығыс жағдайда бәсекелестік және бірлесу стратегияларын өз мақсатына сай қолданады. Әйел адамдардың қақтығыстық жағдай туындағанда, оның сипатына байланысты кейбір жағдайларда тікелей өз қызығушылықтарын қанағаттандыруға бағытталса, ал кейбір кезде қарсылас жағдайында, яғни ер адамдардың қызығушылықтары мен ниеттерін қанағаттандыруға бағытталуы, олардың холерик және сангвиник темперамент типтеріне жататындығына байланысты болуы мүмкін. Дәлірек айтсақ, әйел адамдардың бірлесу стратегиясы қақтығыстық жағдайында қолдануына басым көпшілігіне холерик темперамент типіне жататындығын білдіреді. Ал кейбір қақтығыс жағдайларда бейімделуі сангвиник темпераментіне, оның ішінде интроверт типіне жататындағына байланысты деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия. — Л.: Владос, 1990. — 124 с.
- 2 Дружинин В.Н. Психология семьи. — М.: КСП, 1996. — 276 с.
- 3 Фетискин Н.П., Козлов Г.М., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. — М.: Пресс, 2010. — 392 с.
- 4 Гуревич К.М. Психологическая диагностика. — М.: Пресс, 2001. — 295 с.
- 5 Виллюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. — М.: Просвещение, 1976. — 175 с.
- 6 Бурлачук Л.Ф., Коржова Е.Ю. Психология жизненных ситуаций. — М.: Просвещение, 1998. — 368 с.

К.С. Игембаева

Исследование психологических основ конфликтов между супругами

Семья — это ячейка общества, важнейшая форма организации личного быта, основанная на супружеском союзе и родственных связях. Через семью сменяются поколения людей, в ней человек рождается, через нее продолжается род. Социально-психологическая атмосфера в семье зависит от взаимопонимания между супругами и от частоты случаев непонимания в семье. В настоящее время недостаточно информации, посвященной изучению психологических основ конфликтов между супругами. В статье подробно рассмотрены возможные конфликтные семейные ситуации. Приведено их исследование, в процессе которого применялись специальные психологические методики. Автор приводит психологический анализ типов темперамента супругов. Выявлены также поведенческие стратегии в конфликтной ситуации у мужчин и женщин. На основе полученных результатов выделены типы темпераментов мужчин и женщин, которые влияют на ссоры в семье. Полученные экспериментальные данные могут использоваться семейными психологами, в процессе психологической консультации, в качестве практических ответов.

Ключевые слова: семья, супруги, конфликт, конфликтная ситуация, темперамент, поведение, поведенческая стратегия, типы темперамента, мужчина, женщина, методика К.Томаса.

K.S. Igembaeva

Study of psych reasons of origin conflicts between the married couple

The family is a cell of society, the most important form of the organization of personal life based on the matrimonial union and family relations. Through a family generations of people are replaced, in it the person is born, through it the kind proceeds. The social and psychological atmosphere in a family depends on mutual understanding between spouses and on the frequency of the conflicts. Now insufficiently complete information, psychological bases of the conflicts devoted to a study between spouses. In article the conflict situation between spouses in a family explicitly is considered. The conflict situation research between spouses was given in this article. In the course of the research on men and women applied special psychological techniques. The author provides the psychological analysis of types of temperament of spouses. And also behavioral strategy in a conflict situation at men and women are revealed. On the basis of the received results, types of temperaments of men and women which influence conflict situations in a family are revealed. The obtained experimental data can be used, family psychologists, in the course of psychological consultation as practical responses.

Keywords: family, spouses, conflict, conflict situation, temperament, behavior, behavioral strategy, temperament types, man, woman, K. Thomas's technique.

References

- 1 Ehjdemiller E.G., Yustitskiy V.V. *Domestic psychology*, Leningrad: Vlados, 1990, 124 p.
- 2 Druzhinin V.N. *Psychology of family*, Moscow: KSP, 1996, 276 p.
- 3 Fetiskin N.P., Kozlov G.M., Manuilov G.M. *Psychological diagnostics of development of personality and small group*, Moscow: Press, 2010, 392 p.
- 4 Gurevich K.M. *Psychological diagnostic*, Moscow: Press, 2001, 295 p.
- 5 Vilyunas V.K. *Psychology of the emotional phenomena*, Moscow: Prosveshchenie, 1976, 175 p.
- 6 Burlachuk L.F., Korzhova E.Yu. *Psychology of vital situations*, Moscow: Prosveshchenie, 1998, 368 p.

Н.Қ. Мағзұмова¹, С. Бенчич²¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан;²Пан-Еуропа университеті, Братислава, Словакия
(E-mail: bencic77@gmail.com)

Поли- және моноэтностық ортадағы мәдениеттің психологиялық ерекшеліктеріне теориялық талдау

Қазіргі уақытта Қазақстанда мәдениетке, тілге, ұлтқа, ұлттық мінез-құлыққа көп көңіл аударылып жатыр. Сонымен қоса Қазақстанда поли- және моноұлт топтары тұрады. Моноға біз бір ұлт адамдарын жатқызамыз, олардың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, мінез-құлқы, қабілеттері, мәдениеттері, тағы басқаларды жатқызамыз. Политоптар деп көптеген ұлттардың қосындысын айтамыз, оларға әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мәдениеті, тағы басқаларды жатқызамыз. Полиэтникалық жағдайда этникалық толеранттылық мәселесі де мәнді. Басқа этникалық мәдениеттерді қабылдау, сыйлау үшін, ең алдымен, өзінің мәдениетінді қабылдау, сыйлау, оның позитивті құнды екенін ұғыну, оған деген сенімділік, басқа мәдениетпен жиі байланысқа түсу — міне осы жағдайлар мәдениаралық толеранттылықтың негізін құрайды. Мінез-құлықтағы өзгеріс міндетті түрде мәдениеттегі өзгерісті білдіреді.

Кілт сөздер: этномәдени, полиэтникалық, мәдени құндылықтары, мәдени этникасын зерттеу, парадигма, этностық жеке даралық, эмпирикалық зерттеу, әлеуметтік-психологиялық.

Этномәдениеттің, сондай-ақ бұл бағытпен Қазақстанда айналысып жүрген ғалымдарымыз Б.Ә.Әмірованың этностық жансақ нанымдардың оқыту процесіне әсер ететіні туралы зерттеулері, С.М.Жақыпов, Қ.Б.Жарықбаев, А.Т.Малаева, Л.К.Көмекбаева ғылыми еңбектерінің маңызы зор. Біздің зерттеу жұмысымыздың мақсаты — поли- және моноэтностық топтардың мәдени айырмашылықтарын зерттеу. Біздің елімізде ұлттардың мәдени этникасын зерттеу кең өріс алған жоқ, бұл тақырыптағы еңбектер, ізденістер де жеткіліксіз. Зерттеулер өте аз деп айтуға болады. Этникалық мәдениет ең маңызды факторлардың бірі болып табылады. Полимәдениет пен полиэтностық өзара әрекет жағдайында еуропалық сананың ерекше типтерін анықтайтын механизмдер туындайды. Әрбір мәдениеттердің өзара әрекеті олардың өзара рефлексиясы мен өзара бейнелеулері үшін жағымды жағдайлар жасайды [1; 411]. Адамның қоршаған ортамен қатынасында адамзат бірлестігінің мәдени құндылықтары әлеуеті байқалады. Ол медиатор арқылы (Л.С. Выготский) белгілі, сөз, символ, салт-жоралар, этномәдени белгілер, олар санада халықтың тіршілік әрекетінің дамуымен ұйымдастыру тәсілі жайлы білім ретінде белгіленіп, болмысты жалпылап бейнелейтін мәнге айналады (А.Н.Леонтьев). Солар арқылы ғана табиғи психикалық формалар идеалды адам қабілетіне айналады. Нәтижесінде индивид өз мәдениетін меңгереді: мінез-құлық мәдениеті (қажеттіліктер, аффектілер, қарым-қатынас, әрекет), рухани мәдениет (ойлау мәдениеті, сөз мәдениеті): психиканың реалды (табиғи) формасы идеалды, мәдени формасы бола бастайды. Этномәдени парадигмада дамудың базалық процесіне мәдени белгі символикалық жанамалауды көп бейнелі формасы жатады.

Біздің зерттеуге негіз болған адамның этномәдени даму мәселесін этномәдени парадигмада қарастыруға болады. Этномәдени парадигма субъективтілік пен объективтіліктің арасындағы, адам табиғаты мен социумның, индивидуализация мен социализация процестерінің арасындағы айырмашылықты жеңу барысында жүзеге асады. Дамудың этномәдени парадигмасының мәселелері этномәдени әлемнің индивидуалдылық әлемге және индивидуалдылықтың этномәдени объектігін айналу және азаматтық әр түрлі мәдениет паттерндерін туғызу механизмдерін табу және суреттеу болып табылады.

Болашақтағы зерттеудің мақсаты этномәдени парадигма міндеттерінің бірі адамның этномәдени дамуының психологиялық заңдылықтарын табу, басқаша айтсақ, оның этностық индивидуалдылығының дамуы оның этномәдени ілемге қосылу болып табылады.

Зерттеудің мақсаты: поли- және моноэтностық ортадағы мәдениеттің психологиялық ерекшеліктерін эмпирикалық зерттеу.

Зерттеу пәні: поли- және моноэтностық топ өкілдерінің психологиялық ерекшеліктерінің көріну жағдайлары.

Зерттеу өзектілігі: жұмыстың өзектілігі, қазіргі уақытта Қазақстан мәдениетті, әдет-ғұрыпты, мінез-құлықты дамытудан алдыңғы қатарда тұр. Поли- және моноэтностық топтардың ерекшеліктерін анықтау, олардың политоптар мен монотоптардың этностық мәдениетін салыстырып, айырмашылықтарын көз жеткізіп, ерекшеліктері табу, поли- және моноэтностық топтардың мәдениетіндегі ерекшеліктердің бар екенін дәлелдеу қажет.

Тәжірибелік маңыздылығы: зерттеуден алынған мәдениетке тәрбиелеу және дамыту мақсатында арнайы тренингтер және дамыту жаттығуларын қарастыруда қолдану.

Болжам: поли- және моноэтностық ортаның психологиялық ерекшелігі бар болса, онда осы екі ортадағы этностық өзіндік сананың да ерекшелігі бар.

Зерттеу міндеттері: 1) этнопсихология мәселесіне арналған әдебиттерді талдау; 2) әдістемелер мен талдауларды жасау; 3) әдістемелерді эксперименталды поли- және монотоптарға өткізу; 4) зерттеу нәтижелері бойынша салыстырмалы талдау.

Біздің елімізде болып жатқан соңғы жылдардың оқиғалары қоғам өміріндегі ұлттық факторлардың жоғарғы мәнділікке ие екенін көрсетуде. Полиэтностық полимәдениет жағдайында өмір сүріп отырған адамның ұлттық сипатта дамуына қоғамдық өмірдегі өзгерістер әсер етеді. Қазіргі уақытта біздің полиэтностық қоғамда өтіп жатқан экономикалық, әлеуметтік-саяси, мәдени, демографиялық және басқа да процестер елімізде өмір сүріп жатқан барлық халықтардың ұлттық сана-сезімдерінің көтерілуімен түсіндіріледі. Жеке бір адамның және этностық өзіндік санасының деңгейі, көпұлтты қоғамның әлеуметтік-психологиялық және атмосферасын белгілі бір мәнді дәрежеде анықтайды. Этностық өзіндік сананың құрылымы, этностық идентификация, өз «менің» бастан кешіруі, әсерленуі, өзіндік қатынасты белсендіру, этнорухани мәдениетке, ұлттық тілге, халық творчествосына, дініне, әдет-ғұрпына, мәдениетіне деген психологиялық орнықтылық сияқты белгілермен анықталады. Этнофакторлардың мәнді өсуі этностық өзіндік сананы күшейтеді. Этностық өзіндік сана жеке қасиеттердің әр түрлі деңгейдегі иерархиялық байланысын детерминациялайды, қасиеттердің және интеграцияланған индивидуалдықтың дамуының жүйелі ұйымдастырушысы функцияларының орындайды әрі реттейді. Этностың басты объективті тасушысы болып табылатын «ұлттық мәдениеттің» әлсіреуі барысында өтетін этностық өзіндік сананың күшеюін «этникалық парадокс» деп айтуға болады. Бұл парадокстың болу себебі ұлттық өзіндік сананың компенсациялаушы функциясымен байланысты, соны күшейту және бекіту, этностық өзіндік сананың объективті негізі – халықтың, этностың, ұлттың өзіндік қайталанбас мәдениеттің әлсіреуінде пайда болатын негативті әсерлерді теңестіреді [2; 57].

Қазіргі жаңа этнопсихологияда өз бетінше дамып жатқан бақтардың бірі – психофизиологияның, когнитивті процестердің, естің, эмоцияның, сөздің, этностың ерекшеліктерін салыстырмалы-мәдени зерттеулері жатады. Этнопсихологияның әдіснамасы өте күрделі. Этносты құрайтын индивидтің қасиеті мен тұтастықты құрайтын ұлттық мәдениет қасиеттері бірдей емес, мәдениеттің және психологияның зерттеулері арасында этнопсихологияға байланысты үнемі белгілі бір ажырау болады. Сондай-ақ этностық ерекшеліктер жайлы бір қорытынды жасау үшін, қандай да бір салыстыру керек деген ой көлеңкелеп тұрады. Сондықтан да этноцентризм мәселесінен қашу үшін оны терең түсіну керек. Халықтардың психологиялық ерекшеліктері жайлы абстарактілі, негізделмеген қорытындылар ұлттық сезімдерді қорлауы мүмкін. Осы сұрақтарды талдауда пәнаралық гуманитарлы ғылымдар, атап айтқанда, этномәдениеті бізге көмектеседі. Мұнда индивидуалды сана-сезімдер сол мәдениетте қабылданған адамның жалпы моделінен тәуелді болады және олардың құндылықты-нормативті аспектілері талданады [3; 351]. Г.У.Қцова этностық өзіндік сананың әлеуметтік топтардың этномәдени болмысқа белгілі бір қатынасы, әлемді қабылдаудың ерекше тәсілі ретінде қарастырады. Этномәдениет бағыттағы зерттеулер позитивті этностық және мәдени идентификацияның қалыптасуының психологиялық механизмдерін табумен айналысады.

Этномәдениетті түсінуге деген алғашқы ықпал социосфера парадигмасында этностық процестерді зерттеумен байланысты болды. Ол парадигманың бастапқы алғышарты этнос — әлеуметтік құбылыс, сондықтанда қоғам даму заңдарына бағыну керек, өзінің меншікті заңдары жоқ деген сеніммен байланысты болады. Және этнос жүйелілі деген идея біртектілік, идентификация ретінде түсініліп, сана-сезімдердің бөлінбес бөлігі деп анықталады. Этностық жүйедегі мәдениеттің маңызды функциясына этносты сигнефикативті жүйе ретінде анықтайтын белгі — символикалық функциясы жатқызылды. Сигнефикативті жүйеге тіл ғана емес, этнос құрылымында коммуникативті рөл атқаратын басқа да элементтер жатады. Ұзақ жылдар бойы этномәдени мәселесін дәстүрлі жағдайда тек фольклор мәнінде қарастырды. Оны ұлттық дәстүрлердің рухани және тұрмыстық

аспектілеріне апарды. В.Бромлей осы сұрақты талдай отырып, мәдениетті этностық аспектісі жайлы айтып, оны «өндірістен тыс мәдениет» деп аталады, яғни мәдениет адамдардың күнделікті материалды және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру сферасында қаралады [4; 153]. Шындығында, тұрмыстық мәдениет этностық қатынаста дәстүрлі қырларды көбірек сақтайды. Этномәдениет мәселесін қарастыруда этномәдени реттеу жүйелеріндегі дінді аттап кетуге болмайды. Этностық тарих этногенез факторлар жүйесінде діни кешендердің маңызды ролін көрсетеді, әсіресе этномәдени интеграциядағы діни құндылықтар, «православиелік» және «мұсылман» әлемі сияқты суперэтностық тұтастықтар құру мәселесі, сондай-ақ этностық бірлікті қалыптастыру мен сақтаудағы діннің маңызды ролін көрсетті. Сөйтіп, «социосала» ықпалындағы зерттеулер этномәдениеттің көп функцияларын ашады — рухани, тұрмыстық, материалды-өндірістік, саяси-тәрбиелік, гуманитарлы білім салаларын осы функциялардың біреуін азайту немесе мойындамау ерте ме кеш пе этностық мәдениеттің тұтастығын бұзуға әкеледі. Этномәдениет пен этногенезге деген екінші ықпалға Л.Н.Гумилевтің биосфералық концепциясын жатқызуға болады. Л.Н.Гумилевтің пікірінше, этностық мәдениет — өз элементтері мен байланыстарының өзара әрекетін беретін күрделі көпдеңгейлі құрылым. Этномәдениет — ол тұтастай феномен, оны этностық немесе этностық емес белгілері бар фрагменттерге бөлу дегеніміз — этномәдениеттегі творчестволық трансформацияға деген қабілеттен бастарту. Ең маңыздысы, сол этномәдениетте архаистік мағыналар мен түсініктер бар, соның арқасында этномәдениет тек қана кеңістікті ғана емес әрі рухани әсерленуге қолайлы уақыт өлшемдерін де береді. Этностық тұтастықтың негізгі белгісі ерекше сипаттағы этностық мәдениет, оны қалыптастыратын элементтер, біріншіден, белгілі этносқа ғана тән мінез-құлықтың ішкі қайталанбас стереотипі (психикалық құрылыс), екіншіден, объективті шарттар мен факторларды қалыптастыруға әсер ететіндер: табиғи (территория, ландшафт, геокосмостық аномалия), әлеуметтік (жергілікті өндірістік-экономикалық жағдай және өркениеттің деңгейі, қоршағандар, байланыстар және саяси мұра), этномәдени (күрделілік пен белсенділік деңгейі, яғни этностардың жасы, көршілер, этнос-субстраттар, алдыңғы мәдениет, олардың элементтері, тіл, идеялық мұра), антропоморф (этностардың антропобиологиялық ерекшеліктері). Л.Н.Гумилевтің пікірінше, мәдениет пен этнос әр түрлі жоспардағы құрылым. Этнос органикалық сфераға жатса, мәдениет жасанды құрылым, этностар өзінің этногенетикалық бағдарламасын жасайды. Сондықтанда техника — жасанды этностық процестердің индикаторы [5; 10].

XX ғасырдың 60–70-жылдарынан бастап әлемдік масштабта халықтардың өз тұрмыс салтын сақтауға ұмтылу, ерекше тұрмыстық мәдениеттің мәнін көрсету, этностық идентификация мәселесіне байланысты процестер қатты белең алды. Бүгінгі күні этностық қайта өрлеу жаңа замандағы адамзат дамуының басты факторы болып отыр. Адамдардың өзі түпкі шығу тектеріне көңіл бөлуі әр түрлі формаларда көрінеді: көне ескі салт дәстүрлерді реанимациялау, кәсіби мәдениетті фольклоризациялау, өзінің ұлттық мемлекетін құру [6; 244].

«Мәдениет» ұғымы психологиялық ұғым ретінде түсінілуде. «Этнос» пен «мәдениет» ұғымының арасындағы байланыс жайлы бірнеше көзқарастар бар. Мәдениетті психиканың этносаралық айырмашылығы негізінде жатқан басты фактор деп анықтайды. Бірқатар этнопсихологиялық мектептер мәдениет пен психологиялық арасындағы байланысты, ең алдымен, жеке басты сипаттамалар негізінде зерттейді. Американдық психолог Г.Триандис этнопсихологияның пәні ретінде «субъективті мәдениет» деген ұғымды бөліп көрсетті. Философиялық және әлеуметтік концепцияларда репрезентативті мәдениет (Ф.Тренбрук) деген термин кіргізілді. Ал психолог Д.Матсумото мәдениетті ұрпақтан ұрпаққа берілетін адамдар тобының, бірақ әр индивид үшін әр түрлі болатын мінез-құлықтың, сенімнің, құндылықтардың, ішкі ыңғайланулардың жиынтығы деп түсіндірді. Бұл анықтама топтық және индивидуалды сананың ішкі мазмұнына қатысты. Мәдени-шарттанған мінез-құлық салт жораларда тіркелгендіктен, нәтижесінде (мінез-құлықтың жалпы, автоматтанған тәсілдері) адамдар тобын жалпы мәдени құндылықтарға, мінез-құлық нормаларына және қарым-қатынасқа қарай бөлу жүзеге асады. Мәдениет мінез-құлық пен қарым-қатынасқа әсер етпейді, құндылықтар, нормалар, рөлдер, әлеуметтік когнитивті және аффективті процестер, әдет-ғұрыптар арқылы жанама әсерлі қағидалар болып табылады. Егер сіз өзіңіз жататын мәдениетті түсінгіңіз келсе, ең алдымен, оның базалық құндылықтарын түсінуге тырысыңыз: бұл өзіңіздің, адамның мінез-құлықтарының жасырын мотивтері мен мағыналарын түсіндіретін тура жол [7; 264].

Біздің еліміздегі этнопсихологиялық мәселелер туралы зерттеулерді екі негізгі бағытта қарастыруға болады. Жұмыстардың бірінші тобын көптеген ұрпақтардың шығармашылық даналығының негізі болатынын халықтың психологиялық тәжірибесін зерттеп құрайды [8, 9].

Осы тәжірибені ғылыми тұрғыда зерттеудегі маңызды қадам ретінде Ш.Уәлихановтың, Ж.Аймауытовтың, Т.Тәжібаевтың еңбектерін атауға болады. Бүгінгі таңда осы дәстүрді Қ.Б.Жарықбаев, С.М.Жақыпов, Н.Елікбаев, тағы басқалар болып табылады [10; 154]. 70-жылдардан бастап еліміздің бірталай ғалымдарының профессор Н.Джандельдиннің «Ұлттық психологияның табиғаты», профессор Н.Елікбаевтың «Ұлттық психология» еңбегінде бүгінгі этностық психологияның кейбір теориялық әдіснамалық мәселелері қамтылған. Сонымен қатар аталған ғалымдар көптеген ғылыми конференцияларда этностық психология тақырыбына байланысты мақалалармен халық көпшілікке ой салуда.

Бүгінгі этнопсихологиядағы міндеттерді айта отырып, В.К. Шабельников халықтардың өткен кезеңдегі психикалық тұрпат өзгерістерін өзгертіп, зерттеп қана қоймай, болашақ кезеңде де алдын ала болжау жасау қажет екенін атағаны мәлім. Бұл, әрине, сананың детерминация механизмдері мен геобиодетерминациясын зерттеп білгенде ғана мүмкіндігі бар. Ғалым Қазақстанның айрықша аймақтық-биосфералық жағдайына сәйкестенетін ұлттық дәстүрлер мен текстік өмірдің өзін психологиялық жана формаларымен салыстыруда жете түйсінуге тоқталған [11; 166].

Зерттеу объектісі: поли- және моноэтностық топ мүшелері. Эксперимент № 36 Қарағанды облысы Шет ауданы Талды ауылы мектеп оқушыларына 2016 наурыз айынан бастап жүргізілді. Зерттелушілер зерттеуге белсенді қатысты. Еш қарсылық реакцияларды көрсеткен жоқ, көмектесемін деген ниетпен қатысты. Зерттеу алдында зерттелінушілерге жауап бланктері таратылып, әдістемелерге жауап беру жөнінде нұсқау берілді. Оқушылар инструкцияны тез қабылдап, орындауға кірісті. Әдіснамаларды толтыру барысы 1 сағат 20 минут уақытты алды. Бірінші Л.Г.Почебуттың «Мәдени құндылық бағдар тесті» өткізілді, екінші О.И.Комиссарованың «Топтағы нормалық қалауларды өлшеу әдіснамасы» өткізді, үшінші В.В.Столин «Тұлғаның өз-өзіне қатынасын зерттеу әдіснамасын» жүргіздік. О.И.Комиссарованың әдіснамасында шамалы қиындықтар болды, бірақ бұл қиындықтарды оңай жеңдік. Л.Г.Почебут, В.В.Столин әдіснамаларын нұсқаулықты тез түсініп, оңай орындады. Әдістемелер қазақ тілінде болды. Тілдік бөгеттер болмағандықтан, сұрақтарды түсінуде қиындықтар туындаған жоқ. Оқушылар зерттеуге белсенді қатысты және нәтижені білуге қызығушылықты танытты.

Моно- және полиэтникалық мәдениет жағдайында өмір сүріп отырған адамның ұлттық сипатта дамуына қоғамдық өмірдегі өзгерістер әсер етеді, әсіресе біздің полиэтникалық қоғамда өшіп жатқан экономикалық, әлеуметтік-саяси, мәдени, демографиялық және басқа да процестер елімізде өмір сүріп жатқан барлық халықтардың ұлттық сана-сезімдерінің көтерілуімен түсіндіріледі. Жеке бір адамның және этностың этникалық сана-сезімінің деңгейі көпұлтты қоғамның әлеуметтік, психологиялық және атмосферасын белгілі бір дәрежеде анықтайды. Этникалық сана-сезімдердің құрылымы, этникалық эдентификация өз «Менің» бастан кешіруі, әсерленуі өзіндік қатынасты белсендіру, этнорухани мәдениетке ұлттық тілге, халық творчествосына, дініне, әдет-ғұрпына мәдениетіне деген психологиялық орнықтылық сияқты белгілермен анықталады. Этнофакторлардың мәнді өсуі этникалық сана-сезімдерді күшейтеді. Этникалық сезімдер индивидуалды қасиеттердің және интеграцияланған индивидуалдықтың дамуын жүйелі орындайды әрі реттейді [12].

Полиэтникалық жағдайда этникалық толеранттылық мәселесі де мәнді. Басқа этникалық мәдениеттерді қабылдау, сыйлау үшін, ең алдымен, өзінің мәдениетінді қабылдау, сыйлау, оның позитивті құнды екенін ұғыну, оған деген сенімділік басқа мәдениетпен жиі байланысқа түсу — міне осындай жағдайлар мәдениаралық толеранттылықтың негізін құрайды. Мәдениет — адам творчествосының өнімі. Мәдениет жеке әлеуметтік-экономикалық формацияда этникалық, ұлттық таптық, топтық мәдениет ретінде дамиды. Мінез-құлықтағы өзгеріс міндетті түрдегі мәдениеттегі өзгерісті білдіреді. Әрбір мәдениеттің өзара әрекетті олардың өзара рефлексиясымен өзара бейнелеулері үшін жағымды жағдайлар жасайды. Адамның қоршаған ортамен қатынасында адамзат бірлестігінің мәдени құндылықтары потенциясы байқалады. Медиатор белгілі сөз, символ, саят-жоралар, этномәдени белгілерді қолдана отырып, оларды халықтың тіршілік әрекетінің дамуымен ұйымдастыру тәсілі жайлы білім ретінде белгілеп, болмысты жалпылап, бейнелейтін мәнге айналдырады. Солар арқылы ғана табиғи психикалық формалар идеалды адам қабілетіне айналады. Нәтижесінде индивид өз мәдениетін меңгереді: мінез-құлық мәдениеті, ойлау мәдениеті, сөз мәдениеті, психикалықтың реалды (табиғи) формасы идеалды мәдени формасы бола бастайды. Бұл формалардың маңыздылығы поли- және моноэтностық топтағы қарым-қатынас мәдениетінің ерекшеліктерінің психологиялық маңызын анықтайды [13; 96].

Жалпы, эмпирикалық зерттеулер нәтижелерін сандық және сапалық талдау нәтижесінде жұмыстың мақсат-міндеттеріне сай іріктелініп алынған әдістемелерді жүргізу мен оларды өңдеу, болжамдардың статистикалық сенімділігін тексеру нәтижесінде болжам толығымен дәлелденіп, тамәмдау жұмысы өз мақсатына жетті деп айтуға толық негіз бар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. — М., 1995. — 410 с.
- 2 Национальное и интернациональное в воспитании: сб науч. тр. АГУ им. Абая / Под ред. В.К. Шабельникова. — Алматы, 1994. — 56 с.
- 3 Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. — М.: Когито-Центр; ИП РАН, 1997. — 351 с.
- 4 Джакутов С.М. Этнопсихологические проблемы социализация личности // Этнопсихология и этнопедагогика. — Вып. X. — Алматы, 1998. — 155 с.
- 5 Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Антропологический принцип в психологии развития // Вопросы психологии. — 1998. — № 6. — С. 3–17.
- 6 Аймауытов Ж. Психология. — Алматы: Рауан, 1995. — 225 с.
- 7 Баронин А.С. Этническая психология. — Киев: Тандем, 2000. — 264 с.
- 8 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. — М.: Наука, 1983. — 412 с.
- 9 Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. — М.: Наука, 1973. — 280 с.
- 10 Вяткин Б.А. Этническое самосознание как фактор развития индивидуальности // Психол. журн. — 1996. — № 5. — С. 5–12.
- 11 Галушова О.В. Этнопсихология: конспект лекции. — М.: Приор-издат, 2005. — 263 с.
- 12 Левковин В.П. Социально-психологические аспекты этнического самосознания // Этнография. — 1983. — № 4. — С. 23–36.
- 13 Елікбаев Н. Ұлттық психология: көмекші оқу құралы. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1992. — 96 б.

Н.К. Магзумова, С. Бенчич

Теоретический анализ особенностей психологической культуры в среде поли- и моноэтнических культур

В статье исследована проблема моно- и полиэтнической культуры в условиях полиэтнического национального характера в обществе. Показана ее роль в нашей жизни, в развитии человека. Влияние моно- и полиэтнической культуры на общественную жизнь, на экономические, социально-политические, культурные, демографические и другие процессы объясняется повышением национального самосознания всех народов, живущих в нашей стране. Принятие других этнических культур, прежде всего с целью осознания их ценности, уважение к ним составляют основу межкультурной толерантности. Характер изменения нравов в обязательном порядке означает изменения в культуре и поведении.

Ключевые слова: этнокультура, полиэтника, культурные ценности, этника, парадигма, этническая индивидуальность, эмпирическое исследование, социальная психология.

N.K. Magzumova, S. Benchich

The theoretical analysis of features of psychological culture in the environment of poly- and mono-ethnic cultures

The paper studied the problem in mono and multi-ethnic culture in a multi-ethnic national character in society affects the human development, especially in our life, in public life, economic, social, political and cultural processes, demographic and other senses due to the increase of national consciousness of all peoples, living in our country. In the case of ethnic tolerance of multi-ethnic tolerance value and the issue is important. Ethnic cultures, acceptance of others, first of all, for the reception of cultural respect and recognition that his valuable positive, culture, and often forms the basis of intercultural tolerance. The nature of the change in the disposition necessarily mean that a change in culture in the behavior.

Keywords: ethnic culture, cultural values, ethnic, paradigm, ethnic identity, empirical research, social psychology.

References

- 1 Gumilyov L.N. *Ethnogenesis and biosphere of the Earth*, Moscow, 1995, 417 p.
- 2 *National and international in education*: Collection of scientific works of Abay Kazakh State University, ed. V.K. Shabel'nikov, Almaty, 1994, 56 p.
- 3 Cole M. *Cultural-historical psychology: science for the future*, Moscow: Kogito-Tsentr; IP RAN, 1997, 351 p.
- 4 Zhakupov S.M. *Ethnopsychology and ethnopedagogics*, X, Almaty, 1998, 155 p.
- 5 Slobodchikov V.I., Isaev E.I. *Problems the course of studies*, 1998, 6, p. 3–17.
- 6 Аумауытов Zh. *Psychology*, Almaty: Rauan, 1995, 225 p.
- 7 Baronin A.S. *Ethnic psychology*, Kiev: Tandem, 2000, 264 p.
- 8 Bromley Yu.V. *Essays on theory of ethnos*, Moscow: Nauka, 1983, 412 p.
- 9 Bromley Yu.V. *Ethnos and Ethnography*, Moscow: Nauka, 1973, 280 p.
- 10 Vyatkin B.A. *Psychological Journal*, 1996, 5, p. 5–12.
- 11 Galustova O.V. *Ethnic psychology abstract the lecture*, Moscow: Prior-izdat, 2005, 263 p.
- 12 Levkovin V.P. *Ethnography*, 1983, 4, p. 23–36.
- 13 Elikbaev N. *National psychology: assistant tutorials*, Almaty: Kazakhskiy Universitet publ., 1992, 96 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Aitbayeva, B.M.** — Candidate of philology sciences, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Akhmetzhanova, N.** — Master of history sciences, Lecturer of the department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Akmadiyeva, G.P.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Algozhina, A.R.** — Master of psychology sciences, Senior lecturer of the department of Psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Alimbaev, T.** — Doctor of history sciences, Professor of the department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Asankanov, A.** — Corresponding member of the National Academy of Science, Doctor of history science, Professor, Yu. Balasaguni Kyrgyz National University, Kyrgyzstan.
- Beisenbekova, N.A.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Benchich, S.** — PhD, Pan-European University, Bratislava, Slovakia.
- Dosova, B.A.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Eleyhanova, S.V.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Godzhatyurk, N.G.** — Doctor of philosophy sciences, Associate professor of the department of History of Philosophy and Cultural Studies, Baku State University, Azerbaijan.
- Gorovoi, V.V.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Igembayeva, K.S.** — Master of psychology sciences, Senior lecturer of the department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Karsybayeva, Zh.A.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kassymzhanova, N.A.** — Master on humanitarian arts, Lecturer of the department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kozina, V.V.** — Doctor of history sciences, Professor of the department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kusainova, Zh.D.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of History of Kazakhstan and General Disciplines, Kazakh Humanitarian Law University, Astana, Kazakhstan.
- Magzumova, N.K.** — Master of psychology and pedagogics, Senior lecturer of the department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Dutta, M.** — PhD, Professor, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India.
- Nygmetyly, D.** — PhD student of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Oyon, I.** — Research associate of the Higher school of social sciences, Paris, France.

- Omirebekova, Zh.M.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Sakabai, T.K.** — Master of history sciences, Senior lecturer of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Shlyupikov, M.V.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Shotbakova, L.K.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Smagulova, G.M.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Stambulov, S.B.** — PhD, Associate professor of the department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Tashagyl, A.** — PhD, Yeditepe University, Stambul, Turkey.
- Tlegenova, L.T.** — Candidate of history sciences, Senior Researcher of the Institute of national heritage, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
- Tuleuova, B.T.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Utebaeva, A.** — Master of history sciences, Senior lecturer of the department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zhumanova, A.Z.** — PhD, Associate professor of the department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zhumashev, R.M.** — Doctor of history sciences, Professor of the department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zhusupova, B.J.** — Master of philosophy sciences, Senior lecturer of the department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.